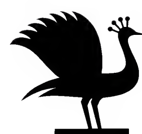
Mád Memorial Book

ha-Ḳehilah ha-Yehudit shel Mad, Hungaryah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	ha-Ḳehilah ha-Yehudit shel Mad, Hungaryah / ʻorekh, Aryeh Levi ; ḥavre vaʻadat ha-maʻarekhet, Śimḥah Levi ve-Yosef Lefḳovits.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : ha-Vaʻad la-hantsaḥat zekher ḳedoshe Mád, 734 [1974]
DESCRIPT	154, 31 p. : ill., facsims. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Hungary -- Mád. Mád (Hungary) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Hungary -- Mád.
ADD'L NAME	Lewy, Arieh, 1923- Lewy, Simcha.
ADD'L TITLE	Mád Zsidó Hitközsége = The Jewish Community of Maad (Hungary)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

הקהילה היהודית של מאַד (הונגריה)

נתונה התודה

למר טיבור־פנחס רוזנבוים

ולבני משפחת פלגמן

בעד תרומתם הנדיבה

וליו״ר הועדה מר יוסף זלצר־אליעז

בעד מסירותו לטיפול בעניני ספר זה

הקהילה היהודית של
מאַד
(הונגריה)

עורך: אריה לוי
חברי ועדת המערכת:
שמחה לוי ויוסף לפקוביץ

הוצאת הועד להנצחת זכר קדושי מאד
ירושלים, תשל"ד

נגשתי לביתנו. משפחת איכרים גרה שם. הדבר היחיד שמצאתי שם מחפצי אבי היה כן לעיבוד פחים. נגשתי למכשיר, ששימש כלי עבודה לאבי במשך שנים רבות, ודמעותי זלגו.

בו ביום רציתי לנוע בחזרה ליחידתי, אך חברי הכינו סעודת פורים. לסעודה הוזמנו הכומר הקתולי והפרוטסטנטי של הכפר, מזכיר הכפר ומנהלת הדאר. חברי הפצירו בו שאבלה אתם ערב נוסף. לא רציתי לאכזב אותם ונשארתי.

למחרת הזמין אותי מזכיר הכפר לבקר במשרדו. הסביר לי שבביתנו גרה משפחה הגונה ושכר הדירה שמור עבורי בקופת הכפר.

"אדוני המזכיר", — אמרתי לו — "אין אני דואג לשכר הדירה וגם לא לבית, משאלתי היחידה היא שישובו בחיים רבים מיהודי הכפר".

חוייה מעניינת היתה כשנציגי כוחות הכיבוש שחנו בכפר, שתי חילות רוסיות, באו לברך אותנו כנציגי בנות־הברית

אחרי הביקור שכרנו עגלה ועזבנו את הכפר. היה זה אחד מימי פורים העצובים בחיי

טיבור זיגלבוים

ביקור במאד אחרי גירוש היהודים משם

בשנת 1944 הייתי במחנה עבודה בבודפשט. מפקד היחידה היה סרן, נוצרי כמובן, יליד מאד במהרה קשרתי אתו קשר אמיץ והפכתי למשרתו האישי. במשך כל השנה נסעתי אתו למאד, בדרך כלל פעמיים או שלוש פעמים בכל חודש גם בראשית חודש מרץ, לפני כיבוש הונגריה על־ידי הגרמנים, ביקרתי את הורי במאד יחד עם קצין היחידה, ואחר־כך בחודש מאי הגעתי פעם נוספת למאד באותו זמן לא היו כבר יהודים במאד הם רוכזו בגיטו בשאטוראליהאויהל

החלטתי לבקר במאד תוך תקווה שמא השאירו הורי איזו הודעה עבורי אצל השכנים אחד השכנים, אתו היינו ביחסי ידידות טובה במשך שנים, הרשה לי, אם כי לא בשמחה רבה, ללון בביתו למחרת בבוקר המשכתי את דרכי לשאטוראלי־האויהל יצאתי לתחנת הרכבת בשעה 6 בבוקר, בטרם עלות השחר חדר ההמתנה היה מלא נוסעים. נכנסתי לחדר ההמתנה ובקול רם אמרתי "בוקר טוב"

מסביבי עמדו אנשים רבים שהכירו אותי היטב, אך איש לא ענה, איש לא דיבר אלי הופעתי בתחנת הרכבת היתה בחזקת הפתעה. האנשים התרחקו ממני

באותו יום הגעתי לשאטוראליהאויהל ושם פגשתי רבים מיהודי הכפר עדיין לא היו מרוכזים בגיטו הם הסתדרו בדירותיהם של יהודי המקום. בכל דירה גרו משפחות אחדות הצפיפות היתה גדולה, ורבים ישנו על הרצפה ללא מטה. היהודים היו מצווים לשהות בדירה, ורק במשך שעתיים ביום ניתנה להם רשות לצאת לערוך קניות

היהודים בשאטוראליהאויהל היו רגועים, וגם אני חזרתי לבודפשט תוך תקווה שלא יאונה להם כל רע כעבור ימים אחדים נסע המפקד שלי לשאטוראליהאויהל עוד הפעם בינתיים הורע מצבם. הם רוכזו בגיטו, והאווירה היתה עכורה יותר המפקד

תוכן ענינים

אליעזר עהרענרייך
הרב ממאד
ברוקלין, נ. י.

מכתב תהלה

בעה״ת
יום ה׳ פרשת אחרי מות־קדושים, כ״א למבנ״י, תשל״ב לפ״ק.
אכתוב ואשוב לכבוד אהובי ידידי מאז הרבני הנכבד חכם וסופר
איש האשכולות וכו׳ כש״ת מו״ה ארי׳ לייב לעווי שליט״א.
בעיה״ק ירושלים תובב״א.

מכתבך קבלתי בעתו ובזמנו ומחמת טרדות רבות קודם החג העע״ל נתאחרתי מלבוא בתשובה מאהבה ע״ע, ועכשיו לא יכולתי עוד להתאפק להודיעך שמאוד שמחתי עם הבשורה טובה שבדעתך להוציא לאור עולם **ספר זכרון** מקהלתנו העיר ואם בישראל ק״ק **ה׳מאד** [1] שנספו בשואה בשנת תש״ד, בין הששה מיליון מאחינו בני ישראל הי״ד, וממש אני מקנא אותך שזכית לכך.

אם כי באמת אני יודע שמאוד קשה כהיום להתחיל לעשות עבודה כזה. כי מלפנים בישראל כשחיי הקהלות קדושות בעולם התנהלו כסדרן ומוסדותיהם עמדו על תילם נהוג הי׳ למסור קורותיהם של קהילות קדושות לדור הבא וגם העלו על הכתב ונרשמו בפנקסי הקהילות פעולותיהם של אישים חשובים שפעלו ועמדו על המשמר לטובת הקהלה ולטובת עדת ישראל. כך נדפסו תולדות אנשי השם של גאוני וצדיקי הדור שעמדו כחומה לכלל ישראל בתקופות שונות.

אולם לדאבונינו הגדול הטרגדי׳ של יהדות אירופה הגיעה למצב איום כ״כ אשר כל אלו שניסו לתארו לא הספיקו להביא אף כטיפה מן הים מכל האכזריות העינוים והרדיפות שעברו עלינו, ולהבח״ל על אבותינו ועל אחינו ואחיותינו ועל כל הכלל, ולב מי לא יתפלץ למראה השמדה ההמוניות קהלות קדושות שעמדו לתפארת הרבה מאות בשנים נחרבו באופן איום ומבהיל, ובתוך הקהלות הקדושות נעקר ונאבד גם קהילתינו ק״ק **ה׳ מאד**, ולאט לאט בפרט להדור החדש יאבד חלילה לגמרי זכרון ק״ק ה׳ מאד, אשר זה מאות בשנים אשר הי׳ נחשב לק״ק החשובות באונגארן, כמבואר בספר ״תולדות גאוני הגר״ אשר הו״ל דודי היקר הרב הגאון מוה״ר **שמואל הכהן שווארטץ** זצ״ל הי״ד, מק״ק ה׳ מאד, ואח״כ העורך הירחון ״לקט שושנה״ בסאטמאר.

ובספר ״תולדות קול אריה״ אשר הו״ל גיסי היקר הרב הגאון המפורסם וכו׳ כש״ת מוה״ר דוב שפיטצער שליט״א; אבדק״ק אגארד, כעת תקע דירתו בא״י, בני־ברק. לזאת מאוד שמח לבי אשר עליך לקחת להנציח את קהלתינו ק״ק ה׳ מאד כדי שגם בנינו היקרים הי״ו הדור הצעיר ידעו את אשר פעלו ועשו אבותינו ז״ל הי״ד ומה הי׳ במאד.

וכעת אהובי וידידיי היקרים יוצאי מאד ויו״ח הי״ו, ארשה לי לבוא באיזה שורות שיהי׳ לפניכם תמיד כי ראש לכל דבר צריך כל יהודי נאמן לעשות חשבון הנפש אצל עצמו ולהתנהג את עצמו כיהודי נאמן כי זה מטרתינו לעשות זכרון לאבותינו הקדושים הי״ד ולחרוט בעת ברזל זכרונותיהם.

תאמינו לי באמת כי זה יהי׳ הזכרון היותר גדול כי אבותינו הקדושים זי״ע מסרו נפשם תמיד עבורינו להעמיד הדת על תילה, לכן ננער מעלינו כל ההשקפות הזרות לתורת ישראל, נשוב בכל לב לתורתינו הקדושה אשר נמסר לנו על הר סיני בקול חוצב להבות אש, נגדל את בנינו על פי דרך ישראל סבא על טהרת הקודש כמו שראינו אצל אבותינו הקדושים הי״ד. ואם נקבל על עצמינו ונעשה חשבון הנפש זה יהי׳ הזכרון היותר גדול לאבותינו ולזקנינו ולאחינו ולאחותינו, ואז בלי שום ספק נזכה במהרה לראות בעינינו את גאולתינו ופדות נפשינו בביאת גואלינו משיח בן דוד בב״א.

כ״ד ידידך אוהבך הדשה״ט באה״ר המצפה לרחמי שמים במהרה.

אליעזר הק׳ למשפחת עהרענרייך
בלאאמו״ר הגה״צ מרן חיים צבי זצ״ל
אב״ד ור״מ דק״ק ה׳ מאד יצ״ו

הקדמה

עורכי הספר והועדה להוצאתה מביעים את תודתם לכל אלה שסייעו בידם לאסוף את החומר לכתיבת הספר. תודה נתונה לפרופ׳ אלכסנדר שייבר בבודפשט, לפרופ׳ נפתלי רות בפרנקפורט שהפנו את תשומת לב העורכים לחומר חשוב הקשור בקורות הקהילה היהודית במאד. תודה נתונה להרב אליעזר ארנרייך, רבה האחרון של קהילת מאד, שחי כעת בברוקלין שבארה״ב. ללא סיוע פעיל מצידו ספר זה לא היה יכול לצאת לאור. תודה נתונה לשרידי הקהילה הגרים כעת בבודפשט, לאמרה נדאש, ולאישטואן זולדוש שהשיגו תמונות המופיעות בספר, ולגב׳ ז. ולפיש משרידי הקהילה במאד ולגב׳ ארזיבט קיש, מורה ותיקה בכפר מאד שחיפשה בארכיבים בכפר ומצאה חומר מעניין לספר. ולבסוף יבואו על הברכה שרידי הקהילה הגרים כעת בארץ, שטרחו לאסוף נתונים שפורסמו בספר. כ״מ תודה לידידי טיבור סלאי שכתב את התמצית ההונגרית, ליהודה פייפר שערך את התמצית ההונגרית ולגב׳ ניר שערכה את התמצית האנגלית.

תודה נתונה לארכיב הממלכתי בבודפשט, לספריה הלאומית ע״ש סציני בבודפשט, לספריה של בית מדרש לרבנים בבודפשט, לספריה הלאומית בירושלים, ולספריה של בית מדרש לרבנים בלונדון שהעמידו לרשות עורכי הספר צילומי ספרים, צילומי כתבי יד ומסמכים.

ירושלים, תשל״ד

המערכת

אריה לוי :

קורות הקהלה

ק"ק מאד (ה' מאד)

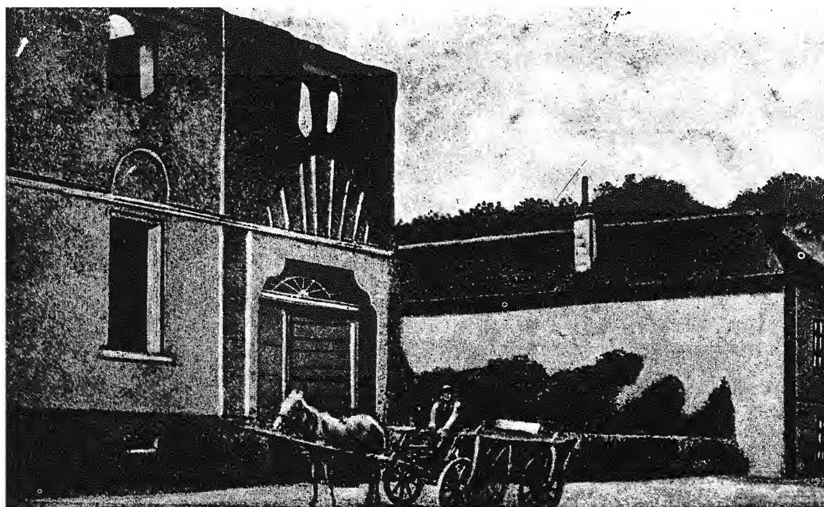
מאד — ישוב קטן באיזור היג'ליה (Hegyalja) שבצפון הונגריה. האיזור מפורסם ביינותיו המשובחים המוכרים בשם "יינות טוקאי", על שם הכפר המצוי במרכזו.

כפר קטן מתוך אלפי כפרי הונגריה. מעט שמעו עליו ואף אלה המתמצאים בגיאו־גרפיה של ארץ הגר עשויים להיות במבוכה כשנשאלים על מקום הימצאו. האסוציאציה הראשונה העולה במחשבתו של אדם השומע את שם הכפר מאד היא הפתגם הידוע בהונגריה כולה "הגעתי למקום שם נמצא היהודי ממאד", וכוונת הפתגם היא לומר שחזרתי אל נקודת ההתחלה שלי, ולא התקדמתי כלום.

אגדת עם מספרת שיהודי ממאד יצא לדרכו בעגלה אל הכפר הסמוך. בלילה רצה להצית אש במקטרתו, אך הרוח הנושבת כיבתה את אשו. היהודי סובב את עגלתו, הדליק את מקטרתו והמשיך בדרכו. אך שכח לסובב את עגלתו בחזרה לכיוון נסיעתו ולעת בוקר הגיע בחזרה לכפרו.

ההונגרי השומע את שם המקום, בדומה לישראלי השומע שם כתריאלבסקה, תוהה ושואל האם אמנם קיים כפר כזה, או שמא הוא פרי הדמיון. אך ליהדות החרדית יוצאת הונגריה אסוציאציות רבות הקשורות בשם זה. ק"ק מאד היתה פעם עיר ואם בישראל. רבניה היו ידועים בארץ כולה ואף מחוצה לה, ישיבתה משכה לכפר מאות בחורים, וביניהם גם אלה שבאו מישובים מרוחקים. תלמידי הישיבה של מאד נשאו בכתר רבנות בעשרות ישובים בהונגריה ובארצות סמוכות לה, ואף בארץ־ישראל.

הכפר הוא בן 700 שנים ושמו הלועזי המקובל הוא Mad. לפי המפקד של 1920 היו בכפר כ־3,600 תושבים מהם 72 אחוז קתולים, כ־10 אחוז פרוטסטנטים וכ־18

Udvozlet Madrol. Ott vagyok, ahol a Mádi zsidó.

גלוית ברכה ממאד

אחוז יהודים. תושביו התפרנסו מחקלאות ובעיקר מכרמים, מאומנויות ומתעשית קרמיקה זעירה שהתפתחה בכפר בשנות ה־30. מבין האומנויות התפתחה בכפר תעשית חביות, ענף הקשור בייצור יינות.

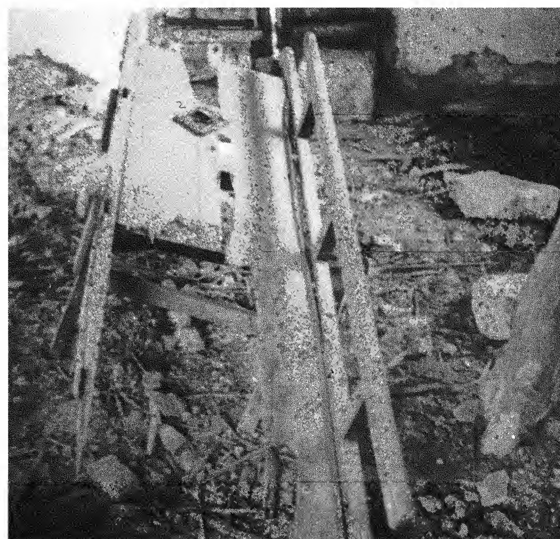
עשרות פועלים נסעו מדי יום לעיר סרנץ' הסמוכה, שם עבדו בבית־חרושת ליצור סוכר. נסיעה זו היתה הקשר העיקרי עם העולם החיצוני ועם העיר. ב־1944 היתה מאד כפר חקלאי זעיר, שהמודרניזציה עדיין לא חדרה לתוכה. למרכזת הטלפון המקומי היו קשורים כ־15 קווי טלפון, בכפר היו כ־50—60 מכשירי רדיו ולאף אחד מן התושבים לא היה עדיין אוטו.

הקהילה היהודית בכפר צעירה באופן יחסי, והיא בת 300 שנים בערך. בספרות העברית מופיע שמה בצורות שונות: מאד, מאדע, מאדי ולעתים "ה' מאד" שפירושו היג'עלעך־מאד או מאד מאיזור היג'ליה.

תולדות ק"ק מאד משתרעות על תקופה של 300—350 שנים, היהודים הראשונים מגיעים לכפר בראשית 1600 ואחרוני היהודים יושבים עדיין בקרבה.

שנים רבות דרו בכפר בשקט ובשלווה בני שלושת הדתות, קתולים, פרוטסטנטים ויהודים. שלושה בתי־תפילה התנוססו מעל לגבעות הכפר ונראו בכל פינות הישוב כסמל של אחוה. בתי־תפילה אלה עדיין עומדים על תלם, אך אחד מהם אינו בשימוש יותר. דרכיה אבלות "מבלי באי מועד, כל שעריה שוממין".

מתוך בניה ובנותיה היהודים קמו תלמידי חכמים, רבנים, משכילים, מדענים, אנשי שם, מנהיג תנועת נוער ואף לוחם קומוניסטי. זכר בנים אלה שמור בתודעתם של בני דורנו.

"המיטה" השבורה באהל בית העלמין במאד — צלום מ־1971

בספריות רבות ברחבי העולם שמורים ספרי שאלות ותשובות שחוברו על־ידי רבני מאד, ומאידך במרכז הכפר לוח זיכרון לאחד מבניה, לוחם התנועה הקומוניסטית שנהרג בדמי ימיו ב־1929, ושמו Alexander Löwy, אלכסנדר לוי.

בתקופת השואה של 1944 נספו רוב בניה ובנותיה היהודים, ושארית הפליטה לא איוותה למושבה את הכפר. רבים חזרו אליו לזמן־מה אך לא היכו בו שורש בפעם השנייה.

מאות מצבות בבית הקברות היהודי מספרות על עברו היהודי המפואר של הכפר. על קברי צדיקים ימצא גם כעת המבקר "קוויטעל"־ים (פתקי בקשה) חדשים, שהונחו שמה על־ידי אלה שבאו לקבר אבות. אך שער בית הקברות פרוץ, אהליו בהם טמונים רבנים, נפלו והתמוטטו, ובכניסת אחד האוהלים מונחת שבורה ה"מיטה" בהם השתמשו להלוויות — כל שאין בו צורך יותר, אף־על־פי שעדיין לא "בלע המוות לנצח".

יהודים ראשונים באיזור היג׳ליה

בראשית המאה ה־17 מפוצלת הונגריה ומצויה בשליטתן של שלוש ממלכות. החלק המערבי שייך לממלכה ההבסבורגית, מרכז הארץ כבושה בידי הטורקים ומערבה מהווה טריטוריה עצמאית המכונה "הראשות הארדלית" (Erdélyi fejedelemség) ונמצאת בשליטתם של אצילים מאג׳רים.

איזור היג׳ליה נמצא בנקודת מפגש של שלוש ממלכות אלה. הוא חשוף להתקפה טורקית וקרוב גם ליתר שתי הממלכות, ובעקבות קרבה זו הוא עובר פעמים אחדות מידי הראשות הארדלית לידי ההבסבורגים.

יחד עם היג׳ליה מחליפה גם מאד (Mad) בעלים פעמים אחדות, וב־1667 מופיעה מאד ברשימה של ישובים שהושמדו על־ידי הטורקים.[1]

למרות המלחמות הפוקדות את המחוז מגיעים לשם יהודים כבר בראשית המאה ה־17. היהודים מגיעים מגליציה, ונמשכים להיג׳ליה כדי לסחור ביינות המשובחים של מחוז זה. ב־1609 אנו מוצאים סוחרים יהודים במאד. ב־1609 מתלוננים תושבי קאשו (Kassa) על יהודים המגיעים למאד לבצור ענבים. וזה לשון המסמך המתאר את התלונה: "לכ׳ חסדו, ברצוננו להודיע שכעת מגיעים לאיזור המישור (היג׳ליה) לא רק פולנים אלא גם יהודים לקנות יין. הם קונים לא רק יין אלא גם יבול ענבים. האדון אלגהי Alaghy, מכר במאד ליהודים יבול ענבים ל־50 חביות יין, הם בעצמם בצרו, דרכו ומזגו לחביות. היות והם בביתו של אלגהי, אין אנו יוכלים לתפוס אותם. בכל זאת נשים עין לתפוס אותם בדרך. היות וכזה עוד לא היה, חסדו יכול לדבר על כך עם מר אלגהי.[2]

ואמנם בעת ההיא, אלגהי מנ׳הרט הוא בעל האחוזה הכל יכול של העירה מאד. דמותו של אלגהי לא היתה כנראה פופולרית ביותר בקרב אזרחי קשאו. על תלונה אחרת כלפיו אפשר לקרוא במכתב בו מתלוננים על מסי "נונה".[3]

על ייצור יינות כשרים באיזור היג׳אליה במאה ה־17 ועל קנייתם, אנו קוראים בשאלות ותשובות של רבי יואל סירקיס.

לא ידוע מתי נכתבה תשובה זו, אך היות ורבי יואל סירקיס נפטר ב־1640 הרי וודאי שמסמך זה נכתב בראשית המאה ה־17. וזו לשונו:

"מעשה שהיה בשנה ההיא, שנה קשה, ובארץ ההיא ויבוקש וימצא בארץ הגר הקשה שאנשי ק"ק זמיגראד התעצמו בתוקף רוחם ללכת אל ארץ הגר והשליכו נפשותיהם מנגד טרחם וגם נתעבדו ונשתעבדו לפריצים עבור מעות סך גדול, כדי למלאות ספקם להתעסק ביין כשר כדי להטריף לחם חוקם."

ובהמשך התשובה אנו קוראים: "ולקחו היין מן מבצר זאנבור". [4]

במסמך, שחלק ממנו כתוב ביידיש, מוזכר השר רקוצי. אין ספק שזומבור המוזכרת כאן היא במחוז היג'ליה והיא ישוב תאום של מאד. בתודעה של יהודים שחיו באיזור, מאד וזומבור הם ישובי תאום, ואמנם שנים רבות תחנת רכבת אחת שרתה את שני הישובים הללו. וכך כותב עליהם שוורץ: "וקודם מלחמת הטורקייא היתה סמוכה ביחד עם הכפר הסמוך מזו־זומבור". [5] על מסחר היינות בידי היהודים במאה ה־17, אנו קוראים גם בספרו של הומן. [6]

מסמכים אלה מעידים על כך שיהודים הסתובבו באיזור ההוא במאה ה־17, וייתכן אף שגרו במחוז. רצף של מסמכים המעיד על ישוב יהודי קבוע בעיירה מאד מצוי בידינו רק לגבי המאה ה־18.

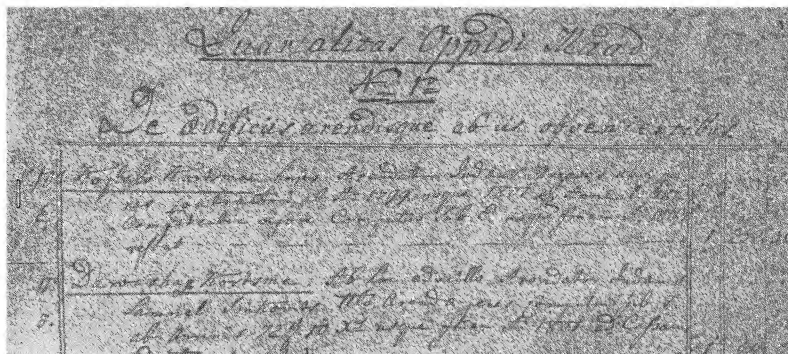
מפקד היהודים במאד ב־1736

ברשותה האדיבה של הארכיון הממלכתי ההונגרי בבודפשט

Anno 1746. Die 19na Julij Sub Generali Illustris Comitatus Zempleniensis in Oppido S. A. Ujhelly celebrata Congregatione, intuitu Judaeorum Capitatim cum Uxoribus, Filijs & Filiabus, Servis & Ancillis, adeoque tota Familia a 2. R. Senensibus taxatorum Benigno Suae Maiestatis Sacratissimae Caesareo Regio Mandato, perlecto & publicato existente, Virtute ejus Benigni Mandati Regii, interveniendoque casualiter Processus Illustris Comitatus Zempleniensis Determinationis in Processu Submontano Conscripti Sunt, quorum Series est Sequens.

Nomina Judaeorum	In Possessionibus & Oppidis degentium	Maritus cum Uxore	Filij	Filiae	Servi	Ancillae	In summa Personae	Obvenientes ... fl.
Mojses Berko	Tokaim	2	2	1	-	-	5	10
Moyses Hajmovits	Tokaim Vidua	1	-	1	-	-	2	04
Bernat Gaiszky	Tokaim	2	2	-	-	-	4	08
Tobias Hajmovits	Tokaim	2	1	1	-	-	4	08
Palcovits Georgius	Tokaim	2	1	1	-	-	4	08
Vidua Schaberska	Tokaim	1	1	-	-	-	2	04
Jacobus Herskovits	Tokaim	2	1	1	-	-	4	08
Barnes Herskovits	Tokaim	2	-	1	-	-	3	06
Beniamin Lamo Judaicus	Tokaim	1	-	-	-	-	1	02
Salamon Lemenovits	Madim	2	2	-	-	-	4	08
Salamon Izrovits	Madim	2	2	-	-	-	4	08
Michael Mosko	Madim	2	1	1	-	-	4	08
Abraham Izraelovits	Madim	2	-	-	-	-	2	04
Mojses Lebel	Madim	2	-	2	-	-	4	08
Abraham Salamon	Madim	2	2	-	-	-	4	08
Laurentius Isak	Madim	2	-	-	-	-	2	04
Barok Aaronovits	Madim	2	1	1	-	-	4	08
	Summa	31	16	10	-	-	57	114

מפקד היהודים במאד ב־1746
ברשותה האדיבה של הארכיון הממלכתי ההונגרי בבודפשט

ספרי חשבונות מראשית המאה ה־19 מתוך הארכיב של משפחת אורצי
ברשותה האדיבה של הארכיון הממלכתי ההונגרי בבודפשט

ראשית חיים יהודיים־קהילתיים במאד

מהמאה ה־18 נותרו בידינו מסמכים מרובים המעידים על רצף של חיים יהודיים בכפר מאד. על ראשית המאה מועטים המסמכים אך לקראת סוף המאה מתרחבת הקהילה היהודית בכפר ומתארגנת כקהילה בעלת מוסדות, ועם ריבוי האוכלוסין היהודי בוחרים גם ברב. בסוף המאה פועלת במאד חברה קדישא, נבנה בית כנסת ששירת את הקהילה עד חורבנה, והעומד על תלו עד היום הזה.

המחצית הראשונה של המאה

על הימצאות יהודים במאד במחצית הראשונה של המאה אנו יודעים ממפקדי האוכלוסין היהודי בשנים 1726, 1736, 1746 ו־1771. ארבעה מיפקדים אלה מעידים על גידול הדרגתי של האוכלוסיה היהודית במאד. במפקד של 1726 מוזכר יהודי אחד בלבד בשם זלמן, אך במפקד 1736 רשומות בכפר 8 משפחות יהודיות.

בשמונה משפחות אלה 39 נפשות וביניהן גם משרת אחד. יהודים אלה הם בני חסות של אצילים החיים מחוץ להונגריה, בפולניה, במורביה, אך קנו לעצמם זכות ישיבה בכפר, לאחד מהם אף שמונה סוסים. מפרטי המפקד נודע לנו שהיהודי בשם יעקב ילנק גר בבית של הברון אורצי, שנמסר על־ידי תושב מקומי ליהודי ילנק, כתשלום חוב.

עיסוקים של היהודים בעיקר ייצור יין (Educillat Vinum) וייצור י״ש. אחד מהתושבים, שמעון מרקוביץ, ממלא גם תפקיד של מורה או של מלמד (Praeceptor infantium Judeorum).[7]

במיפקד 1746 מופיעות 13 משפחות, ובהן 43 נפשות. ניכר גידול במספר המשפחות, אך מעניין לציין שאין בין 13 משפחות אלה אף שם המופיע גם במפקד של 1736. קשה לעמוד על פשר תופעה זו, אך מתקבל על הדעת שמפקדים לא שיקפו נאמנות את מספר התושבים. יש לזכור שמפקדים אלה שימשו יסוד לגביית מסים, ויהודים רבים עקפו את קונסקריפציה על־מנת להשתחרר מחובה של תשלום מסים.[8]

על מפקד 1771 לא מצויים בארץ פרטים, אך ידוע שבשנה זו נמצאות בכפר 48 משפחות יהודיות.

מקור אחר, ממנו אנו לומדים על תושבים יהודים במאד במחצית הראשונה של המאה ה־18, הוא הארכיבים של בעלי אחוזה.

אחרי 1720 שייכים רוב אחוזות הכפר לשלוש משפחות אצילות: ל־ Alaghy ל־ Aszpermont ול־Szirmay. איזכור של אירועים הקשורים בחיי היהודים בכפר מופיע בעיקר במסמכים המצויים בארכיב של אורצי. כך נודע לנו ממכתבו של מנהל האחוזה שמחלת דבר השתוללה בכפר ב־42־1741 ופגעה בעיקר ביהודי המקום.[9]

כן נודע, ממסמך אחר, שבשנת 1743 עיכלה העירייה את ביתו של אישטוואן סבדוש, תושב מאד, מחמת חובותיו ליהודי סלמון (במפקד 1746 מופיעים שלושה יהודים ששמותיהם סלמון, וכך אין אפשרות לדעת מהמסמך הנ״ל למי הכוונה). גם באחוזתו של סירמאי מצויים יהודים, וחוכר מסים של לייבל אברהמוביץ מוזכר במסמך משנת 1755, ובו נאמר שהוא מבקש לעקל את ביתו של אנדראש צורגה בטרצאל, בעקבות חובות בלתי נפרעים.[10]

ממסמך שתאריכו 1750 מתקבלת תמונה על מסים ששולמו באחד הרובעים של הכפר. נביא כאן את השורות הראשונות של מסמך זה:

״לרובע הזה שייך מבשלת שכר ומשרפת יין שנבנו על־ידי אישטואן אורצי.

— את משרפת היין חוכר יהודי ותמורתו הוא משלם 180 פר׳ ו־150 פר׳ מסים.

— עבור הבית בו גר היהודי משלמים 41 פר׳ מס.

— הסוחר היווני משלם עבור חנותו 30 פר׳ דמי חכירה ו־25 פר׳ מסים.

— בעד שני בתי מרזח דמי חכירה 60 פר׳ ו־50 פר׳ מסים״.[11]

מרשימה זו אפשר לראות שלא רק סוחרים יהודים מגיעים לכפר אלא גם יוונים. אך במרוצת הזמן נעלמים היוונים מן הכפר או נטמעים באוכלוסיה המקומית. על־כל־פנים, במאה ה־20 איש לא דיבר בכפר את השפה היוונית. לעומת זו האוכלוסיה היהודית מתפתחת במקום והופכת לגורם מרכזי בקורותיו.

מחציתה השנייה של המאה ה־18

בעוד שבמחצית הראשונה של המאה אנו מוצאים פרטים על היהודים בודדים שחיים בכפר, הרי במחצית שנייה של מאה זו מתארגנת הקהילה היהודית בכפר.

על 50 שנים אלה אנו לומדים ממקורות שונים ומגוונים.

לפני שנתייחס אליהם נמנה אותם כאן.

1) מסמכים המצויים בארכיבים פרטיים ומוניציפליים.
2) יצירה פיוטית הונגרית שמקורה בתקופה זו.
3) ספרות שאלות ותשובות.
4) מסמכים של הקהילה היהודית ששרדו.
5) רישומים של נוסעים.
6) בנין בית־הכנסת המקומי שנבנה באותה תקופה.

גידול האוכלוסיה היהודית בכפר

במסמכים המצויים בארכיבים פרטיים ומוניציפליים הולך וגדל האיזכור של שמות יהודים ושל עניינים עסקיים הקשורים ביהודים.

בפנקסו של שופט ממאד, אישטואן בנדה, אנו קוראים את פירוט הוצאותיו האישיות. שם נזכר תשלום חוב ליהודי אליהו (Elias), ליהודי אוטווש (Otvös sidonak) וליהודי הנטשו (Hantso) לפי פקודת אביו של השופט (Atyam recognitioja szerint).[12] באינוונטור של משפחת אורצי משנת 1878, רשומים עשרים ושניים בתים. בקשר לששה מהם מופיעים שמות המעידים ברורות שיהודים היו גרים בהם, ואלה הם:[13]

4 — בית מבשלת שכר והוכרו גוטמן שלמון.
9 — בית מרזח חכור בידי הרשקו לפקוביץ.
10 — בית מרזח חכור בידי לוי מויזס.
11 — בית דרווס, בית מרזח חכור בידי סינקוביץ סמואל.
17 — איטליז חכור בידי הרשקו יעקב.
18 — שוק ציבורי — חכור בידי חומביץ אברהם.

התארגנות יהודים

אין לנו פרטים על חיי היהודים במאד, ולכן ימצא הקורא ענין בסיפור על ישוב יהודי בכפר הסמוך למאד, ושמו בודרוגקרסטור. אנו קוראים על התארגנות יהודים בישוב זה: ב־1764 כורתים הסכם (vinclulum) 12 יהודים מוכרי י״ש לא למכור

מצבות בבית קברות במאד — צלום מ־1971

את ה־איצה (itze) של הי״ש בפחות או ביותר מ־8 פולטורה. הסכם זה היה רשום אצל הממונה על המחוז לסלו סירמאי.

בהסכם נקבע כי המפר ישלם קנס 6 זהובים לקופת הקהילה ו־6 זהובים לקופת המחוז. יהודי מבודרוגקרסטור מפר את ההסכם אך מסרב לשלם את הקנס. הקהילה רוצה להטיל עליו חרם אך הגרף אספרמונט, שהוא בעל חסות של היהודי, דורש לבטל את החרם.[14]

חיכוכים משפטיים

בשנים אלה נוצרים חיכוכים בין היהודים ותושבי המקום ומסמכים אחדים מוסרים על תביעות של יהודים לפרעון חובות ועל טיפול הערכאות בתביעות הללו.

במאי 1774 יוצאת החלטה מטעם ה־ Uriszek במאד, שהשלטונות המוניציפליים אינם יכולים לתת סיוע חוקי לגביית חובות שחבים ליהודים ושסכומם מעל ל־2 פר׳.[15]

באותה שנה אנו קוראים על סכסוך משפטי בין שתי המשפחות האצילות השולטות במאד, בין משפחת אספרמונט ואורצי ורקע הסכסוך הוא משרפת יין חכורה בידי יהודי.

ב־1788, ב־19 לפברואר, שוב מוציא השופט העירוני ומועצתו משפט בענין יהודי, ובו נאמר ש״הנתבע לווה 300 פר׳ ומזה פרע רק 50 פר׳. הוא חייב עדיין 274 פר׳ ו־45 קר׳: ליהודי זכות לעקל סכום זה מהנתבע, אך העירייה אינה יכולה להוציא ייפוי כוח לביצוע העיקול.״[16]

מטבע הדברים שסכסוכים זוכים יותר לרישום ועקבותיהם נשמרים יותר לדורות מאשר חיים שקטים בצוותא. קשה לומר, על סמך מסמכים אלה, מה היה היחס בין היהודים לבין הלא־יהודים בתקופה זו, והמסמכים המובאים כאן אין פירושם שהם מהווים ביטוי נאמן לאווירה ששררה בין יהודים וגויים בימים ההם.

איסור קניית יינות

במאה ה־18 אנו מוצאים רמז על סחר יין עם ארצות חוץ ועל חלקם של יהודים בקידום סחר זה. למעשה, אין חידוש בכך, שכן ראינו שכבר בראשית המאה ה־17 מופיעים סוחרים יהודים במחוז, אך במאה ה־18 מתבצע סחר זה על־ידי תושבים יהודים מקומיים. אמנם האיזכור הראשון של עובדה זו מופיע אגב תרעומת נגד היהודים ונגד בעלי אחוזה. וזו לשון אחת התלונות: ״לפי הדין כל בעל בית רשאי למכור יין בקמעונות, מיום מיכאל הקדוש (Szent Mihaly) עד ראשית השנה (אחד בינואר), אם גם לכך מפריעים פקידי בעלי האחוזות... ומפני שאין אפשרות למכור את היין נאלצים הם למכור אותו ליהודי, שהם משלמים רק חצי־מחיר, והם (היהודים) מחזיקים בידיים את סוחרי היינות מחו״ל, והם מרשים להם (לסוחרים מחו״ל) לקנות רק מאותם איכרים, הנותנים להם (ליהודים) כסף.[17]

על סחר יינות עם יהודי גליציה אנו יודעים גם מזכרונות של רבי בער מבולוחוב שבגליציה, שנסע בכל ערי היג׳ליה בסוף שנות המאה ה־18, וערך רשימות על חוויותיו ועל פגישותיו.

כנראה שסחר חוץ אינו נחשב בעיני השלטונות גורם חיובי הפועל לטובת הכפר ולכן, ב־1791 מופיעה תקנה האוסרת על פולנים, יוונים ויהודים לקנות יינות — צימוקים משובחים (אסו), הנחשבים לתפארת היינות של היג׳אליה.[18]

ביקור של אישים ידועים בכפר

בעל־שם־טוב במאד

בסדרת מאמרים על קורות החסידות בהונגריה, שהתפרסם בעיתון אג׳נלושיג ב־1918, כותב יהודה יקותיאל גרינוולד, על ביקורו של בעל־שם־טוב בהונגריה. לפי דבריו בא בעל־שם־טוב להונגריה במטרה לאסוף כסף. הוא הגיע לצפון מזרח הונגריה דרך העיר מונקאץ׳ והתעכב ב־3 ישובים בהונגריה, והם מאד, סרנץ׳ ונאג׳־קאלו. גרינוולד אינו מציין את מקור ידיעה זו. הוא מסתמך על מסורת בעל־פה. אם אמנם נכונה ידיעה זו, הרי מעל לכל ספק ששנת 1750 מצטיינת בתולדות ק״ק ה׳ מאד, בביקורה של אישיות יהודית היסטורית בעלת חשיבות רבה ביותר, שראה אי פעם כפר זה.[19]

רב שבתאי מבקר במאד

ב־1764 מגיע לעיר גרוסורדיין רב אחד, ומביע רצונו להתנצר. ״הוא נושא אתו רשיון נסיעה שהוצא על־ידי סופר הכפר מאד. הוא היה איש קטן, דל בשר, זקן ושבע ימים. ראשית דרכו היה לבית הכומר בטענה שהוא רוצה להתנצר. שר העיר שאל אותו מי הוא ומה מעשיו. הוא השיב כי שמו אליעזר בן־אברהם, בן פ״א שנה, יליד פראג, רב ורופא. היה גם בעיר קראל (Nagykaroly) אצל הכומר לבקשו להתקבל תחת דתו אבל היהודים הפריעו אותו משם״. על האירוע הזה מוסר גרינוולד על סמך מאמר שפורסם בענין זה. לפי הפרוטוקול המצוטט שהה הנ״ל שלושה שבועות במאד. כנראה סופר כאן על ביקורו של רב שבתאי שעבר בימים ההם את הכפר.[20]

ביקורו של בער מבולוחוב בהיג׳ליה

רבי דוב בער היה סוחר יהודי בעיר בולוחוב שבגליציה. הוא היה תלמידי חכם ובקי בשפה פולנית ורומית. במסעותיו המסחריים הוא מגיע פעמים רבות למחוז היג׳ליה ומבקר ברוב ישוביו. נהירים לו שבילי טוקאי, ומכיר באיזור היג׳ליה כל סוחר יין וכל מרתף.

בהקשר לתיאור ביקור בעיר טרצעל בשנת 1775 הוא מזכיר את הקהילה היהודית במאד, וזו לשונו:

״ויצאתי בחודש אדר שנת תקכ״ה לפ״ק מבאלחב ובאתי עד עיר טערצאל קרוב לחג הפסח, והתאכסנתי בבית ר׳ ענזיל כ״ץ הנ״ל. והנה היינות טובים אינם בנמצאים. וגם הפשוטים נמכרו לגמרי מעיר טערצאל. והגיע עם ערב חג הפסח. והנה בא לבית ר׳ ענזיל כ״ץ הנ״ל גיסו האלוף מו״ה יחזקאל ז״ל מכפר סערענצש ועמו המלמד את

קטע מרשימות רבי בער מבוליחוב
ברשותה האדיבה של ספרית מונטפיורה בלונדון

הרבני מו״ה אייזעק מק״ק פרזעוארסק, וביקש זאת והפציר בי מאוד שאלך עמו לחוג בביתו, בכדי שאמול את בנו ביום שני דחג הפסח שמיני ללידתו. וחרה זאת מאד לר׳ ענזיל ולאשתו על שאני לא אתארח בביתם בימי החג, ובעל כרחם הסכימו שאלך למול את בן אחותה, היות שאשת ר׳ יחזקאל היא אחותה דהאשה מרת שריל אשת ר׳ ענזיל ז״ל ואין ברירה היתה לר׳ יחזקאל כי כבר היה בעיר מאדע, ולא רצה שום אחד מהמוהלים, דשם קיבץ גדול מאד ולא חפצו לעזוב בני ביתו בסדר לילות פסח בלעדו, והוכרח

לבוא לטערצאל ולבקש אותי ולהפציר בגיסו ר׳ ענזיל ובאשתו הנ״ל, והלכתי עמו במרכבתי וארבעה סוסים עם עבדי הערל ולהבדיל משרתי יוסף ז״ל הלכו עמי, וזן וכלכל אותנו והסוסים שלנו משך ארבעה ימים, ובביאתנו שמה אמר למשרתי יוסף שילך למרתף ויבחר איזו חבית יין טוב והיה לשתיתי, ונשארנו שמה שני ימי חג הפסח ושבת ראשון דח״ה וביום ב׳ שני דחה״מ באו כל השכנים מעירות והכפרים הסמוכים יותר מחמשה מנינים חשובנים ספוני בני ישראל, ועשה סעודת הברית מילה ביום שלישי למילה, והוכרחתי גם אני לסעוד עמהם סעודת מצוה זו משך כל היום״. [21]

מוסדות הקהילה ורבניה

הרב משה ווהל ליטמן

בסוף המאה ה־18 יש לקהילה היהודית במאד רב, והוא רב משה ווהל ליטמן. הרב משה ווהל נולד בפולין בעיר אושפצין. הוא חי בעיר מאד, ונפטר ב־1799 ונקבר בבית הקברות במאד. [22]

על הרב ווהל אנו קוראים במפקד האוכלוסין של 1771. [23] שמו רשום בצורה משה ליפמן (או ליטמן). (זה כינוי של אליעזר שם אביו). ונאמר עליו שהוא גר בבית שלו (in propria domo) ומשלם מס של 4 פר׳.

בשאלות ותשובות של יחזקאל לנדו, ב״נודע ביהודה״, מופיעה תשובה לרב משה והל (שמו רשום בשם וולף). בתשובה זו יש התיחסות לקהילה כולה ולא רק לרבה. התשובה דנה באופן הכתיבה של שם הישוב. ״האחד שכתב בגט שם העיר מאדע, והעיר נקראת בפי כל מאדע, בעי״ן, כך קוראים רובא דרובא, ואפילו קצת מיעוטא דמיעוטא שאין קוראים בסגול אבל קוראים מאדי, אבל מאד אינה נקראת כלל. [24]

שמואל שוורץ כותב בספרו ״בעת ההיא היה פה הה״ק וטהור מבערדיטשוב זי״ע והתנצל לפניו הה״ג ז״ל (רב הכפר משה ווהל) כי מאד יפחד להיות מורה הוראה. ודיבר עמו הה״ק ז״ל בדברי הלכה אריכות וקצירות ונתן לו כתב התרה מכתב בזה״ל: ״ב״ה מובטחך אני שלא תאמר על אסור מותר ועל מותר אסור, על טהור טמא ועל טמא טהור, ועל זכאי חייב ועל חייב זכאי, ה״ק לוי יצחק בן שרה״. הוא מסתמך על מסורת בעל פה ומציין את הרב פנחס זליג שורץ מקליינוורדיין כמקור ידיעה זו. [25]

יסוד חברה קדישא

מתוך רישומיו של הרב יהודה הכהן מחבר ספר ״קול אריה״, ידוע לנו שבכפר נוסדה חברת ״נר תמיד״ כבר בשנת 1764 וחברה קדישא בשנת 1769, אך פנקס חברה קדישא מציין 1793 כשנת יסוד של חברה קדישא, ששמה היה חברת ״נר למאור״. לפי פנקס זה, בעת יסוד החברה היו בה 21 חברים. פנקס הקהילה כתוב בכתב יד ובו גם עיטורים מצוירים, כנראה בידי הרב משה וואלש עצמו.

בראש הפנקס הכתובת הבאה:

פנקס דחברה קדישא נר למאור להעלות נר תמיד... נכתב פה ק״ק מאדי ביום

י"ג למב"י, בשנת וגנותי על העיר הזאת לפרט. ע"י ה"ק משה בה"ה המנוח מוהר"ר אליעזר ליפמן וואלש ז"ל.

בראשית הספר רשומות תקנות החברה. תקנות החברה קבעו שכל בני החבורה חייבים לשלם תשלום חודשי לקופת החברה. התקנות מסדירות גם את ענין הבחירות. כל שנה נבחרו שני ראשים, שני גבאים ורואה חשבון. התקנות גם קובעות שכל שינוי מצריך הסכמה של כל בני החברה.[26]

שער פנקס חברת "נר למאור"

בית הכנסת

אמנם ידוע שכבר ב־1771 היה בית כנסת בכפר אך בית הכנסת ששירת את הקהילה במשך כ־150 שנה נבנה בשנת תקנ"ח (1798).

כותב שורות אלה ראה קבלות ותעודות הוקרה של בית הכנסת, שניתנו לאחד מבעלי בתים בכפר על תרומתו שנתן לבנין בית הכנסת. אך תעודות אלה נעלמו בתקופת השואה ואין היום לגלות את עקבותיהן.

לפי ספרו של קמפלן, בני משפחת טייטלבוים, פלגמן ובריייר הרימו תרומות לבנית

בית־הכנסת. קמפלמן מספר פרט מעניין על בניית בית־הכנסת. לפי דבריו ״בהתאם למסורת יהודית עתיקה האבנים לבניית בית הכנסת הובאו למקום על־ידי נשי ישראל ובניהם ולא על־ידי בעלי־עגלות. הנשים היהודיות אספו אבנים אלה במו ידיהן במחצבות שהיו בסביבה.״ [27]

בית־הכנסת של קהילת מאד הוא אחד מבתי כנסת היפים ביותר שנבנו בהונגריה, וכן מן העתיקים ביותר בין אלה שקיימים גם כיום. הוא מתנוסס על גבעה גבוהה במרחק מה מהרחוב הראשי של הכפר, ובהתאם לדיני שולחן ערוך הוא גבוה מכל יתר בתי הכפר. לא ידוע מי בנה בית־כנסת זה, אך הוא בנוי בסגנון בתי כנסת, שנבנו על־ידי בנאים איטלקיים בפולניה. קיר החזית שלו נראה למרחקים ומרשים בעיצובו. מבפנים, במרכז האולם, מצויים ארבעה עמודים ומעליהם, במקום האלמימר, כיפה תכולה עם ציורי כוכבים. ריבוע זה מחלק את החלל ל־9 חלקים שווים. מסיב לריבוע המרכזי ריבוע של כסאות, שהם מקבילים לריבוע כסאות המצויים לצד כל קיר. בבית־כנסת זה היו, אם כן, שני ריבועים של כסאות בלבד, כ־130 מקומות בלבד. סידור זה של כסאות שיווה לבית־הכנסת אווירה של אינטימיות. למעשה כמעט כל אלה שישבו בבית־הכנסת יכלו לראות זה את זה, ולא היו קיימות בו שורות של מושבים כאשר איש יושב מאחורי גבו של חברו.

חנוכת בית־הכנסת היה מאורע גדול בחיי הישוב, ובחנוכת בית־הכנסת הזמין הרב וואהל את הרב זאב בוסקוביץ, שהיה אחת הדמויות הבולטות של רבני הונגריה באותם הימים.

על בית־הכנסת הזה כותב נמיני׳ : ״בית כנסת זה מרשים גם במראהו החיצוני, גם במיקומו בגבעה המתנוססת מעל לאיזור כולו, וגם בקישוטו הפנימי. סיתותים אמנותיים, וקישוטים עשירים סביב לארון וההרמוניה מושלמת של הפרופורציות בו מעמידים בית כנסת זה כפנינה ממש בתוך סדרת בתי־כנסת שנבנו בסגנון ברוק (או סגנון צופפ (Zopf.״ [28]

מבנה בית כנסת זה אופייני לסוף המאה ה־18, ודומה לבתי־כנסת שבערים פולדש, הומונה, ג׳ולפהרואר.

אופינית לבתי־הכנסת של התקופה היא צורת המבנה הפנימי. ארבעה עמודים קונסטרוקטיביים העומדים סביב הבימה במרכז בית־הכנסת ומחלקים את התקרה לתשעה שדות בעלי קמרונים צלביים. סגנון זה מתקרב לסגנון הבניה של בתי־כנסת בפולין שבא במקום המבנה הדו־סטווי, בן שני עמודים, שהיה אופיני לבתי־כנסת של ימי הביניים (בית־הכנסת אלטנאוי בפראג, ובית־הכנסת של רש״י בוורמיזה הם דו־סטוויים, בני שני עמודים).

מבחינת מבנם החיצוני היו בתי־כנסת אלו שייכים לסגנון הבארוק, לגבי תקופתם הם היו אלו בנינים רבי רושם. יוצריהם, בוודאי בהתאם לרוח זמנם, טרם השתמשו בסמלים האופייניים ליהדות כגון: מנורה, מגן־דוד, שני לוחות הברית. במקומם — בעיטור אופיני לבתי־כנסת — עמד בראש הגמלון, בנקודת מפגש של הדפנות המשופעות של הגג, גביע יפה, כמובן בסגנון בארוק. [29]

הרב שוורץ ידע לספר שקישוטין של ארון הקודש הוכנו בשנת 1811 ומומנו על־ידי מר אברהם טייטלבוים, ואחר כך נבנתה הבימה על־ידי דוד רוזנפלד, והיא נושאת את הכותרת ״צמיחת קרן לדויד עבדך״. [30]

סוף המאה ה־18

בשלהי המאה ה־18 ק״ק מאד היא עיר ואם בישראל. יש בה רב, בית כנסת מפואר, חברה קדישא. עסקי יין משגשגים בעיר ויהודים רבים מוצאים פרנסתם בעיסוק זה.

אין לנו ידיעות מפורטות על היחס של הציבור הלא־יהודי אל היהודים, אך המסמכים המצויים בידינו אינם מעידים על אהדה גדולה.

פייטן המכונה אמבר אנדריאס, כתב קרוניקה על הכפר בסוף המאה ה־18, וכינה את שירו בשם ״מאד שאינה מצויה במצב שפיר״. בקרוניקה בת 16 בתים מוקדשים שני בתים גם ליהודים:[31]

יהודים מיותרים חדרו לתוכה שדעתם נתונה
לתפילה אך הם בעלי מעות, ולכן גרים כאן.
בית הכנסת הוא מרכזם הוא נמצא רחוק
במקצת מן הדרך אך רואים אותו, מדרך
המלך. הביאו צרות, בתוכם בעיות לעתים
קרובות מופיעות.

Feles számu zsidó férkezett közzéjek,
Kiknek imádságban haboz az elméjek
De hogy pénzzel győzik, bátran laknak vélek
Sinagógájoknak köztök vagyon helyek.

Oldalt vagyon az uttól, de látják,
Az ország utjáról a bajt bé taszitják,
A kvártély-tartással felettébb is rontják
Közéjek a sok bajt sürüséggel ontják.

מלים פחות פיוטיות מופיעות בספרו של ולי:[32] מאד — עיירת שדה במחוז זמפלן. בעלי האחוזה הם האדונים אספרמונט, סירמאי ואורצי. תושביו קתולים, פרוטסטנטים, מעט רוסים והרבה יהודים. תושביו מתפרנסים בחלקם מאומנויות, מחקלאות ובעיקר מכרמים.

נוף מאד, באמצע המאה ה־19

תקנות החברה "נר למאור" מ־1793

"שפתי רננות ישמיע חדשות מעתה ונצורות, אלה דברי תקנות:

א. כל אחד מבני חבורה מחוייב ליתן מדי חדש בחדשו לקופת החברא ארבעה צ"ל, די לא שלו ולא יעבור.

בכל חהמ"ו ש"פ יאספו כל בני החברה ולעשות קלפי ומי שעלה בגורל יהי' בורר עד ג' בוררים והם יבחרו חמשה אנשים דהיינו ב' ראשים וב' גבאים וא' רואה חשבון.

הגבאים יבחרו איזה שמש לעצמם והוא יגבה המעות חודש הנ"ל ולעשות כל צרכי הגבאים.

הגבאים מחוייבים לאסוף כל מה שנדרו ונדבו לנר תמיד והכל בכתב ירשם עד לחשבון.

בערב ר"ה ובערב יה"כ מחוייבים הגבאים לישב על בית עלמין כנהוג בשאר קהילות: וגם בערב יה"כ לפני בה"כ יש להם קערה כנהוג.

הגבאים מחוייבים לקנות שמן זית זך להעלות נר תמיד בביה"כ דקהילתינו יצ"ו וגם יעשו לאמפין (= עששיות) לצורך מי שיש לו יאר צייט יקנה מהגבאים והשכר להקדש.

מי שירצה לבא לחברא זו אזי מתוייבים לאסף כל בני החבורה ואכ"פ יהי' בריצוי החמשה אנשים הנ"ל שיסכימו כולם ואחד מהם יכול לעכב.

זה שרוצה לבא לחברא זו אזי הפוחת לא יפחות מליתן לקופת הצדקה משני זהו' רייניש ויעשה סעודה לכל בני החברה.

בשבת הראשון של חנוכה ובשבת פ' בהעלותך שייך המצות ביה"כ להגבאים דחברא זו והם יכבדו לכל בני החברא זו לכל אחד ואחד כרצוי לו.

בשבת חנוכה מחוייבים הגבאים לעשות סעודה על בני החברא זו וההוצאה היא מקופת הצדקה של החברא.

אם אחד מבני החברא יעכב דמי חדשו כנזכר בתקנה הראשונה ולא ישלם עד שלשה חדשים אזי הוא מובדל מן החברא הלז ואין לו שום שייכות כלל לחברא זו.

יב. בחהמ"ו של פסח בעת עשיי' קלפי חדשה כנז' לעיל בתקנה ב' מחוייבים הגבאים דאשתקד ליתן חשבון לפני כל בני החברא על כל הכנסות והוצאות.

יג. השני הגבאים הנז' בתקנו' ב' הנ"ל יהי' אחד מהם שיכנס כל הכנסות ועל פיו יהי' ג"כ כל ההוצאו' וכל מה שיכנס יכתוב על הרגיסטר וימסור לגבאי השני וכיתב ג"כ כמה קיבל וגם ההוצאו' יהי' נרשמים אצל השני גבאים.

יד. אם בשעת האסיפה שיהי' נקראים כל בני החברא וישאר איזה מהם שלא יבא להאסיפה ולא יתן אמתלא באמת על מה שלא בא לאסיפה אזי יוקנס ב' פעמים ח"י צ"ל להחברה.

טו. מן האסיפה ועשיי׳ הקלפי מגיע להרב המאה״ג אב״ד דקהילתינו א׳ (?) אדום זהב דהיינו שני זהו׳ רייניש ה׳ פגי״ם א.
טז. להשמש כרו ג״כ אחד זה׳ רייניש.
יז. לפי הצורך הזמן מותר לשנות מן התקנות הנ״ל להוסיף או לגרוע רק שיהי׳ ע״פ ריצוי של כל בני החברא ואיש מהם לא יחסר.

הוספת משנה תקס״ב

במוסכם כל בני החברא דמנורת המאור נמנו וגמרו שמחויב הרב דקהילתינו לדרוש בביהכ״נ בכל פ׳ בהעלותך בשחרית ויותן להרב א׳ אדום זהב דהיינו חצי אדום זה׳ נוסף על הנ״ל כתקנה ט״ו. היום ג׳ ד׳ דחוה״מ דפסח שנת תקס״ז לפ״ק.

הספד על מחבר ״שמן רוקח״

מאת נתן פייטיל אבדק״ק ה׳ מאדע זצלל״ה

אהה מות, אתה היית בעוכרנו לשבוע נפשנו לענה וראש
לכורת מחמד עינינו יקר רוח איש תבונה
עת בוא תבוא ערבה כל שמחה רפו כל ידים
זעמך עלינו שפכת ״לקחת איש הופיע עלינו רוח חיים״
רחוק ממנו מנחם ״כי דאבה נפשינו ועפעפינו יזלו מים״
עיר ״סאנטוב״ קול נהי ויללה
איה על דלתי תורה שקד ״יומם ולילה״
ועתה נשארנו עניה סוערת ״אבלו נשואי״ה
דרכה ״שמה״ ושאיה בשערי״ה משמתה״
איה תורת חסד אשר היתה משוחה ״בשמן רקח״
ומי יפתח לנו ״שערי־דעה״ ומי יבין שמועה
ב״זר זהב״ ו״סמא דחיי״ נארו כל יושבי (תבל) חלד
ועתה ארבה משום ״כל שב וגם ילד״
ארז אשר בלבנון ״אדיר התורה״
על מי נטשת צאנך ״תועים המחשכים שה פזורה״
באורך נראה לכל דורשי תעודת א־ל
ועתה זה לזה שואלים איה מקור חיים מרווה לכל שואל
לך שערי שמים מבוא לא סגורה
הליכות א־ל בקודש ממך לא נסתרה
תרבה תפילה לאל שבשמים, כי בוא יבוא מבשר לנחם אותנו בכפלים
במהרה נבא אל מקדשי אל עלות לציון ברינה
קרית משוש תבנה וארמון על משפטו ישב כבראשונה

המאה ה־19

סיומי מאות וראשיתן בדרך כלל אינם מהווים נקודת מפנה בהיסטוריה, אך סביב ראשיתה של המאה ה־19 חל שינוי בחיים היהודיים בכפר. הציבור היהודי מתארגן בקהילה, מתחזקים קשרי תרבות עם יהודים בישובים אחרים, רבנים, תלמידי חכמים פועלים בקרב הקהילה ומשווים לק״ק מאד מעמד חשוב ומרכזי ביהדות החרדית של הונגריה, ולבסוף משתנית מערכת היחסים עם הסביבה הלא־יהודית:

יהודים משתלבים בארגון כלכלי הקשור בתעשיית יינות, בפעולה פוליטית לאומית של הסביבה הלא־יהודית, ולבסוף עם סיום המאה גם במערכת המוניציפלית.

תופעת ההתבוללות מגיעה גם לכפר, ומגיעה לשיא עם התנצרותה של משפחה יהודית שרשית בכפר.

בסיום המאה ה־19, כאשר הונגריה חוגגת את יובל האלף של קיומה משתתפת יהדות מאד בחגיגות המקומיות כפי שמשתתפים יהודים בחגיגות ברחבי הארץ כולה.

מפקדי 1811־12

מפקד אוכלוסין של כל היהודים והחוכרים במחוז זמפלן משמש מקור לנתונים על מספר היהודים במחוז כולו.[33] מפקד זה נערך ב־1811 ומכיל רשימה שמית של חייבי מס.

במאמר ב־AZT מזהה המחבר את היהודים לפי שמותיהם, אך מציין בעצמו שייתכנו טעויות בקביעותיו. המפקד נערך ב־1811 ומצויין בשם:

Lista Taxalis I Cottus Zempleniensis Arendatorum et Judeorum pro Anno 1811

למסמך זה 98 דפים ובו רשימה שמית של כל היהודים הגרים במחוז, יחד עם פרטים על מפקד שנערך ב־1812. מסמך שני זה נושא את השם:

Ex protocollo 17 d. Aug. 1812 – 5176

Copia popularis Conscriptio Judeorum in Cottu

Zempleniensi et quidem in processu Submontanu

רק חלק ממסמך זה מצוי בידינו ולמזלנו זהו קטע המתייחס ליהודי היג'ליה. במסמך שני זה רשומות רק משפחות יהודיות ולכן אין בעיה של זיהוי המשפחה לפי השם.

במסמך ראשון זיהה גולדברגר 2,506 משפחות יהודיות המפוזרות ביותר מ־400 ישובים. אם אמנם נכונה הנחתו של גולדברגר, שהגודל הממוצע של משפחה יהודית היה 4½ נפשות, יוצא שהיו כ־11,000 נפשות יהודיות במחוז זמפלן. ברשימה של 1811 מופיעות 76 משפחות יהודיות במאד, ושוב, לפי חישוביו של גולדברגר מספר כזה פירושו כ־340 נפשות. מאד ב־1811 הוא אחד המרכזים היהודים הגדולים ביותר, במחוז זמפלן.

במפקד של 1812 מופיעים שמות רבים שלא הופיעו במפקד 1811. אין להניח שכל אלה שרשומים במפקד 1812 ואינם רשומים במפקד 1811 הגיעו לכפר במשך שנה זו. סביר יותר להניח שאף אחד משני המפקדים לא היה שלם ויש לשער שלמעשה בעת ההיא היו כ־100 משפחות יהודיות בכפר.

לא יורשו לחכור שום דבר פרט לבתי מרזח ובתי יין. תקנה כזו הוגשה לשלטונות.

4. כדי למנוע את זיוף היינות בהיג׳ליה היהודים יידרשו למכור את כרמיהם.

5. אלה שדיכאו את העם בהוצאת דיבה בעיר מאד ייענשו על־ידי הערכאות. דודש יאנוש ממאד, מולנר גוגי ממג׳סו, פולסקי שמואל והברון שטפאציי יוזמנו בעד מעשה מרמה.

דין תורה בקשר להתיקרות ייגות ב־1813

על יחסים במסחר ייגות אנו קוראים פרטים בשאלתו של הרב המקומי המופנה למשה טייטלבוים באויהל, המביא את המכתב בשלמותו בספרו ״משיב משה״. נביא כאן קטע ממכתב זה:

״הנה באתי לרמוס בחצרות קדשו לשאול את פי אדוני נ״י על האי עובדא דאיתי לידי להאיר עיני הנבוכים ולהודיעני על אמתי של דתוה״ק לדעת את דבר המשפט בדין שיש בו קצת ספק היות שבא לפני שני בעלי דינים לדון — ראובן ושמעון. והמעשה שהיה כך היה: ראובן דר בכפר מעבר לטייז רחוק מק״ק לערך פרסה היו לו חביות יין משנת 1813 . . .״ [35]

השאלה מגוללת פרשה של התיקרות יין ושל הפרת הסכם. ייתכן שבשאלה עצמה שתקפים אירועי שנות הרזון שהיה במחוז בעשור השני של המאה ה־19, וגרמו תיקרות במזון. על שנות רזון אלה אנו קוראים בספר קורות המחוז.

ב־1817 רושם כתב בן־התקופה: ״בהיג׳ליה כבר ארבע שנים אין יבול יין טוב, וגם ין לו מחיר הוגן (כנראה ליין שגדל 2—3 שנים אלה).

הכרמים מושחתים, והכרמים במישור הופכים לשדות תפוחי אדמה, ואלה על גבעה הופכים לחורשות ויערות, ואלה שבשיפוע הגבעות נשארים תוך תקוה ליבולים ובים בעתיד . . .

עניים רבים זוכים בלחם רק אצל אחרים . . . יש לחשוש שלא יישארו תפוחי אדמה פילו לזריעה . . . אמנם היה צריך להיות אם היו שומרים בקפדנות את ההוראות ל השלטונות, שחזו את העתיד, ואסרו את ייצור היי״ש מתפוחי אדמה . . . אך מה תועלת בכך ? במחוז הסמוך לא קיים איסור כזה . . .

היהודים, בעד רווח של פרוטות אחדות הוציאו הכל אל מחוץ למחוזנו. כל החורף יו הכבישים מלאים עגלות עמוסות תפוחי־אדמה.

כבר ב־1816 נעשו הכנות לקדם את פני הרעה. הוצאו תקנות שהורו לשתף במעמסה ת כל התושבים. הוטל עול גם על היהודים, אך ההוראות דאגו לכך שלא ייעשקו יהודים יתר על המידה. כל יהודי ששילם 4 פר׳ מסים התבקש להביא כיכר לחם מנת שיבולת שועל ומנת חציר, ואלה ששילמו מס גבוה יותר, יתרמו יותר.

אך גם הגרפים וגם היהודים מגישים בקשה שיורשה יצור יי״ש מתפוחי אדמה משיבולת־שועל. פניה זו נדחתה״. [36]

רעב, מגפות ומהומות בשנות ה־30

על שנות ה־30 של המאה ה־19 אין ידיעות המתיחסות ישירות לאזור היג׳ליה ולעיר מאד, אך בוודאי אירועים שעומדים במרכז המחוז משפיעים על חיי הכפר גם כן.

ב־1831 מופיעה מגפת כולירה במחוז זמפלן. לפי דו״ח ה־אלאישפאן (alispán) נפגעו במחוז 40,438 אנשים במחלה ומתוכם נפטרו 18,672. המגפה באה מגליציה ולכן ניתנות הוראות לסגור את גבולות הארץ עם גליציה. רק בשני מקומות מעבר מרשים להגיע למחוז וגם שם רק לאלה המציגים תעודה שאינם חולים ואינם גרים באיזור פגוע במגפה.

יהודים העומסים סחורות על גביהם אינם מורשים להיכנס גם אם הם מחזיקים בידיהם תעודות.

יחד עם המגפה מופיע רעב במחוז בעקבות יבולים דלים. לאווירה זו של מחסור ומגפה מתווסף מרד איכרים הפוגע באצולה וביהודים. בקרב העם נפוצו שמועות שהיהודים מפיצים את המחלות, ובאיזורים סמוכים למאד פוגעים ביהודים. אך כאמור, אירועים אלה מתרחשים סביב מאד, ועל מאד עצמו ועל חיי היהודים בכפר בעשור זה אין כל ידיעות מדויקות.

מלחמת החירות ההונגרית

ב־1848 התקומם הישוב ההונגרי ברחבי כל הארץ נגד משטר ההבסבורגים. ההתקוממות הזו דוכאה באכזריות ומצביאיה נדונו למוות. קושוט, שהיה ממנהיגיה הרוחניים של ההתקוממות הזו, גורש מהונגריה ובילה את שארית חייו בגלות באיטליה ובאמריקה.

התקוממות זו היתה ביטוי לתודעה לאומית מאג׳רית, ואף־על־פי שדוכאה, היא נחרתה עמוק בלבם של ההונגרים כביטוי של זכותם לשלטון עצמי בארצם. במלחמת קוממיות זו השתתפו גם יהודים בצדם של ההונגרים, ובמאבקם העקשני לאמנצפציה הצביעו היהודים על השתתפותם במלחמת החירות, כעדות להזדהותם עם העם ההונגרי וכבסיס לתביעותיהם לקבל זכויות אזרח.

בלה ברנשטיין [37] מתאר בספרו את השתתפות היהודים בהתקוממות זו. על יהודי מאד הוא יודע לספר שתרמו להוצאות מלחמה זו.

ברשימה של הקהילות התורמות אנו קוראים:

יהודי אסוד	156 פר׳ 12 קר׳
יהודי או־בודה	399 פר׳ 07 קר׳
יהודי מאד	300 פר׳ — קר׳
יהודי מיהלי	319 פר׳ 10 קר׳.

בריינשטיין מציין כמקור את ה־Közlöny (שהיה כנראה ביטאון רשמי באותה תקופה, אך חסר אצלו הציון של המקור). אך ממסורת בעל־פה בכפר, ומסיפוריו של בן משפחה ידוע על השתתפות פעילה בהתקוממות זו של יהודי ממאד, צעיר ממשפחת נוימן (שם משפחה זה מופיע במפקד 1812 וצאצאי המשפחה חיים כעת בישראל).

צעיר זה תירגם את שמו להונגרית ובשם Ujfy או Ujfi נמצא בחבורתו של קושוט ומתלווה אליו לגולה גם כן.

מפי קרוב משפחה של אופי נמסר הסיפור הבא:

"לאחי אבי־סבי היתה חנות באחת מערי הונגריה. ב־1848 חיסל את עסקיו והתחיל לגייס חיילים על חשבונו הוא. הופיע גם במאד עם 25 חיילים ונכנס לבית מרזח של אבי־סבי. בקושי הכירו אותו, כי היה מלובש מדי קצין. אבי־סבי רצה לכלוא אותו במרתף בטענה שיהודי לא צריך להתערב בעניני פוליטיקה, אך הוא שלף את חברו ודרש את שחרורו. אחרי המפלה הוגלה לטורינו יחד עם קושוט, ומאוחר יותר היגר למקסיקו. שם נלחם לצד מקסימילן ונהרג במלחמה. ברשות המשפחה היו מכתבים רבים ממנו, ואני בעצמי קראתי אותם. בחלקם היו כתובים ביידיש ובחלקם בהונגרית. נוסף לכך היתה ברשותנו תעודה שאבי־סבי תרם 400 פורינט לבניית בית הכנסת. מכתבים אלה היו שמורים אצל אחי אך הם נשרפו במלחמה". [38]

לסיפור אופי אוטנטי, בכל זאת השם אופי אינו מופיע ברשימה של גולים הונגריים בשנים 1848—1864 שפורסמה על־ידי קרטביני. [88א]

התאחדות יצרני יינות בהיג'ליה

ד"ר סבו, מספר בספרו שפורסם ב־1857 בבודפשט, על התארגנות בעלי כרמים וייצרני יינות שהתכנסו ב־1853 במאד תוך כוונה לייסד חברה בעירבון מוגבל לסחר יין. הוכנה טיוטה של תקנות החברה וטיוטה זו הוגשה לאישור השלטונות. אך ייסוד החברה נתקל בקשיים, שלא היה ניתן להתגבר עליהם, ומשום כך הוחלט להסתפק באירגון חברה, שמטרתה תהיה הדרכתית ותעמולתית בלבד. תקנות החברה עובדו ואושרו ב־1858. נשיאה הראשון היה הגרף ג'ורג' אנדרשי, מאוחר יותר ראש הממשלה של הונגריה. בין פעילויות החברה אנו מוצאים את העניינים כדלקמן: תערוכת יינות וענבים שנתית, מיון וסיווג יינות, התחרויות ליעול עיבוד כרמים, ומכרזים ליצור כלי עבודה משוכללים, חקר שווקים, ומכירת יינות בארץ ובחו"ל, יסוד בנק שישרת את בעלי הכרמים, יסוד בית־ספר מקצועי ליינות ולכרמים. [39]

ד"ר סבו מציג רשימה שמית של 232 חברים בחברה זו. בין החברים גרפים (כמו הגרף אנדרשי), ואצילים הונגריים אחרים. אתם יחד מופיעים שמות של בעלי אחוזה יהודיים בהונגריה: אדולף ליכטמן, טייטלבוים נתן (שם משפחה זה מופיע גם במפקד 1821), ויינהנדלר יעקב (משפחה המוזכרת גם במפקד 1812, בני משפחה זו התנצרו ושינו את שמם לבורשאי, והפכו לייצרני יין הידועים ביותר של היג'ליה), צימרמן מנו (משפחה שחיתה בכפר עד ימי השואה). שמות 232 חברים אלה מופיעים בסדר אלף־בית מופתי, עדות לכך שלכל הפחות בחבורה זו התקבלו היהודים כחברים בעלי זכויות שוות.

עליה לארץ־ישראל

עם פטירתו של הרב ישראל עוזר וואהל, בנו של הרב משה ליטמן, בשנת 1820 נבחר לרב המקום הרב עמרם רוזבוים הנקרא בשם עמרם חסידא. אחרי שש שנות פעילות בכס הרבנות עלה ר׳ עמרם חסידא לארץ־ישראל והתיישב בעיר צפת. על עלייתו של עמרם חסידא אנו קוראים בשו״ת של ר׳ משה סופר. וכך הוא כותב:

> ״ובאמת טרם היפרד הרב הגאון מו״ה מפה הייתי כופל ומשלש אתו שלא ידור אלא בירושלים, מקום משכן קדושת בית אלוקינו, וכאשר עשה הרמב״ן ז״ל, על אף גב דבצפת נמצאו אנשי אלוקים הידועים, מכל מקום מי ימיר זה בקדושת ירושלים ומקום מקדש. ונסע הנ״ל על דעתו לילך בים דרך יפו לירושלים, והסבו בעל הסיבות יתברך שם, דרך עכו לצפת, ואחרי בואו שמה כתב אלי בעצה ושאל אם יעבור משם לירושלים? אז אמרתי... כיוון שכבר בא שמה וקבע דירתו. ומכפי מכתבו נראה, שקשה ישיבתה של ירושלים עליו... וחזיתי לדעתו שלא רצה אלא לפייסני על שעבר על דעתי, על כן הנחתי הדבר על דעתו... וכבר העיד הרמב״ן באיגרתו, שהחורבן לפי ערך הקדושה, כל שקדוש יותר חרב יותר. וירושלים חרבה יותר מכל ערי ארץ־ישראל, עיין שם, מכלל דבעי דרישה וישוב יותר...״.[40]
>
> (ר׳ משה סופר: שו״ת יורה דעה, וייען תרנ״ז ד״ג עמ׳ ב׳)

ממכתב זה מסתבר שהיו לרב עמרם היסוסים ופיקפוקים האם לשבת בצפת או בירושלים, ובחר בצפת.

רב עמרם חי בצפת והיה מנהיג הקבוצה החסידית שם. שמו מתנוסס על הסכם שנערך בין החסידים והפרושים.[41]

רב עמרם חיו פעל ונקבר בבית הקברות דשם, קברו מצוי בין הקבר שלה אר״י ז״ל והקבר של אא״ק האלשיך.

הגהות של ר׳ עמרם חסידא על הש״ס הירושלמי מודפסות בש״ס של הוצאת וילנא.

כפי הנראה היה רב עמרם מראשוני העולים לארץ־ישראל מתוך ק״ק מאד.

מכירת מושב בביה״כ בשנת 1825

הגיע לידינו מסמך מעניין מ־1825 בו מסופר על מכירת מושב בבית־הכנסת של הכפר. הזכות למושב בבית־הכנסת היתה בעלת ערך כספי, וקנייתו היתה קשורה בעריכת חוזה, בדיוק כמו קניית כל נכס אחר.

על החוזה חתום הרב עמרם חסידא בשם עמרם בן משה נחום. וזו לשון ההסכם:

בעה״י

> רשום בכתב אמת עלי ספר חקה למען יעמוד ימים רבים למשמרת עד כי יבוא שילה להיות לזכרון (?) עדות לראי׳ שה״ה הק(צין) התו(רני) ר׳ יצחק נ״י בהר״מ כ״ץ החזיק בחלק ירושה של המנוח אביו ז״ל והגיעו בלי שום ערעור וטענה ובשופי ובפצוי הקהל את המקום בביהכ״נ הקבוע ועמד בצד מזרח החלק הצפוני וארץ הקודש.

מכירת מושב בביהכ״נ במאד בחתימת ידו של רב המקום, עמרם בן־משה נחום

אגרת ראשי ק"ק חסידים וק"ק פרושים בצפת בראשית עלייתם של הפרושים, משנת תק"ע.
ואלה הם ההתומים:

פרושים;	חסידים:
חיים כהן שפירא	גרשון מרגליות
ישראל בעל ס' תקלין הדתין מעה"ק צפת	עמרם בר' משה נחום
ישעי' בא"א ישכר בער זצ"ל מפינסק	מש: שמעון וואלף
צבי הירש בא"א מה"ר יהודא ליב זלה"ה	נח מדינאר
	מאיר מזייערס (?)

פשרה בין פרושים וחסידים בצפת בחתימת ידו של עמרם בן־משה נחום

המעמד החמשי למקום הרבנית (?) (= תבורך מנשים) וקבלו בסלוק מיד אחיו מהר"י כ"ץ נ"י.

בעד שש מאות זהו(בים) (?) וקנהו קנין המועיל כפי דין תוה"ק ואח"כ מכר אותו לגיסו.

הק(צין) מ"ר צבי נ"י בהר"א והחזיק בו הר"ץ נ"י חזקה גמורה באופן המועיל ובלי שום ערעור וכו' בהנ"ל והרי מעתה המעמדות הנ"ל בעא"נ (= בעזרת אנשים) ובע"נ (= בעזרת הנשים) המה לר"ץ נ"י קנין עולמי עד עת הדרור בב"א (= במהרה בימינו אמן) ה"ה (?) כבוד אלופים רו"ט (= ראשי וטובי) ומנהיגי הק"ק (?) (= קהלת קודש) פה מאדע ובצרוף ח"י (= חתימת ידו) כבוד הרב אב ב"ד והכל שריר וקיים היום יום ג' כה מרחשון התקפ"ה לב"ע עמרם הק' בן מו"ה משה נחום י"ץ (?) הק' שמחה לעוועי נאום משה גראשון פאלאק ממאדע הק' מרדכי דייטש ממאדי הק' יוסף צו (?) ממאדי הק' יוסף כהן ממאדע [42]

יסוד בית מדרש

נוסף לבית הכנסת המרכזי, שנבנה בכפר בשנת 1798, התקיים בכפר מנין קבוע בבנין סמוך לבית־הכנסת שהיה מכונה "בית מדרש". תפילות בבית המדרש התקיימו עד ימי השואה ב־1944. אין ידיעות על שנת היווסדו של בית המדרש, אך מיסדו היה חיים לונדון, מנכבדי הכפר, ששמו מופיע ברשימת המפקד של 1812. מה היו המניעים ליסוד בית המדרש — אין לדעת, אך במאה ה־20 שימש בית המדרש

מקום תפילה לאגף האורתודוקסי הקיצוני של הקהילה, ומקום ללימוד תורה ולקיום שיעורים לתלמידי הישיבה. נוסח התפילה בבית המדרש היה ספרד, ואילו בבית הכנסת היה נוסח התפילה אשכנז. כנראה שהרצון לקיים תפילה בשני נוסחים שונים הביא ליסוד בית המדרש בראשית המאה ה־19 במאד.[43]

המאבק בעד עצמאות היהדות החרדית

במחצית השנייה של המאה ה־19 נשמע קולה של יהדות מאד גם בעניינים הקשורים בציבור היהודי כולו בהונגריה. שנות ה־60 עומדות בסימן מאבק למעמדה החוקי שלה דת היהודית ושל בני הדת היהודית בהונגריה. האמנציפציה מקנה זכויות אזרח ליהודים, אך יחד עם זאת בחלק מיהדות הונגריה מורגש הרצון להתקרב מבחינת התרבות, השפה, הפולחן והמנהגים לרוב ההונגרי בארץ. בקרב חלק מציבור היהודי נוצר רצון ליצור תדמית של רב יהודי מתקדם המקובל על החברה המג׳רית, רב שהוא בעל השכלה כללית, בנוסף להשכלתו היהודית. חוגים יהודים משכילים אלה מוצאים דרך אל השלטונות ומעוניינים בחקיקת חוקים ובהתקנת תקנות שיקרבו את החיים היהודיים אל התרבות של הסביבה ההונגרית.

היהדות החרדית מתנגדת לכך. היא רוצה להישאר בד׳ אמות של הלכה. בעיניה השפה האידית היא שפת לימוד תורה, גמרא ושפת הדרשה בבית־הכנסת. ביהדות החרדית קיימת סלידה אפילו משימוש ביידיש־דוייטש (יהדות־גרמנית) ורואים בכך פתח להתרחקות ממקור היהדות. מנהיגות היהדות החרדית נבונה למדי ומבינה, שאין בכוחה לעכב תהליך מג׳ריזציה זה, ואין בכוחה להשפיע על היהדות המתבוללת, ועל מנת לשמור על הגחלת, היא מעדיפה ללכת בדרכים נפרדות משלה. היהדות החרדית נלחמת בעד פיצול היהדות לשני זרמים נפרדים זה מזה, כנראה מפני שהיא יודעת, שבציבור היהודי כולו לא תוכל להשיג לעצמה שלטון בלעדי מוחלט.

רבני מאד הופכים להיות ללוחמים נמרצים של הפרדה זו, והראשון ביניהם הוא הרב עמרם בלום, נכדו של הרב עמרם חסידא, שעלה ארצה והתיישב בצפת.

הרב עמרם מגיע לקהילה של מאד בערב ב־1862 ונשאר בכפר כ־16 שנים עד שהוזמן לכהן בעיר חוסט.

על כתב הקנסות (הזמנה) שקיבל מבני הקהילה חתומים ארבעים ותשעה אנשים מבני הקהילה.[44] הרב עמרם בלום היה לוחם נמרץ נגד הניאולוגיה המתארגנת, ואת שמו אנו מוצאים בין הרבנים האורתודוכסיים החתומים על פסק דין נגד הניאולוגים.[45]

מאוחר יותר אנו קוראים את דעתו בקשר ליסוד סמינר ניאולוגי לרבנים בבודפשט, באחת מתשובותיו שנדפסו בספר ״בית שערים״. הרב בלום מביע התנגדות חריפה ללימוד חכמות חיצוניות. הוא כותב ״כי יש סדר למשנה בלימוד הישיבות מקובל מפי סופרים וספרים להיות שונה הלכות תורת ה׳ תמימה, ברה כחמה, בלי תערובת חכמה משאר חכמות חיצוניות״.

הוא גם אוסר על הקהילות לקבל רבנים בוגרי הסמינר, ופוסק שקהילה ״אשר תלך אחרי ההבל ויהבלו למנות אחד מן המגיין איש מגידולי איירם סעמינר (סמינר שלהם) אחת דתה ככל קהילות נעאלוגן (ניאולוגים) שמאכלם ומשקיהם אסורים למקהלות עם ה׳, שומרי הדת.״[46]

במקביל לפעילותם התקיפה של הרבנים נשלחות עשרות פטיציות אל השלטונות ההונגריים, המביעות התנגדות להקמת בית מדרש לרבנים בבודפשט.

גם תושבי מאד היו פעילים בנידון זה ושלחו פטיציה לשלטונות. [47]

Beilage zum „Ben Chananja" Nr. 46.

Eingaben jüdischer Gemeinden im nördlichen Ungarn gegen die Gründung einer Rabbinerschule.

Mitgetheilt von Abraham Weiß in Preßburg.

Ein zweites Exemplar desselben Inhaltes ist unterzeichnet von: Weinhändler M., Friedmann Adolf und Hamburger S. in Mád. (Zempliner Komitat.)

קטע מעתון בן־חנניא — פטיציה של יהודי מאד ב־1864

דיינים במאד

כנראה שהתרחבות הקהילה וקיום ישיבה גדולה מאד גרמו לכך, שרב אחד לא היה יכול למלא את כל התפקידים של מנהיג רוחני, והיה נחוץ להביא לכפר בנוסף לרב גם דיין. הדיין הראשון בא לכפר באמצע המאה ה־19 ושמו משה יוסף פלעגמן (נפטר ב־1860) ואחריו שימש כדיין אשר זעליג פלאנר (נפטר ב־1886).

הרבנים ממשפחת שוורץ

ב־1881 הוזמן למאד הרב אברהם יהודה הכהן שוורץ לכהן בתפקיד רב. על כתב הזמנתו חתמו 115 יהודים, ומכאן אנו למדים שהקהילה היהודית גדלה מאז המפקד של 1812, ומאז הזמנתו של הרב עמרם בלום. [48]

אברהם יהודה הכהן שוורץ הוא צאצא משפחה שמקורה בכפר. תולדות משפחה זו קשורות בתפקיד הרבנות במאד מאז ימיו של אברהם יהודה שוורץ. בנו נפתלי ששוורץ ירש את הרבנות אחרי פטירת אביו, כיהן ברבנות במאד 12 שנים, ונפטר ב־1907.

הרב נפתלי שוורץ זכה להיות רבה של הקהילה בעת שהונגריה חגגה את חגיגת האלף של קיומה. דרשתו של הרב נפתלי שוורץ, שנשא בבית הכנסת לרגל אירוע זה, נשמרה בידינו וקטעים ממנה מובאים להלן. הדרשה שופעת שביעות רצון, וזוהי תקופת השפע של יהדות הונגריה בכלל, וגם של יהדות העיר מאד. גם באווירה של שביעות רצון, של התיחדות עם אווירת החג, ששררה כנראה בארץ ובכפר, דאגתו העיקרית של הרב "להתחזק באמונת אבותינו ולא לבטל משום מצווה אפילו דרבנן".

הרב מציין בדרשתו "שהממשלה הושיטה לנו כל הזכויות של חירות ותפשים אנחנו לעשות ולשמור תורה ומצוות, וצריכים לשמוח בשווי זכויות, כי נוכל לעבוד את השי"ת חוקיו ומשפטיו בלי מפריע ומשבית". וכן מציין הרב כי בני הארץ "חיו עם כל יושבי ארצה מדתות שונות בשלום ובשלווה ובלי משטמה" [49]

נסיים תיאור קורותיה של המאה ה־19 במלים אלה. השוואת דרשה זו עם שמונת השורות של הכרוניקה שנרשמו בסוף הפרק על תולדות המאה ה־18, משקפת את השוני שחל במעמד יהודי הכפר במשך מאה שנים.

ואוהביו מנעוריו הפצירו בו שיקבל כתר הרבנות בעיר מולדתו ק"ק מאדע יצ"ו, ישיב דעתו למיסדר ונכנע להם לאשר מפאת אהבתו אליהם ומיד הביאו לו מכתב הרבנות פתוחי חותם, וז"ל אות באות.

סז) שויתי ה' לנגדי תמיד.

לריח שמניך טובים שמן תורק שמך.
תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב.
והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם.
למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו כל הימים.
שפתי כהן ישמרו דעת תורה יבקשו מפיהו.

מטעם גבירים ואישים, זקנים וישישים, אלופים טובים וראשים, בני קהלתינו כולם, מקטנים עם גדולים, בפה ולב אחד כולנו, שמים עטרה על ראש־נו, להגדיל תורה ולהאדירה, להזריח עלינו נרה, ונשאנו לבינו ועינינו,

על בן עיר מולדתינו, מרן הרב הגאון הגדול המפורסם רבן של כה"ג כבוד מו"ה אברהם יהודא כ"ץ נר"י.

ולתפארתו שקבל שכמנו, מכסף קופת קהלתינו, כל ימי שבתו בתוכינו' בכל שבוע ושבוע אשר ממנו ולא יגרע בעשרים כסף זהובים, מלבד מסת נדבת נדיבים, ומלבד כסף זהובים עשרה, לכבוד התורה ויקרה, לשבת שובה בעד הדרשה, וכמו כן לשבת הגדול אליו נגישה, ואיש אשר יכובד מאתו, בעלות חה"ק בשם „החבר" לקרותו, שני זהובים כסף על האיש הלזה לתתו, ואשר בשם „מורינו" יכבדהו, ארבעה זהובים כסף יתנהו, ובנשוא נשאת נשואים, אשר בהתחתן יחדיו באים, מגיעים אליו מהכלה למאה הראשונה, שלשה זהובים לעת החתונה, ושני זהובים ממאה השניה, וזהב אחד ממאה השלישיה, ולמעלה משלש מאות האלה, בעד כל מאה ומאה כדן זהב אחד יעלה, לכבודו מצדדי המתחתנים, במעות כסף מזומנים, חוץ מאלה בעד סידור קידושין על המתחתנים, שני זהובים כסף אשר לו מגישים.

גם בני חברא קדישא דפה מחויבים, לתת לו עשרה כסף זהובים, לזי"ן אדר בעד הדרשה, אשר ישמיעם בתורה צוה לנו משה מורשה,

רבינו הגאון הנ"ל נ"י עת בואו הנה, לא יאחר מר"ח ניסן בזאת השנה ולהפליגו יותר טוב ונעים לנו, כי יבא מהרה אלינו, ולכן זמן תקועו פה מקום מושבו, תהי' מוכנת דירת מושבו, לכבודו ולתפארתו, אשר שם בבית הקהל דפה יהי' בביתו, ויופיע הדרו עלינו, עד כי יבא גואל צדק לנו. נעשה למזל טוב פה ק"ק ואחד יום ד' ד' לחנוכה שנת **אמר"ת** ד' צרופה לפ"ק. ראשי קהל עדת ישורון (עם קט"ו חתימות).

כתב הזמנה של הרב יהודה הכהן שורץ

תורה מציון

קובץ חידושי תורה במקרא ובמשנה בהלכות ואגדות ושו"ת אשר יתחדשו תמיד בארץ במשך הזמן ממרנן ורבנן גאוני וחכמי הדור הי"ו בארץ ובחו"ל.

שנה שניה חוב' ג' תרנ"ט

סימן כ"ג

שלום כנהוג! בל"ס כבר שמע מע"כ הדר"ג את הבשורה לא טובה שנלקח מאתנו עט"ר ה"ה אדונינו מורינו ורבינו הרב הגאון הגדול הצדיק כהן שדעתו יפה מו"ה **נפתלי הכהן שווארץ** האבדק"ק ה' מאד זצוק"ל ושבק לן ולכ"י חיים אור ליום ד' וישלח י"ב כסלו. פתאום וכל בנ"י בכו את השריפה. תנצב"ה.

ידיעה על פטירה של הרב נפתלי שורץ בכתב-עת "תורה מציון" שהופיע בירושלים בעריכת שמואל הלוי צוקרמן.

וזהו נוסח הכשר ליין:

(שיל"ת) האמת ניתן לכתוב כי הרבני הנגיד מו' יצחק אייזיק ברגר נ"י מפה שלח להר' חיים פיהרער מטארנא חביות יין המחזיק 128 ליטר ומצויין בסיגנא B. I. 304

והוא כשר אף לפסח בלי שום חשש כלל ויכולים לסמוך על הדבר בלי פקפוק. החביות נחתמו למעלה ולמטה בחתימתי כראוי.

ה' מאד יום ג' שמות תרנ"ג לפ"ק.

ה"ק נפתלי הכהן שווארץ

הכשר יינות לברגר. מתוך הספר "אילה שלוחה".

אירגונים יהודיים במאד בסוף המאה ה-19

על אירגונים יהודיים רבים שפעלו במאד בסוף המאה ה-19 אנו קוראים במכתבו של הרב נפתלי שוורץ שנשלח למשרד המרכזי של הקהלות האורתודוקסיות בבודפשט. מכתב זה פורסם בספר "אילה שלוחה" של הרב שוורץ, וזו לשונה:

— (ס"ט) —

ב"ה יום א' ראה תרנ"ד לפ"ק ה' מאד.

שלומ"י אלף, לשר האלף; טובים ונעימים, יהי' תמים; כבוד הרבני המופלא השפסר צדיק וי ר המפורסם לתהלה עומד לנס עמו וכו', מו' יצחק רייך נ"י, ראש ללשכת היראים הכללי בבודאפעסט יצ"ו.

הקול קורא ששלח הדר"כ נ"י לכל קהלה וקהלה במדינתינו, להודיע לכם במוקדם כמה חברות יש בתוך כל עיר ועיר ושמותיהם ופעולותיהם. ומתי נתיסדו, (כי קיבל פקודה וצו ממקום הגבוה (מיניסטעריאום) להציע זאת לפניהם), הגיע גם אלינו, ונדרשתי מאלופי וראשי עדתינו להשיב על הדבר, ואבא בזה למלאות מבוקשם, ה„חברא קדישא" נתיסדה פה עירינו בשנת תקכ"ט, „נר תמיד" בשנת תקנ"ג, „ביקור חולים" תקפ"ז, „תלמיד תורה" בשנת תדי"ר *), חברה „סנדקאות" נתייסדה תרל"ד, וחברה „עץ חיים" (בביהמד"ר) תרל"ח. — וזה לא כביר נתיסדה גם „חברת נשים", „גמילת חסדים", וחברה „מזונות לבחורים". — יש לנו ביהכנ"ס גדולה, ביהמד"ר (תפרד), 2 שוחטים, 4 מלמדים, ובית מלון לאורחים, מספר אנשי הקהלה כעת כמאה וחמשים הי"ו.—

ואגב אמרתי לשאלו ולהתיעץ עמו, הנה זה איזה שנים אשר הבחורים העניים שמהם תצא תורה, הלומדי' פה בישיבתינו, מקבלי' גם סמיכה והחזקה מעת לעת, מהנדון הצדיק מר ראטשהילד שליט"א מפראנקפורט, [ועיין לעיל סי' ס'] והנה בא אלינו איש אחד ויעץ אותנו כי טוב הי' לערוך בקשה גם להבאראן הירש, ע"י בישיטין בבודאפעסט, כי הרבה חברות

ופועלי צדק (הכנסת כלה, מלבוש ערומים, ומשגב לדך), ככר הצליחו ועלתה להם לקבל ממנו סכומים גדולים! והאמת אגיד כי אנכי לעצמי לא הייתי מסכים ליקח משם דבר, (מפני כמה טעמים אשר א"א לפורטם), אבל היות כי העתים קשים והילדים צועקים ללחם, ע"כ אפשר מחויב אני לבטל דעתי נגדיהם. ((עיין שו"ת פרי השדה ח"ב סי' מ"ט)).—

והנני בזה ידידו המוקירו ומכבדו דוש"ת בלונ"ח ומצפה לתשובתו הרמה,

ב"ה טו"ב אלול שנת תרמ"ט לפ"ק מאד (בערי הגפן)

לשנה טובה יכתב ויתחם לאלתר לחיים טובים, ארוכים ומתוקים, כבוד השר והטפסר המרומם ציס"ע המפורסם לשם ולתהלה מו"ה שמעון וואלף נ"י, המכונה באראן קארל ווילהעלם פאן ראטהשילד, שליט"א, בעיר פראנקפורט יצ"ו.

מכתבו הנכבד, ע"י הרב הגאון המפורסם מו"ה ארי' ליב ליפשיטץ נ"י הגיעני, ואחוש להשיבו מיד כמבוקשו, כי הרבני המופלג בתו"י מוכתר בנימוסיו מו"ה מאיר וולף ראטה נ"י הוא איש יקר ונכבד צ"ת ויר"ש גדול מדקדק בכל דרכיו (תלמיד להגאה"צ מו"ה הילל ל"ש נ"י מקאלאמעא, וגיסו של הרבנים הגדולים המפורסמים מקראלי, נ' סאלא שליט"א), והיין שיצא מתח"י הוא כשר בלי שום פקפק כלל, ומכרם ישראל, ואיננו כסוחר סתם, אלא הוא בעצמו יושב ומשגיח על עשייתו מתחילה ועד סופו, ומשומר מכל חשש נסך וחמץ, והנני חותם מעין הפתיחה. יאריך ה' ימיו ושנותיו לתפארת ישראל, וינוב בשיבה דשנים ורעננים, וממנו ילמדו רבים וכן יעשו לדקדק שלא יבא פיגול לתוך פיהם, ובזכות זה יזכו לשתות מיין המשומר חמר דבראשית.

מוקירו ומכבדו בערכו הגדול הרם והנשא,

הי"ק נפתלי הכהן שווארץ

מכתב לברון רוטשילד בפרנקפורט ב־1889

דרוש לחג תשובת אלף השנים לקיום עם הונגריה

נאמר בבית־הכנסת במאד מפי הרב נפתלי שוורץ, יום א' במדבר תרנ"ו 1896

"אנחנו נתוועד כעת לתת תפילת תודה לאדון הכל לרגל תקופת קיום אלף שנה לעם הונגריא ונגבל מטעם הממשלה הרוממה יר"ה להיום הזה. כל איש אשר הוא חי על־פני אדמת הונגריא כלו ישמחו ויצהלו וכל איש יודע ערך חג הזה לזכר הנצחונות ומעשי תקפם וגבורתם במשך האלף שעבר עלתה כלה הבשילו אשכולות ענבים הן במוסרי והן בחומרי הגם כי רבים היו צוררים ולוחמים רבים קמו עלינו מכל עבר ופינה וחרב עבר בארצה כביר מצאה ידה וגברה ועשתה חיל. האומנם עם הונגריא ראשיתה מצער במתי מספר מעט היו אך בעבור זה נתרומם קרן ממשלתה. יען חיו עם כל יושבי ארצה מדתות שונות בשלום ובשלווה ובלי משטמה ושרי הממשלה היו מעולם אוהבי חברת האנושי והמשיכו חסדם לכל הדרים בגבולות תחת מלכי חסד כי אדוני הארץ היו מעטרים בלב טוב ומדת החסד. וע"כ כל אחד כאיש אחד ובלב אחד פעל להרמת כבוד ותועלת המדינה.

וכנודע מספרי התולדות גם איב״י עזרו הרבה להתפתחות ואושר המדינה בהכנעה נאמנה. ומלאינו את חובותינו בבחירת בני המדינה בכל מאודינו ושמרנו בלבבינו שלום הממשלה והמלכות בתום ויושר. לזאת מחויבים אנחנו לנסבה הלזו לתת תודה להשי״ת כי הגענו ליום הזה אשר ישמחו כל יושבי ארצינו ליקח חבל בדיצת חג תשובת אלף השנה. ומה גם כי זכינו לחסות תחת צל אדונינו המלך היקר והאוהב פראנץ יאזף הראשון יר״ה מלכות של חסד העומד לכס מלכים ובשלום ובמישור יתהלך עם כל בני מלכותו. וזה היום עשה ה׳ נגילה ונשמחה בו על הטוב הזה. ועלינו לדעת הגם כי חיוב על כל איש ישראל בכל מקומות מושבתיהם שיהיו אוהבים בכל לבבם ושאר כוח את הארץ מולדתם שירמיהו הנביא שלח איגרת לגלות בבל דרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם שמה וגו׳ ובכל מקום שהם מחויבים לבקש בכל האפשרי עשות צדקה וחסד לכלל האנושי גם לאלוהינו. אבל לא נשכח מלבינו כי הוא רק בדברים הנוגעים לקיבוץ המדינה עניינים מצד ההשתתפות בחיי חברת האדם. אבל מה שנוגע לנשמה וכבוד שמים נתחזק באמונת אבותינו שלא לבטל משום מצוה אפילו דרבנן. כי אשיות שלום ואושר המדינה ומשפטים נתלה רק בשמירת הדת ואמונת אומן וכמו שנאמר ״ירא את ה׳ בני ומלך״ גם כי עליך לעשות כל הדרוש מאתך מטעם הממשלה ודינא דמלכותא אל תתבטל משמירת התורה והמצוות כי הממשלה בעצמה בחלה בעוזבי הדת. ואדרבה כי הממשלה תושיט לנו כל הזכויות של חירות וחפשי אנחנו לעשות ולשמור תורה ומצוות (וכמ״ש רצון מלך לעמד משכיל) וצריכין לשמוח בשווי הזכויות כי נוכל לעבוד את השי״ת חוקיו ומשפטיו בלי מפריע ומשבית.

ועתה נביא ברכותינו למלכינו האדיר האהוב והוד המלכות יר״ה ולכל שרי הממשלה היושבים וראשונים במלכות. כמ״ש חז״ל הוי מתפלל בשלומה של מלכות. ולא מלך דייקא. ותיבת ״מלכות״ שהיא שם כולל מורה על כל השרתם והיועצים העומדים לעזרת המלך יעמדו כולם על הברכה (יחי) כמ״ש (תהלים) ישבו עולם לפני אלקים חסד ואמת מן ינצרו וגו׳. השי״ת יחיים ויאמצם לטובת ושלום המדינה לאורך ימים ויקויים בכל עם הונגריא ובכלל עירנו ה׳ מאוד ומנהלים וכל אחד מקטן ועד גדול.

יהיו שבע בכרה לשם ותהלה. ויקויים הכ׳ (ישעי׳) הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום. אני ה׳ בעתה אחישנה. ונזכה כמ״ש הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב. ונזכה לראות במהרה בשמחת בנין ציון וירושלים. ויתגדל שמו עלינו ובא לציון גואל. ב״ב אס״ו :

(וסדר היום החזן מנגן מה טובו וגו׳ ואח״כ נאמרו תהילים קפיטל כ״א ס״ו ע״ב ותפילת הנותן תשועה וגו׳).

תרבות וחינוך יהודי בכפר

הישיבה במאד

לא ידוע מתי נוסדה הישיבה במאד, אך ידוע שאחרי עליתו של הרב עמרם חסידא לארץ ישראל נשאר "הכפר ללא רב ובתקופת מעבר התמנה למנהיג הישיבה מו"ה אלימלך שלא קיבל את התואר רב בכפר. מכאן אפשר ללמוד שבשנת 1826 היתה כבר קיימת בכפר ישיבה. לפי שוורץ למדו תלמידים לא רק אצל הרב בישיבה אלא גם אצל אישים ידועים אחרים בכפר. בשנת תקצ"ד (1833) לומד במאד אביו של הרב אליעזר דייטש (הרב מבונהאד) "אצל איש צדיק מפורסם הנקרא בפי כל ר' אליעזר טאפולטשאנר (מטאפולטשין)". [50]

איש זה עסק בקבלה, ומסופר עליו שהתפלל מסידורו של האר"י ז"ל.

הרב נתן פייטיל רייניץ ניהל בכפר ישיבה, ועל אופן הוראתו של הרב עמרם בלום כותב שוורץ, שמעולם לא בא לשיעור מוכן, אלא כל אחד משיעוריו היה בחזקת חידוש, ואימפרוביזציה במובן החיובי של המילה. [51]

הרב רייניץ פעל הרבה לטובת תלמידיו העניים. הוא דאג להוראת תלמוד גם לבעלי בתים בכפר, וייסד את חברת ש"ס. ישיבת מאד היתה גדולה בימי הרב וינקלר, וב־1906 מופיעים שמות של 90 בחורים מישיבת מאד ברשימת המנויים של הספר "אמרי שפר". יש לשער שרשימה זו כוללת רק חלק מתלמידי הישיבה, ולפי נתונים אלה היתה ישיבה זו גדולה גם מבחינת מספר התלמידים.

לעומת זה ברשימת חתומי הספר "לבושי מרדכי", שנכתב על ידי הרב וינקלר (והודפס ב־1922), מופיעים רק כ־20 שמות. יש לשער שהישיבה במאד היתה בשיא גדולתה בראשית המאה ה־20.

אך למרות הירידה במספר התלמידים התקיימה הישיבה בכפר עד שנת 1944. תלמידי הישיבה באו לא רק מישובי הסביבה אלא מכל הארץ. ברשימה המופיעה ב"אמרי שפר" מופיעים בחורים, בין היתר, מהערים הבאות: פאטאק, יאספאלו, בעלענייעש, טוקאי, קאשויא, קליינוואַרדיין, מארגיטא, סט' פעטער, ס' שומלא, מישקולץ, טשאבא ועוד.

מבין בוגרי הישיבה קמו רבנים ומורי הוראה רבים בהונגריה ובארצות אחרות גם כן.

הבחורים שלמדו במאד גרו אצל משפחות הכפר, וכנהוג בישיבות הונגריה, סעד כל אחד מהם כל יום אצל משפחה מקומית אחרת. בשנות ה־30 לא יכלו בעלי בתים בכפר לספק ימי מזונות מספיקים לבחורי הישיבה, והוקמה מנזה בכפר שנתמך על ידי תרומות מהאירגון "תומכי ישיבות", אירגון בעל היקף ארצי.

הלימודים בישיבה היו מבוססים על לימוד גמרא ופוסקים בלבד. לא התקיימו שום לימודים חילוניים במסגרת הישיבה.

סדר יומו של הבחור היה קימה בשעה 4, ולימודים עד תפילת שחרית. בשעה 11 לפני הצהרים שמעו הבחורים המתקדמים בלימודיהם "שיעור" אצל הרבי, ואילו הצעירים השתתפו רק בלימוד ה"נעבען־שיעור" בשעות לפנות ערב או בערב.

בחורי הישיבה היו רגילים לערוך הצגת פורים, ובשנות ה־30 ערכו הצגה בכפר, שחלק מתוכניתה הוצגה בשפה ההונגרית.

תלמידי הישיבה הקימו אירגון "תפארת בחורים". על בחירות שהתקיימו באירגון זה אנו קוראים בעיתון הג'ומן מה־3 בדצמבר 1928.

"תפארת בחורים" של מאד בחרו ברב חיים ערענרייך כנשיא כבוד. משלחת הזמינה אותו לישיבה, ובשם המשלחת נאם וילמוש (זאב) זלצר, יו"ר האירגון. הוא ביקש את הרב להעניק לאירגון תמיכה מוסרית. אחר כך נאם הרב ערנרייך, הוא העלה על הנס את חשיבותן של אחדות ושל שמירה על מצוות. ראש הקהל ברנט פריד וינו זלצר דיברו עוד בישיבה.[52]

HAGYOMANY 1928. december

A MÁDI TIFERESZ BACHURIM EGYESÜLET Ehrenreich Henrik rabbit, az egylet örökös díszelnöké választotta meg Küldöttség hivta a közgyülésbe, melynek nevében Salczer Vilmos, a Tiferesz Bachurim elnöke üdvözölte és felkérte, hogy az egyletet nagy erkölcsi sulyával támogassa. Ezután Ehrenreich rabbi tartotta meg székfoglaló beszédét, melyben az ifjuságot összetartásra, a vallás iránti megbecsülésre, a kitüzött nemes cél megvalósitására és áldozatkészségre serkentette. Fried Bernát hitk. elnök és Salczer Jenő hitk. elöljáró magasszárnyalásu, buzditó beszédei után a közgyülés véget ért.

קטע מעיתון הג'ומן ב־1928

בשנות 1930 גדלה הפרופורציה של בחורים מקומיים בישיבה. היו קשיים ללכת ללמוד בישובים אחרים. בתקופה זו מלוכדים ב"תפארת בחורים" בעיקר צעירי הכפר. לצעירים המקומיים זה היה האירגון היחיד שבמסגרתו יכלו לפעול, ובאמצעותו יכלו להביע את דעתם. במסגרת אירגון זה גילה הנוער חיים עצמאיים. קיימו מנין משלהם.

כלפי חוץ מטרת האיגון היתה קיום "מנין" בימי חול ובשבת ולימוד גמרא, אך מעבר לפעולה זו, שהיתה מאושרת על ידי מנהיגי הקהילה, סיפקה ישיבת "תפארת בחורים" הזדמנות להתבטאות ציונית צנועה. במסגרת האירגון התקיים המנין היחיד בו יכול היה צעיר לומר את הברכה לתורה במבטא ספרדי — סימן להזדהות עם התנועה הציונית, וכאן היה המנין היחיד שיכלו לנדור (להרים תרומה) גם לקק"ל. צעירי "תפארת בחורים" הכינו חותמת ובה המלים "תפארת בחורים דפה" ואת הסימן "דפ"ה" פירשו בינם לבין עצמם בצורה "דפועל המזרחי".

החיים היו תוססים באירגון זה בעיקר בתקופה שבין הזמנים, בעונה כאשר בחורי הכפר, שלמדו בישיבות אחרות, הגיעו הביתה ובילו את החג בכפר.

גם בימי מלחמת העולם השניה נשארה הישיבה במאד מאוכלסת בבחורים. הרב אליעזר ארנרייך מתמנה ראש ישיבה ורב צעיר בכפר, אך נאלץ לברוח מן הכפר ומסתתר בשם בדוי בבודפשט.

מודעה רבה לאורייתא

הנני בקול מבשר ואומר כי הישיבה הרמה אשר נטע
בתוכינו האי סב״ק רבינו הגאון מאוה״ג מרן בעל
לבושי מרדכי זצ״ל לא פסקה ויתנהל מהיום והלאה
בשם ישיבת לבושי מרדכי תחת דגלת ממלא מקומו
אדמו״ר הרב הגאון המפורסם וכו׳ כקש״ת מו״ה
חיים צבי עהרנרייך שליט״א. ובחורף הבע״ל ילמדו
ש״ע סוגי׳ דגת בעוטה (ע״ז דף נ״ה) וש״פ מס׳
פסחים, שו״ע או״ח הל׳ פסח י״וד הל׳ שחיטה.

ישיבת לבושי מרדכי דפה ה׳ מאד יצ״ו [53]

המאה ה־20

ראשית המאה ה־20 וימי מלחמת עולם הראשונה

בראשית המאה הנוכחית נמשכת תקופת הזוהר של הקהילה היהודית במאד. האוכלוסיה היהודית בכפר מונה כ־850 נפשות ומהווה רבע של האוכלוסיה כולה. בישיבתה לומדים יותר מ־100 בחורים. הפעילות הכלכלית של היהודים מורגשת בעיר. מרתפי ויינהנדלר הופכים לשם דבר, ובאמצעות פירמה זו מגיעים יינות מאד לכל קצוות תבל. אך עם עלית קרנה של משפחת וייגהנדלר מתרופפת הזיקה שלה ליהדות. השם מוחלף והופך בורשאי (Borsai). צאצאי המשפחה מואסים ביהדות ומתנצרים.

משרפות יין של שטילמן ידועים גם כן באיזור היג׳ליה. גם הבנק שנוסד בשנת 1872 מצוי בידים יהודיות. השתתפות היהודים בחיי הכפר מקבלת גם ביטוי רשמי פורמלי. למועצת הכפר נבחרים יהודים, בקרב היהודים מופיעות משפחות שלבניהם השכלה חילונית. רופא הכפר יהודי. בבית־הספר הממלכתי, שהוא משותף ליהודים ולגויים, מלמדים מורים יהודים, והרב היהודי, הרב וינקלר זוכה לכבוד ולהערכה גם בין הגויים.

ב־1914 כשפורצת מלחמת העולם הראשונה מגויסים צעירי הכפר היהודיים גם כן לצבא, נלחמים בכל החזיתות, אחדים מהם זוכים באותות הצטיינות, ואחדים מהם נופלים חלל במלחמה. מתוך 100 חללים שנפלו מבני הכפר במלחמת העולם הראשונה 12 הם יהודים, ביניהם זיהרמן, רובינשטיין, שטילמן, ועוד.

בין שתי מלחמות העולם

בין שתי מלחמות העולם מצטמצם הישוב היהודי בכפר. גם אוכלוסיתה הלא־יהודית מצטמצמת במקצת. בשנת 1910 היו בכפר 3,751 נפשות, בשנת 1920 היו

3,622 נפשות, ובשנת 1930 רק 3,523 נפשות. אך צמצום האוכלוסיה היהודית שהחל עוד בראשית המאה הולך ומתחזק. אחת הסיבות לצימצום האוכלוסיה היא מחלת הפילוקסירה הפושטת בכרמי הג׳ליה. אנשים רבים, וביניהם יהודים סוחרי יינות, מאבדים פרנסתם ומחפשים עיסוקים אחרים בישובים עירוניים שונים.

ב־1920 מצויים בכפר רק 650 נפשות יהודיות, וב־1930 רק 350 במשך שלושים שנה הצטמצם הישוב היהודי מ־850 ל־350 נפשות. העיר שימשה כוח משיכה לצעירים היהודים, והם נוטשים את הכפר, ועוברים לגור בעיירות סמוכות ובערים מרוחקות. אלה שעוזבים את הכפר הם בעיקר צעירים בעלי השכלה, או בעלי שאיפות, שאינם מרוצים מהחיים של בעל מכולת זעירה בכפר נידח. עזיבה מתמדת זו של משכילים מן הכפר מחזקת את היסודות החרדים בכפר, שהם נאמנים יותר למאד מאחיהם המשכילים.

הרב והרבי

רבני ק״ק מאד היו תלמידי חכמים בקיאים בש״ס ופוסקים, אך הויכוח בין תנועת המשכילים והחסידות לא הגיע אל איזור זה של הונגריה. ביהדות זו היתה מזיגה הרמונית של הערכת תלמיד חכם ושל אמון ב״רבי״ היכול לחולל נסים ויכול להושיע לאדם הנתון בצרה. בני האיזור ביקרו אצל ״הרבי״, מסרו להם ״קוויטעל״ וביקשו שיתפללו לה׳ להביא להם ישועה. כמעט בכל אחד מכפרי הסביבה היה ״רבי״ שקיבל ״קוויטעל״ והחזיק חצר.

במאמר שפורסם בעתון Jüdische Rundschau מאפיין את האיזור הד״ר פירסט במלים הבאות:

> כמעט בכל קהילה (באיזור (היג׳ליה) כיבדו את זכרו של צדיק, של גאון או של רבי, שהיה כעיר ״קדוש הכפר״, וביום השנה של הפטירה (יאהרצייט) הגיעו לכפר יהודים אף ממקומות מרוחקים, שעלו לקבר, עסקו בלימוד תורה לזכר הנפטר. ימי זיכרון אלה שימשו גם הזדמנות לשוק, בו מכרו תשמישי קדושה: סידורי תפילה, מחזורים, תפילין, ציצית מזוזה״.[54]

הרב וינקלר היה רחוק בהשקפתו מפולחן הצדיק. הוא בעצמו לא קיבל קוויטעל אף על פי שהפצירו בו לעשות זאת. בני הכפר נסעו ליאהרצייטס לכפרים הסמוכים בעיקר לאויהל (ליאהרצייט של הרב משה טייטלבוים המכונה ״ישמח משה״), וליסקא, לבודרוגקרסטור ואף לקאלו, אך בכפר עצמו לא היה זכר לפולחן הצדיק. רק אחרי פטירתו של הרב וינקלר ב־1932 הופכת מאד למקום פולחן. מאות מעריצים באים לכפר בשנים 1933—1943 לבקר על קבר הצדיק (אם כי זרם המבקרים הלך והצטמצם בשנים 1939—1943) ביום צום י״ז בתמוז, והיום ההוא היה מכונה בפי הגויים ״יום התהלוכה של היהודים״ (Zsidobucsu). גם סוחרים הופיעו שם עם הפרקמטיה שלהם, ולאירוע זה היה השפעה על החיים הכלכליים של הכפר.

רוב בני הקהילה היו בעלי השכלה תורנית, מהם כאלה שלמדו בחדר בלבד ומהם כאלה שלמדו בישיבות ובקיאותם בגמרא ובפוסקים היתה גבוהה.

בעונת החורף קיים הרב אחרי תפילת מעריב שיעור בגמרא לבעלי־בתים, ובו השתתפו כ־15—20 איש. בכל שנה בי"ד בניסן התקיימה מסיבת סיום של חברת הש"ס, שאליה היו מוזמנים כל הבכורים, כדי לפטור אותם מחובה של "צום בכורות". אירועים תרבותיים היו הדרשות של הרב בשבת הגדול, דהיינו שבת שלפני פסח, בשבת שובה, בראש השנה לפני תקיעת שופר וביום כיפור לפני תפילת כל נדרי.

תפילת שבת היתה בחזקת מפקד של כל תושבי הכפר. אם נפקד מקומו של בעל־בית, היה ידוע לכל שהוא חולה. רק 4—5 בעלי־בתים לא נוכחו בקביעות בבית־הכנסת בשבתות, אך גם הם באו לתפילה בימים הנוראים ובחגים אחדים.

שפת הדיבור של בית־הכנסת, של לימוד גמרא ושל ישיבות מוסדות הקהילה היתה יידיש, אך רוב יהודי הכפר (כ־90 אחוז) דיברו היטב גם הונגרית.

ברוב הבתים היו נמצאים ספרים עבריים תורניים, חומש, ספרי "מגידות" (פירושים ודרשות על התורה), ספרי מוסר, ורק האמידים החזיקו בביתם ש"ס. בבתים רבים היו מצויים ספרים באידיש, סיפורי מעשיות על צדיקים, הטפות מוסר, ספר "צאינה וראינה" לנשים. אך רוב הקהילה קרא עיתון הונגרי, כי זה היה המקור היחיד לשאוב אינפורמציה על המתרחש בעולם.

ספרים חילוניים היו מצויים רק אצל המשכילים. הם היו בדרך כלל ספרים פובליציסטיים, אפולוגטיים, על יהודים ועל יהדות, תירגומים של ספרות יפה שנושאם יהודי (רומנים של שלום אש, הספר ירמיה של פרץ ורפל), אנציקלופדיות כלליות, ספרות קלסית מתורגמת ומקורית, וספרים של סופרים יהודיים הונגריים. הנשים הרבו לקרוא ספרים הונגריים כלליים, שנושאם לא היה קשור בחיי היהודים.

בבתים מועטים היו מצויים גם ספרים קלסיים גרמניים. רק ב־2—3 בתים גילו עניין קלוש בספרות אידיש. שירי מוריס רוזנפלד וכרכים אחדים של כתבי שלום עליכם היתה סך הכל הספרות האידית שהיתה מצויה בכפר.

קבוצות תרבות שונות

בקרב יהודי המקום אפשר היה להבחין בין שלוש קבוצות, שהיו שונות זזו מזו בזיקתן אל התרבות היהודית והכללית (הונגרית).

החרדים — קבוצת הרוב. היתה קבוצה של חרדים קיצוניים. הגברים בעלי פאות ובעלי זקן, הנשים גזרו שערותיהן וחבשו פאה נכרית. הסמכות העליונה בעיניהם בכל ענין היה הרב. הם שאפו לבדלנות מהחברה הנוצרית ואף מיהודים מקומיים שהיו שונים מהם בהשקפת עולם שלהם. שפת הדיבור שלהם היתה יידיש וחייהם התרבותיים היו ממוקדים בתורה, בספרות מוסר העממית ובגמרא. קבוצה זו היתה כ־50 אחוז מכל יהודי הכפר, ומקומם היה הנמוך ביותר בריבוד הכלכלי של יהודי הכפר.

בעלי בתים משכילים — קבוצה שניה היא קבוצה של יהודים אורתודוקסים בלי השכלה, שהיתה להם התמצאות יסודית בעניני העולם ובתרבות "הגויים" שהקיפה אותם. לרובם היתה רק השכלה עממית, אך הכירו את החיים המדיניים בהונגריה, את המנהיגים היהודיים החילוניים, היו במגע מתמיד עם הנוצרים בכפר, ואף הגויים גילו כלפיהם יחס של כבוד. יהודים אלה השתתפו באופן פעיל בחיי הקהילה, אך רבים מהם היו פעילים באירגונים כלליים בכפר (כגון מכבי־אש מתנדבים, אירגון לוחמי מלחמת עולם הראשונה, ועד הורים של בית־ספר עממי וכד').

Deutsch Elkán, mészáros, 1900 óta önálló és szakmáján kívül mező- és szőlőgazdálkodással is foglalkozik. A hitközségnek volt pénztárosa és a képv. test.-nek kb. 20 év óta tagja. Neje: Berger Anna.

Fisch Ignác, kenyérsütő. 1925-ben önállósította magát. A világháborúban az orosz, román, olasz és francia harctéren teljesített szolgálatot, francia fogságba jutott és ott 2 esztendőt töltött. Kit.: K. cs.-k. és br. v. é. Neje: Hartmann Piroska.

Flegmann Mór, korcsmáros, szőlő- és földbirtokos. Őseit már kb. 300 év előtt itt találjuk a községben. A család mindig tevékeny részt vett a hitközség, valamint a község életében is. Nevükhöz fűződik az izr. templom építése. Mai lakóházukat 1834-ben még dédapjuk vette. Képv. test. tag és a hitközségnek 4 évig volt gondnoka és pénztárosa. Neje: Stern Karolina.

Fried Bernát, szőlőbirtokos. Nősülése útján 1918-ban került a községbe Balmazujvárosból, ahol édes atyja 30 évig mint főrabbi müködött és mint talmudista országos hírre tett szert. A hitközség pénztárosa és a képv. test. tagja. Neje: Weinstock Piroska.

Salczer Jenő, szőlőkezelő és bőrkeresk. 1898-ban kezdte meg működését. A hitközség elnöke, a chevra kadisa elöljárósági tagja és volt képv. test. tag. Kereskedésen kívül saját szőlőgazdaságának kezelésével is foglalkozik és mint ilyen 1922-ben a budapesti borkiállításon oklevéllel lett. kit. Neje: Teitelbaum Jozefa.

Sichermann Mór, fa- és vegyesáru kereskedő. Családja anyai ágról egyike a község legrégebbi izr. családjának. Atyja alapította 1881-ben a mai üzletet, amelyet ő 1919-ben vett át. Az orosz és olasz fronton küzdött. Kit.: Vasker. a koronával és azonkívül elismerő okirat. Neje: Zipzer Erzsébet.

Zimmermann Miklós, földbirtokos. Dédnagyatyja került a XIX-ik század elején Mádra mint 100 hold szőlőnek birtokosa, amely birtok az idők folyamán a család leszármazottjai között szétosztódott. A gazdálkodáson kívül borkereskedéssel is foglalkozik. A képv. test. tagja. Fivérei közül Aurél ugyanilyen nagyságú, Lajos pedig valamivel nagyobb birtokon gazdálkodik. A család több kiállításon számtalan kitüntetést nyert boraival, szőlőjével és tenyészállataival.

Barna János: Szerencs és videke

Magyar Városok Monográfiaja; Budapest, 1931

דף מספר "מי ומי" של תושבי הג'ליה

יהודים אלה היו מקובלים על החרדים ועל הציבור הלא יהודי בכפר כאחד. השתמשו גם בשפה ההונגרית וגם בשפת אידיש. בתוך קבוצה זו היו הבדלי גונים גדולים מבחינת עוצמת הזיקה אל התרבות הלא־יהודית. היו ביניהם יהודים בעלי זקן מטופח ויהודים מגולחי זקן, אך לא בתער (הם גלחו זקנם באבקת גילוח, המותרת לשימוש לפי ההלכה). רבים מיהודים אלה השתתפו בשיעורי גמרא של הרב, ולמעשה אלה היו המועמדים הפוטנציאליים לתפקידים כגון ראש הקהילה, ראש חברה קדישה וכו'.

MÁD

3524 lakosu szinmagyar község, szőlőhegyektől határolt völgykatlanban. Budapesttől való távolsága 234 km, Sátoraljaujhelytől 52 km. Tengerszin feletti magassága 157 méter. Vizellátása egészséges vizü kutakból történik. Villanyvilágitás. Római kath., ref. és izr. templom. Kiváló bor- és gyümölcstermő hely.

KÖZLEKEDÉS

Vasuton a Budapest—szerencsi vonalon 4½ óra alatt érhető el. Vasutállomás a község központjától mintegy 8 percre. **Autóval** a Szerencs—Mezőzombor—kassai országuton érhető el. **Benzinkut** legközelebb Szerencs községben.

LAKÁS ÉS ELLÁTÁS

Vendéglők: Lőwy Adolf, Spitz Mór és Flegmann Mór vendéglője. Olcsó házikoszt napi háromszori étkezéssel 2—3 P. **Fizető vendéglátás** (szervezés alatt). **Penziószerü ellátás:** egyes gazdáknál megállapodás szerint olcsón kapható. **Csak lakás:** II. oszt. szobák száma 15, napi ár 80 fillér.

EGÉSZSÉGÜGY

A községben 3 orvos és 1 gyógyszertár van.

SZÓRAKOZÁSI ÉS SPORTLEHETŐSÉGEK

Két társaskör és tenniszpálya.

KIRÁNDULÓHELYEK

Egy órai sétával elérhető Erdőbényefürdő; az erdőn keresztül a bodrogparti strand Bodrogkereszturon.

Vasuton 10 perc idő alatt elérhető a szerencsi gőz-, kád-, iszap- és strandfürdő, valamint félórai sétával a tállyai strand. 25 percnyi sétával a Honfoglalás korabeli monda szerinti „Áldó-kut" forrás érhető el a „Király-hegy" tövében, mely forrás körül vadregényes erdőség terül el. A forrás vize kitünően élvezhető. Ideális kirándulóhely. Magaslati levegő, teljesen szélmentes.

Az Utas Könyve, Zemplén megye, kiadja a Weekend Egyesületből alakult Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség.

דף ממדריך למטיילים — בתי הארחה של מאד

שתי קבוצות תרבות אלה שיקפו את ההבדלים בין הקבוצות שהיו מכונות בהונגריה "אויברלנד" ו"אונטרלנד".

החילוניים — קבוצה קטנה של 6—8 משפחות — היו רחוקים באופן יחסי מהיהדות ומתרבות יהודית. הם לא ידעו לדבר יידיש. ולא ביקרו באופן קבוע בבית־הכנסת, והשתייכותם לקהילה היהודית התבטאה בביקור בבית־הכנסת בימים הנוראים, באמירת קדיש ביום היאהרצייט שלהם, בברית מילה, נישואין על ידי חופה וקידושין, והזדקקות לבית־קברות יהודי. בימי היאהרצייט שלהם אף עלו לתורה. לא היו בין יהודי הכפר כאלה שלא ידעו לקרוא את התפילות בעברית. אך הקריאה בעברית של יהודים אחדים בקבוצה זו לא היתה רהוטה. יהודים אלה לא התעניינו בחיי הקהילה, לא השתתפו בבחירות למוסדות הקהילה והזדהותם עם הציבור היהודי הלכה והצטמצמה בימים הקשים של השלטון הנאצי בהונגריה, תוך תקוה שקרבתם אל הנצרות תציל אותם מפגיעות של האנטישמיות. אחד מיהודים אלה אף התנצר חדשים

אחדים לפני הגירוש, אך בכך לא הציל את נפשו, למרות העובדה שהיה אישיות פשוטה ואהודה על כל הנוצרים בכפר, והחזיק באותות הצטיינות צבאיים גבוהים כהוקרה להשתתפותו האמיצה בקרבות במלחמת העולם הראשונה, דבר שגם לפי ההוראות הרשמיות של המיניסטריון לעניני פנים בהונגריה היה צריך להקנות לו זכות להישאר בכפר.

חינוך ילדים

כבר במפקד של 1736 אנו קוראים על כך שהיה מורה יהודי בכפר, שמעון מרקוביץ מכונה praeceptor infantium Judeorum, ובמפקד של 1812 רשומים 4 מורים יהודיים.[55] לפי המקורות נפתח בית ספר יסודי יהודי במאד כבר ב־1788. ב־1813, כאשר היהודים סגרו בית ספר זה, נצטוו על ידי השלטונות לשוב ולפתוח אותו.[56] בסוף המאה ה־19 לומדים הילדים היהודיים בבית־ספר ממשלתי המשותף לכל הדתות. בסוף המאה ה־19 קיימים שלושה בתי־ספר יסודיים בכפר: קתולי, פרוטסטנטי וממשלתי. ב־1892 לומדים בבית־ספר ממשלתי זה 64 תלמידים קתולים, 42 פרו־טסטנטים ו־111 יהודים. ב־1893 נסגר בית־הספר הפרוטסטנטי, וב־1901 נסגר בית־הספר הקתולי וכל ילדי הכפר לומדים בבית־ספר אחד. ב־1902 לומדים בבית־הספר 232 תלמידים קתולים, 107 פרוטסטנטים ו־113 יהודים.[57]

קבלה על תשלום לקרן בית הספר בשנת 1852

בית־הספר שנפתח במאד הוא אחד מבתי הספר החילוניים היהודיים הראשונים שנפתחו בהונגריה. ראשית בית ספר זה הוא בתקופת המלך יוזף השני, ששאיפותיו היו להחדיר להונגריה תרבות גרמנית. בבתי־ספר יהודיים שנפתחו בימיו שפת ההוראה היתה גרמנית. כנראה נסגר בית ספר היהודי במאד באופן סופי אחרי ששלטונות הונגריה לא היו מעונינים בהמשך קיום של בית ספר יסודי, בו שפת ההוראה היא גרמנית.

בית־הספר סגור יומיים בשבוע, ביום שבת וביום א׳. כנראה שההחלטה לסגור את בית־הספר בשבת התקבלה עוד בתקופה, בה היו רוב תלמידיו יהודים. אך גם אחרי הקמת בית־ספר ממשלתי לכל ילדי הכפר ב־1901, נשאר בית הספר סגור בשבת,

כל זמן שלמדו בו תלמידים יהודים, כלומר עד 1944. מנהל בית־הספר ב־1901, קארול קיש, מנמק עובדה זו בכך, שיש להתחשב ביום שבתון של התלמידים היהודיים, ובנוסף לכך "רובם של ילדי הכפר הם בני עניים ורצוי לקיים שני ימי חופשה רצופים, כדי לאפשר לאמהות לדאוג לנקיון בגדי הילדים ולתיקונם".

הענקת תאר חבר ע"י הרב וינקלר

העובדה שבית־הספר הממשלתי סגור בשבת מבטלת את הצורך להקים בית־ספר יהודי. אדרבא, החוגים החרדים סבורים שעדיף לתלמיד היהודי ללמוד לימודים חילוניים בבית־ספר לא יהודי. כפי שכתב א. פירסט: הילד היהודי לא יחקה את מעשיו של מורה לא יהודי, אך עשוי להיות מושפע מדעותיו ומאורח חייו של מורה יהודי המלמד נושאים חילוניים.[58] אך למרות זאת מ־1906 מלמד בבית־הספר הממלכתי באופן קבוע מורה יהודי אחד. מורה זה הוא מחנך אחת הכיתות, בה

לומדים ילדים בני כל הדתות. כנראה היה קיים הסכם בלתי כתוב בעניין זה, שכן עם הסתלקותו של מורה יהודי אחד, מגיע לבית־הספר מורה יהודי אחר.

הבנים התחילו ללמוד בחדר בגיל 4 או בגיל 5 עוד לפני הגיעם לבית־הספר החילוני. ואחר־כך, בגיל 6 כאשר לפי חוק חינוך חובה נרשמו לבית־ספר יסודי הגיעו לחדר כל יום עם סיום לימודיהם בבית־הספר הממלכתי, ובכל ימי החופש של בית־הספר הממלכתי.

כמעט כל הבנים היהודיים בגילים 5—13 למדו בחדר, יוצא מן הכלל היו רק בנים של משפחות מתבוללות מועטות. בכפר היו שני חדרים ושני מלמדים, באחד למדו ילדים צעירים (בגיל 5—8), ובשני ילדים מבוגרים יותר. המעבר מחדר לחדר לא היה מותנה בגיל, אלא ביכולת התלמיד ללמוד גמרא.

למרות שעות הלימודים המרובות לא היה המשטר של החדר חמור מאוד, והילדים מצאו פורקן ב״חדר״ במשחקים בחצר בית־הכנסת ובשעשועי חברה. כאן בחדר הרגישו הילדים את עצמם בטוחים, ושהותם בחדר היתה טעונה פחות מתח וחרדה מאשר שהותם בבית־הספר החילוני.

הלימודים בחדר לילדים בגיל 10 נמשכו יום־יום עד שעה 7 בערב, וברחובותיו האפלים של הכפר הלכו ילדי החדר הביתה בלילות חורף, כשבידיהם עששית מוארת על ידי נר דולק בין דפנות הזכוכית שלה.

בגיל 12—13 עזבו הבנים את הכפר ויצאו ללמוד בישיבות בערים אחרות. רק בנים מועטים נשארו ללמוד בישיבה המקומית, כי לפי ההשקפה ששלטה בחברה היהודית, לימוד בישיבה מרוחק מבית ההורים מחשל יותר את אופיו של התלמיד מאשר לימוד סמוך לבית הורים.

הישיבות אליהן יצאו צעירי הכפר הן הישיבות של סנטו, אידלין, פקש, אונגוור, מישקולץ, דונא־סרדהלי, פפא, ב. סמיהלי, מונקטש, ועוד.

רק בודדים מבני הכפר למדו בבית־ספר על יסודי חילוני, ועד 1944 בסך־הכל כ־5—6 בנים הגיעו לבחינות בגרות, וללימודים ברמה אקדמאית.

הבנות לא השתתפו בלימודים סדירים. לא היה חדר קבוע לבנות. בשיעורים מועטים למדו הבנות לקרוא ״עברית״, ויותר לא נדרש מהן. חינוך הבנות היה נתון לגמרי בידי המשפחה.

שמחות וימי אבל

תושביו היהודיים של הכפר השתתפו בשמחתה של כל משפחה ובאבלה.

בר מצווה

לשמחת בר־מצווה היו מוזמנים כל מתפללי בית־הכנסת. חגיגת בר־מצוה התקיימה כל פעם בשבת. הנער עלה לתורה וקרא את ההפטרה. על פי רוב לא היתה זו בפעם הראשונה שנער עלה לתורה, שכן לפי שולחן ערוך רשאי כל צעיר אף מתחת לגיל בר־מצוה לקבל עלית ״מפטיר״.

כרוז בית־הכנסת הזמין את כל ״העולם״, כלומר את צבור המתפללים, לבוא לחג בר־מצוה, שהתקיים בביתו של הנער. במרכז החגיגה עמד ה״פשטל״ או ״דרוש״ שלמד הנער שבועות אחדים לפני החגיגה. הדרוש נכתב על ידי המלמד או על ידי הרב, והוא דן, בדרך כלל, בסוגיא בגמרא או בישוב סתירות מדומות בכתבי רמב״ם — וסגנון הדרוש היה הפלפול. מדי פעם נמצאו צעירים כשרוניים שהיו מסוגלים לחבר את הפשטל שלהם בעצמם, ובכפר זכרו את שמותיהם של גאונים צעירים אלה במשך עשרות בשנים.

קידוש

אירוע צבורי היה היאהרצייט שחל להיות בשבת. ביום השנה לאבל, שחל ביום חול, רגילים היו אומרי הקדיש להביא לבית־כנסת ״תיקון״ — כלומר יי״ש וכעכים בהם כיבדו את המתפללים. בימי שבת היה אסור לשאת יי״ש וכל חפץ אחר לבית־הכנסת, ובעלי־בתים אמידים הזמינו את צבור המתפללים לביתם. וכיבדו אותם בקידוש אחרי תפילת המוסף.

חתונות

גם במעמד חופה השתתפו כל תושבי הכפר. החופה הועמדה בביתה של הכלה. לא היה בכפר כל אולם צבורי, ששימש לעריכת חתונות. ברם, לסעודה לא הוזמנו כל תושבי הכפר, והסתפקו בדרך כלל בכבוד של יין ולקח. רק אמידי הכפר ערכו חתונות מפוארות, אך בשנות השלושים מועטות היו חתונות כאלה בכפר.

ימי אבל

ובדומה לשמחות, גם האבל של כל משפחה, היה אבלה של הקהילה כלה. הלוית המתים נעשתה על ידי מתנדבים תורנים, לפי סדר שקבעה החברה קדישא של הקהילה. טהרת הנפטר נעשתה בביתו, ואת מטתו נשאו הגברים של הכפר על כתפיהם לבית־הקברות, שהיה במרחק של קילומטר וחצי ממרכז הכפר.

בימי שבעה קיימו מניין בבית המתאבלים, גם בבתיהם של אותם יהודים ״חילוניים״ שזיקתם ליהדות היתה רופפת ביותר.

חגים ומועדים

חגים ומועדים שימשו הזדמנות להפגין ליכוד של בני הקהילה. לפסח התכוננו שבועות אחדים על ידי אפיית מצה במאפיית הקהילה. רבני הכפר אסרו את השימוש במצות שהוכנו על ידי מכונות, ואפיית המצות נתנה תעסוקה לעניי היהודים במשך שבועות אחדים. אוירה חגיגית אפפה את אפיית מצות מצווה בערב פסח אחרי הצהרים. ״מצות מצוה״ הוכנו על ידי בעלי־בתים בעצמם, ולא על ידי הפועלים שעסקו באפיית מצות בעד שכר. אלה שבאו בערב החג לאפות ״מצות מצוה״ טבלו

מקודם במקווה, לבשו בגדי חג, ובעת עבודתם שרו פרקי הלל. "מצות מצווה" יכלו לקבל רק אלה שהשתתפו באפייתן, לא היתה אפשרות לקנות אותן.

בסוכות — הקימו סוכות על־יד הבית כמעט כל המשפחות היהודיות. אצל אמידים מועטים היו מבנים שהיו מכוסים גג במשך כל השנה, לקראת סוכות הזיזו את הגג באמצעות חבל הקשור בגלגלת. הסוכות היו מקושטות קישוטי נייר וקישוטי שבעת המינים וארבעת המינים. בימי גשם כיסו את הסכך של הסוכה, או במקום שהיה אפשרי, סגרו את הגג, עלמ נת להגן על הקישוט מפני הגשם. לפי "חזקה" הזמינו בעלי בתים אחדים את צבור המתפללים לבתיהם להשתתף בשמחת אושפיזין.

שמיני עצרת ושמחת תורה — היו חגם של הקהילה. בשמיני עצרת אחר־הצהרים נערכה סעודה באולם הקהילה, ועם סיום הסעודה פרשו חופה ואת רב הכפר הובילו תחת חופה, מלווה בשירים וריקודים, אל בית־הכנסת להשתתף בהקפות. גבאי הקהילה חילקו נרות צבעוניים קטנים לילדים לקשט את דגליהם ובעלי הבתים קבלו נרות הבדלה. בשמינית עצרת מכרו בבית־הכנסת במכירה פומבית כמה כיבודים, ובין היתר את הזכות לספק יינות לקידוש ולהבדלה לבית־הכנסת במשך כל השנה.

בז׳ אדר — קיימו החברה קדישא סעודה. על סעודה זו כותב נפתלי שוורץ:

"במאד היה לחוק עוד מקדמת דנא שבז׳ אדר יומא דהילולא של בע"י מהימנא משה רבינו ע"ה אחר שדרש הרב בביתה כנסת ממעלות התורה המעושרת לומדי׳ והוקיר ערך מצות צדקה וגמילות חסדים (שמקומה בתחום החברה קדישא) לחזק מוסדותיה, התוועדו בניה חבורה בבית מועצת הקהל גדול ורחב ידים, וההנהלה הכינה כירה גדולה, שכל החברים והמלאטשים נטלו חלק בה. מה נהדר היה המחזה לראות הנקיון והסדר הנכון. טבלאות היו שם כתובים בידי אומן מהרב היחסן החכם השלם ר׳ שמואל וויילער ז"ל ששימש רבות בשנים בתור מזכיר הקהל. אותיות גדולות ומרובעות שם החבר, וזמן שזכה להימנות לחבר כאחד מן החברים וכפי רוב השנים של מקנתו ונכנס לחבר הי׳ משפט הקדימה או האיחור למושבו. והי׳ הבא להסב אל השולחן הביט בהטבלא שהיה מונח שם להכיר את מקומו. ולא היה שום קנאה ושנאה שולט ביניהם. נחת שולחנם הי׳ דשן מטעמים בשר צלי שמן, יין מתוק וחזק מכרם של נחלת הח"ק וישבו בפנים מאירות שמחים וטובי לב על ברכת ה׳ עליהם מתוך דברי תורה והדרת קודש.

מתוך "אילה שלוחה" עמ׳ 145—146.

פורים — יום חג עליז היה פורים בכפר גם בשנים הקשות של ערב המלחמה. בראשית חודש אדר נבחר "רב פורים". אחד מבעלי־הבתים בכפר, ר׳ אברהם שמואל שטרן זכה בכבוד זה שנים רצופות בשנות ה־30. בשבת זכור דרש ה"פורים רב" דרשה בבית הכנסת, ובשבת זו נהג בהדרת כבוד של רב. בעל התפילה לא התחיל בקריאת תפילת העמידה עד ששני הרבנים, הרב של הקהילה ורב־פורים, לא נתנו סימן לכך. וביום פורים עצמו קיימו תהלוכה עליזה בחוצות הכפר. "הרב" של פורים

והפמליא שלו ישבו על עגלה ועברו מבית לבית, שרו שירים, השמיעו ברכות, טעמו כוסית של יין כיבוד, והאיצו בבעלי בתים להצטרף אל העגלה, ולהמשיך אתה יחד בתהלוכה, שהסתיימה בחצר בית־הכנסת או על יד שולחנו של הרב.

בביתו של הרב המשיכו בשמחה. גדול היה כוחו של ר׳ אברהם שמואל באימפרו־ביזציה. הוא עמד באמצע החדר על השולחן והתחיל לשיר שירים היתוליים, אותם חיבר בו במקום, על אירועים בכפר, על בעלי בתים וכדומה, וכאשר התקשה למצוא חרוז מתאים לשורה שחיבר, הצטרפו אליו בעלי הבתים, וניסו לעזור לו לסיים את החרוז בהצלחה. בשנים אחדות ערכו בחורי הישיבה הצגה פומבית ״פורים־שפיל״, דבר שהגביר את אוירת השמחה.

הילדים לבשו מסכות והלכו מבית לבית עם דיקלום בפיהם, ופשטו ידיהם וציפו לשכר בעד הצגתם המוצלחת.

לא רק העניים היו רגילים לבקש נדבות, אלא גם ילדי האמידים. ייתכן שדבר זה נעשה על מנת שילדים לא יצטרכו להתבייש באיסוף דמי כיס מבעלי בתים בפורים.

ח נ ו כ ה — חג של משחקי סביבון לילדים קטנים ומשחקי קלפים ״קווטליך״ למבוגרים. את הסביבון הכינו הורי הילדים או הסבא, וסביבונים מוצרי בתי־חרושת היו יקרי מציאות וגם יקרי ערך. בדרך כלל הסביבון היה מעשה גלוף עץ, או יציקת עופרת בשטנצה שהכינו בבית. בחורי הישיבות המבוגרים שחקו קלפים, אלה שיכלו להשיג קלפים מודפסים נהנו מיקרה, ואחרים גזרו מנייר קרטון צורות מלבניות והכינו את הקלפים שלהם.

חיים־יהודיים בצל האנטישמיות המתגברת

י ה ו ד י ם ו ג ו י י ם

למרות עליתו של היטלר ולמרות תנועות האנטישמיות במדינה כולה לא היה מורגש מתח מיוחד בין היהודים לבין הגויים בכפר. לא היו התפרצויות ספונטניות נגד יהודים, לא היכו יהודים, ואף לא נמנעו מלקיים אתם יחסי מסחר. אמנם חנויות שנפתחו על ידי הגויים היוו תחרות רצינית לסוחרים היהודים, אך רבים מבין האיכרים המשיכו לערוך קניותיהם אצל החנוני היהודי.

ילדי הכפר למדו בבית־ספר משותף לכל בני הדתות, והיהודים לא סבלו בבית־ספר מאפליה, ובחגה הלאומי של הונגריה קרה לא פעם, שילד יהודי בעל פאות ארוכות דקלם את שירו פיטופי Talpra Magyar, כאשר על כתפו סרט בצבעים לאומיים. הילד היהודי לא הרגיש את עצמו מושפל בבית־הספר וברחוב בכפר. להפך גאוה מלאה את לבו על שהוא יהודי, על שהוא לומד תורה, ועל שהוא יזכה בחיי נצח בעולם הבא. היו מפגשים בין יהודים לגויים והם התנהלו לפי כללי משחק קורקטיים. כשפתחו את ״המועדון האזרחי״ בשנת 1935 הוזמנו גם היהודים להצטרף למועדון. יותר מזה, היהודים הוכרחו להצטרף למועדון, כי בלי דמי חברות שלהם קשה היה למועדון להתקיים. היהודים, שבאו למועדון לבלות ערב, הרגישו את עצמם

כחברים שווי זכויות: השתתפו במשחקי קלפים, שיחקו ביליארד, השתתפו בשיחות והתוכחו עם הגויים על פוליטיקה, וניסו לשכנע אותם על חוסר ההגיון במדיניות האנטישמית.

מצד הגויים היתה מגמה לכפות על היהודים התבוללות ולהכריח אותם להתקרב אל ערכים מג׳ריים.

מגמת מג׳ריזציה זו התקבלה בעין יפה על ידי המיעוט החילוני שבקהילה ובסובלנות על ידי הרוב המתון. הציבור החרדי ראה בכך הטרדה מציקה. קבוצה חרדית זו התרחקה מהקבוצה היהודית הלא־חרדית ושאפה לניתוק מוחלט מהם, ועל אחת כמה וכמה ראתה מטרד ברצונם שלה גויים לקרב אותם אל העולם המג׳רי. את הלך רוח זה משקפים הסיפורים הבאים:

ב־1939 התחזקה האוירה הרליגיוזית, ומנהיגי הדתות התבקשו לקחת חלק פעיל בחיי בית־הספר. כהני הדתות התבקשו להיות הנואמים המרכזיים בחגיגות בית־הספר, שהיו מכוונים גם לילדים וגם למבוגרים בכפר. הכומר הקתולי התבקש לשאת נאום בחג החירות ההונגרי, הכומר הפרוטסטנטי ביום הזיכרון לחללי המלחמה, והרב התבקש לשאת נאום ביום האֵם. לכאורה יחס הוגן לכל בני הדת, וייתכן שקהילות יהודיות רבות, ורבנים רבים היו מוחים אילו נקבעו הסידורים בצורה אחרת, ואילו היו מתעלמים מנוכחותו של רב יהודי בכפר. בעיני הרב ובעיני חסידיו החרדים היה סדור זה בחזקת ״אסון״ שיש לסבול אותו, מפני שעם ישראל נמצא בגלות. הצורך להופיע בפני צבור יהודים ולא יהודים היה מטרד והיה נחשב ל״רשעות״ מטעם הגויים כלפי הרב.

בשנים הללו נפטר בכפר הכומר הקתולי וביום הכניסה לתפקיד של הכומר החדש נערך טקס בבית הכנסיה הקתולית. לטקס זה היו מוזמנים נציגי הקהילה והרב. ושוב, הצורך להופיע בבית הכנסיה, ולעמוד שם גלוי ראש, היה בחזקת צער לרב ונתפס על ידו כהשפלה.

כדי לתת מעמד רשמי לרב, וכדי לקבל תמיכה כספית מקופת המדינה, היה חייב הרב להחזיק בתעודת גמר של שמונה שנות לימוד בבית־ספר הונגרי מוכר. תעודות אלו ניתן היה להשיג גם על סמך בחינות אקסטרניות. הצורך לבזבז זמן בלימודים חילוניים ״חסרי תועלת״ היה בחזקת גזירה שקשה לעמוד בה.

הקמת פסל להנצחת זכר חללי מלחמת העולם הראשונה

ב־1931/2 הוחלט בכפר להקים פסל שינציח את זכרם של כ־120 חללים בני הכפר שנפלו במלחמת העולם הראשונה. ההכנות למאורע זה, איסוף כסף למימון מחיר הפסל עמדו במרכז ההתענינות החברתית בכפר במשך שנים רבות.

היהודים התבקשו לקחת חלק בגיוס הכספים למימון ההוצאות. חוגים שונים בכפר ואירגונים המסונפים לכנסיה הקתולית והפרוטסטנטית ערכו נשפים, שהכנסותיהם היו מוקדשות למטרת הקמת הפסל.

באוירה של שנות השלושים היה מובן מאליו, שגם היהודים יקחו חלק במאמצים כלכליים אלה. הקהילה היהודית החליטה לערוך הצגה שהכנסותיה יהיו מוקדשות

לכיסוי הוצאות הפסל. ההצגה היתה מכוונת לציבור כולו ולא רק ליהודים, והיא התנהלה על טהרת הלשון ההונגרית. ההצגה נהנתה מתמיכתה המלאה של הקהילה, ויהודי הכפר השקיעו מאמץ רב שהתכנית תהיה בעלת רמה אומנותית, ותכבוש את לב הקהל. ואמנם ההצגה היתה הצלחה גדולה לא רק מבחינה כספית, אלא גם מבחינה רוחנית. תושבי הכפר התפעלו מהתכנית המגוונת ובעלת הרמה של צעירים יהודיים.

בסוף ההצגה התקיים נשף ריקודים, וזאת למרות הבטחה מפורשת שניתנה לרב, שבתום ההצגה יתפזר הקהל ולא יתקיימו ריקודים.

בעקבות הצגה מוצלחת זו באה, כעבור שנה או שנתיים, הצגה שניה, גם כן לאותה מטרה, וגם כן בפאר רב.

תמונה מתוך ההצגה שנערכה ע"י יהודי מאד

ההופעות הפומביות היהודיות היו ענין של יוקרה לקהילה כולה.

לחנוכת הפסל הוזמנו נכבדי הסביבה ואת הנאום המרכזי נשא הנסיך יוזף (Jozsef Föherceg) דמות פטריאכילת מבית־המלוכה. חדשים רבים התכונן הכפר למאורע זה, ושוב עלתה הבעיה, שנציג הקהילה או רבה יוזמן לשאת נאום במאורע חגיגי זה.

יהודי הכפר נאלצו להזמין את הרב מסרנץ׳, שהיה ידוע כנואם מעולה, ולבקשו לשאת את דבריו בעת חנוכת הפסל בשם הקהילה היהודית. ואמנם נאומו עשה רושם כביר על היהודים שהיו נוכחים בטקס, וגם על הציבור הלא יהודי.

הפרשה של הקמת פסל נתנה הזדמנות לצבור היהודי לקחת חלק באירוע תרבות שהיה במרכז התענינותו של הכפר במשך שנים אחדות. ומן הראוי לציין שגם היהודים וגם הגויים ייחסו לשיתוף פעולה זה חשיבות רבה.

XXII. évfolyam. 5690. 41 szám.

HAGYOMÁNY

MEGJELENIK MINDEN HÉT SZERDÁJÁN.

Előfizetési díj: Egész évre 10 P. Félévre 6 P. Postatakarékpénztári sz. 50.836. | Szerkeszti: Dr. Stein Artur. | Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, VI., Király-u. 14.

Ki legyen az orthodoxia felsőházi képviselője?

Ki legyen? Aki hivatottan és méltóan képviseli az orthodoxia elvét és eszméjét: a jámborságot és tudást. És mindaddig, mig az országos rendelkezések szerint az orthodoxia képviselete a jámbor és tudós rabbikat illeti; addig a rabbik közül a legjámborabb és legtudósabb választandó ki. És minthogy a sok arra méltó közül, nehèz, szinte lehetetlen a választás: az orthodoxiára nézve kötelező Sulchan Aruch szerint a három legidősebb rabbi jelölendő ily esetben. Tehát

Schreiber Simon egri
Winkler Lipót hegyaljamádi és
Silberstein Jósua váci főrabbik.

Ők hárman méltóak és hivatottak, a Sulchan Aruch szerint őket illeti meg ily esetben e méltóság, hármójuk közül bármelyik lesz is megválasztva, a jámborság és tudás elismerése, az orthodox elvek hűséges megszemélyesitőjét választják meg. Önmagát tiszteli meg az orthodoxia ezzel a jelöléssel, a jámborságot és tudást tünteti ki — minden politikától, huncutságtól és érdektől menten.

קטע מתוך העיתון חג׳ומן — הרב וינקלר מוצע כחבר בבית העליון של הפרלמנט

הרב וינקלר ומועמדותו לבית העליון של הפרלמנט

החל מראשית המאה ה־20 היה מנהיגה של הקהילה היהודית במשך 30 שנה הרב מרדכי וינקלר, מחבר ספר שאלות ותשובות "לבושי מרדכי". הרב וינקלר היה אישיות ידועה באורתודוקסיה ההונגרית, ומחוצה לה, והשפעתו היתה רבה על החיים היהודיים האורתודוקסיים בהונגריה כולה. תשובותיו מגיעות אל כל פינות הונגריה, ובישיבתו לומדים בחורים מכל קצווי הארץ. בני הכפר, יהודים וגויים כאחד, רחשו לו כבוד רב. יוקרתו היתה גדולה עד כדי כך שב־1930 מזכירים אותו כמועמד לנציג של היהדות החרדית בבית־העליון של הפרלמנט ההונגרי. על כך קוראים בעיתון האורתודוקסיה ההונגרית הג'ומן (Hagyomany).[59] הצעה זו משקפת את ההערכה העמוקה שיחסה האורתודוקסיה ההונגרית לרב וינקלר, וכן את המודעות של החוגים האורתודוקסיים הקיצוניים ביותר, שאינם יכולים לחיות בניתוק מהחברה הסובבת אותם.

האם היו לוינקלר הכשרים לייצג את הצבור היהודי בפורום, שידיעה תורנית כשלעצמה לא היתה מספקת — לא ידוע לכותב שורות אלה, אך עיון בשאלות ותשובות של הרב וינקלר מעיד על התמצאות בתחומי חיים שונים ועל ידיעה של מושגים, שמקורם בחכמה חיצונית, ודוגמות לכך השימוש במלים "דוגמה" ו"אליגוריה" בכתביו ההלכתיים.

מצבתו של הרב וינקלר

הלויתו של הרב וינקלר

פטירתו של הרב וינקלר בקיץ 1932 והלויתו היתה הזדמנות לתושבי הכפר להפגין הזדהות, לבטא את הערכתם לרב גדול של קהילה נכבדת.

בבית העיריה ובבנינים צבוריים אחרים העלו דגל שחור, סימן לאבל הצבורי, ולהלויה הופיעו כ־30 רבנים, וביניהם אחדים מישובים מרוחקים.[60]

Der Israelit 4. August 1932

Tschecho-Slowakei.

Rabbiner Mordechai Jehudo Winkler זצ"ל.

Bratislava, 29. Juli.

Am 17. Tamus, dem Tage, da dereinst die Gesetzestafeln zerbrachen, ist einer der größten Gaonim unserer Zeit, Rabbi Mordechai Jehudo Winkler, unter dem Namen der Mader Gaon in der ganzen Welt bekannt, im 88. Lebensjahre dahingegangen. Hervorragend durch seine klassische Bedürfnislosigkeit und bescheidene Lebensweise, bewundert wegen seiner weithin glänzenden hrsamkeit — sein mehrbändiges Responsenwerk לבושי מרדכי ist weltberühmt und legt beredtes Zeugnis ab von seinem tief eindringenden Geist und seinem überwältigend reichen Wissen —, geschmückt mit der Krone des Alters, stand er in den letzten Jahrzehnten unbestritten an der Spitze der rabbinischen Welt in Ungarn. Rabbiner Mordechai Jehudo Winkler זצ"ל, wurde 1844 in einem kleinen Städtchen des Komitats Neutra geboren, war zuerst Kaufmann und wurde, nachdem er verschiedene kleinere Rabbinate bekleidet hatte, vor 33 Jahren Rabbiner von Mad, wo er eine große Jeschiwo führte. Viele Hunderte seiner Schüler wirken als Rabbiner und Gemeindeführer in seinem Geiste.

Die Bestattung fand Freitag Nachmittag unter Teilnahme von vielen Tausenden statt. Den ersten Hesped hielt der Dajan von Mad, Rabbi Chajim Zwi Ehrenreich, der voraussichtlich Nachfolger des Heimgegangenen wird, alsdann sprach besonders eindrucksvoll der Schwiegersohn des Heimgegangenen, Oberrabbiner Duschinski-Huszt, sowie eine große Zahl von Rabbinen der Nachbargemeinden Mit dem Mader Gaon ist wieder einer der wenigen Thoragelehrten großen Stiles dahingegangen, die sich in unserer zerklüfteten Zeit weltumspannender Autorität erfreut haben. Sein Heimgang bedeutet ein חורבן בית המקדש. תנצב"ה.

ידיעה על פטירתו של הרב וינקלר בעתון "איזראליט" שהופיע בגרמניה

בצואתו כותב הרב וינקלר: בכל עת יהי׳ בגדיך לבנים אמר שלמה המלך ע״ה כי לא ידע אדם את עתו ואם כי בכל יום אחכה לו שיזכנו לראות משיח צדקינו אז אזכה בעזהי״ת לעלות לאה״ק עכ״ז צריך הכנה בימי זקנה וכבר הגעתי לפרק אבותי ז״ל ובקשתי מבני הקהלה ובני ח״ק כי לאחר אריכת ימים לא יערכו ולא ישלחו ע״י טעלעגר׳ או טעלעפ׳ לקרות לקרובי ורחוקי׳ מפני הכבוד של הספדי׳ למען שלא לעכב את הקבורה בכל מה דאפשר וגם רצוני שלא ישכבנו אצל אחד מהרבני׳ הגה״צ ינוחו על משכבותם אך ורק אצל איש כשר יר״ש ישכבנו ואין אני מקפיד על מקום מכובד או לא. וגם לא יכניסו את המטה לביהכ״נ רק בחצר ביהכ״נ יעשו ז׳ הקפות כנהוג וההתעסקות יהי׳ ע״י ירא ד׳ ואם אפשר ע״י תלמידי ואם אפשר ע״י טבולי יום. אני אחכה ואצפה לראות פני גואל צדק ולעלות לציון הר מרומים עם כל ישראל שכם אחד בקרב הימים.

הלוויתו של הרב וינקלר מתואר בספר ״אור תורה״ במלים הבאות:

אשכבתא דרבי

ביום עש״ק בבקר כבר נהרו מאות ואלפים אנשים מכנף הארץ, רועי ישראל ורבניו די בכל אתר ואתר המה באו להרים קול בכי תאניה ואניה, ובשעה תשע והנה ביהכנ״ס וחצרו גם ברחוב אשר לפניו מימין ומשמאל היו מלא מפה לפה אנשים ישרי לב אשר חכו לגמול חסד האחרון עם הצדיק.

...בראשון עלה על ראש הגבעה כבוד הרב הגאון מו״ה חיים צבי ערנרייך דומ״צ דשם להספידו... ואחר כך הספידו חתנו הרב המפורסם מו״ה יוסף צבי דושינסקי אבד״ק חוסט, ואחר הספידו הרבנים דוד דוב מייזלס אויהעלי, מו״ה שמואל אויסטרליץ (מישקולץ) מו״ה מנחם ברודא (קאלוב) מו״ה ארי׳ לייב ליטש ר״ב (טאליא) מו״ה מנחם פולאק (סערנטש) מו״ה חיים לייב טייטלבוים (פוטנוק) מו״ה משה חיים גרינפעלד תלמידו (סט׳ פעטער) מו״ה יעקב משה דייטש (אב׳ סאנטוי), מו״ה צבי דיך דומ״צ (אויהעלי) מו״ה עקיבא פנחס קערניצער תלמידו (טאלטשווא) ומפני קדושת שבת לא היה עת להאריך בהספדים...

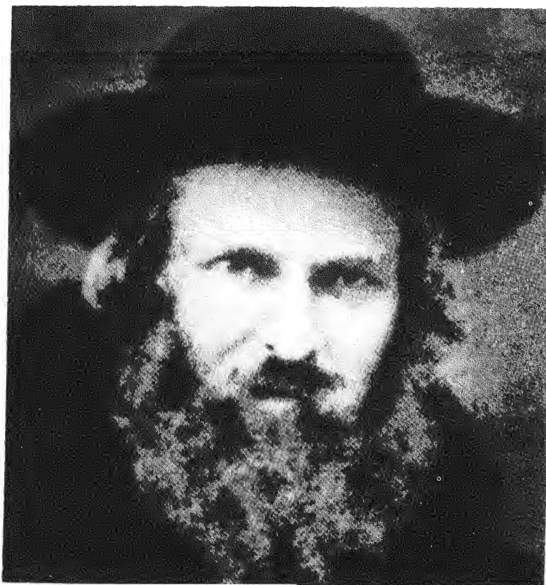
וכל העם ההולכים היו משתדלים להיות מנושאי המטה עד חצר מותו ושם קשרו עליו שום הספד מר ופתח האי ספדנא תלמיד חביב של הנפשר הרב הגאון מו״ה אברהם לייב שפרייער (נירעדיהאזא) ואח״כ הרבנים הגאבד״ק טיסא־דאדא (מו״ה דוד יצחק בריסק), ט׳ פולגאר (מו״ה מנחם לעמבערגער), טארצאל (מו״ה יהושע העשיל ראזנער), וגם הספיד תלמיד חביב ה״ב החרף מ׳ דוד מאשקאוויטש נ״י משם בשם תלמידיו, והשולחן אשר למד עליו שמו לארון, ונגנז ארון הקודש. ובתוך המון עם הרב אשר באו על הלוי׳ ראינו שם את הרבנים הגאבד״ק ליסקא, טאקאי, אנאד, דאראג, ווערפלעטה, סיקסא, קערעסטור, טיסא־סאלקא, דומ״צ טאקאי, דעב־רעצין, קערעסטור, האדהאז — ובע״ב חשובים נכבדי הקהלות אשר שלחו צירים מיוחדים לכבוד הנעדר כמו דעברעצין, מישקולץ, אויהעל, אנדע, שארוש־פאטאק, טיסא־לוץ, ראקאמאז, טוקאי, מאנדוק, קליינווארדין. [61]

הרב חיים צבי ארנרייך

אחרי פטירתו של הרב וינקלר (תרצ״ב) נבחר הגאון האדיר הרב חיים צבי ארנרייך לרבה של מאד. הרב חיימצ בי ארנרייך היה מצאצאי הרבנים ממשפחת שוורץ (בן בתו של הגאון הקדוש הרב אברהם יהודא הכהן שוורץ מחבר ספר שו״ת ״קול אריה״).

אחרי פטירת הגאון הקדוש הרב נפתלי הכהן שוורץ מחבר ספר שו״ת ״בית נפתלי״, ב־1897 (י״ב כסליו תרנ״ז), קבלו את חתנו הרב חיים צבי ארנרייך למלא מקומו, ומפני שהיה צעיר לימים לא רצה ליטול עליו את הרבנות ונבחר להיות דיין ומורה צדק. בשנת 1900 התקבל הרב מרדכי ליב וינקלר לרבה של מאד, ומאז פעלו שניהם בכפר. הרב וינקלר חיבב את הרב חיים צבי ארנרייך ולא עשה דבר קטן וגדול בלי עצתו.

בצוואתו כותב הרב וינקלר ״והנני מודיע לבני הקהילה כי ידידי הרב הגאון

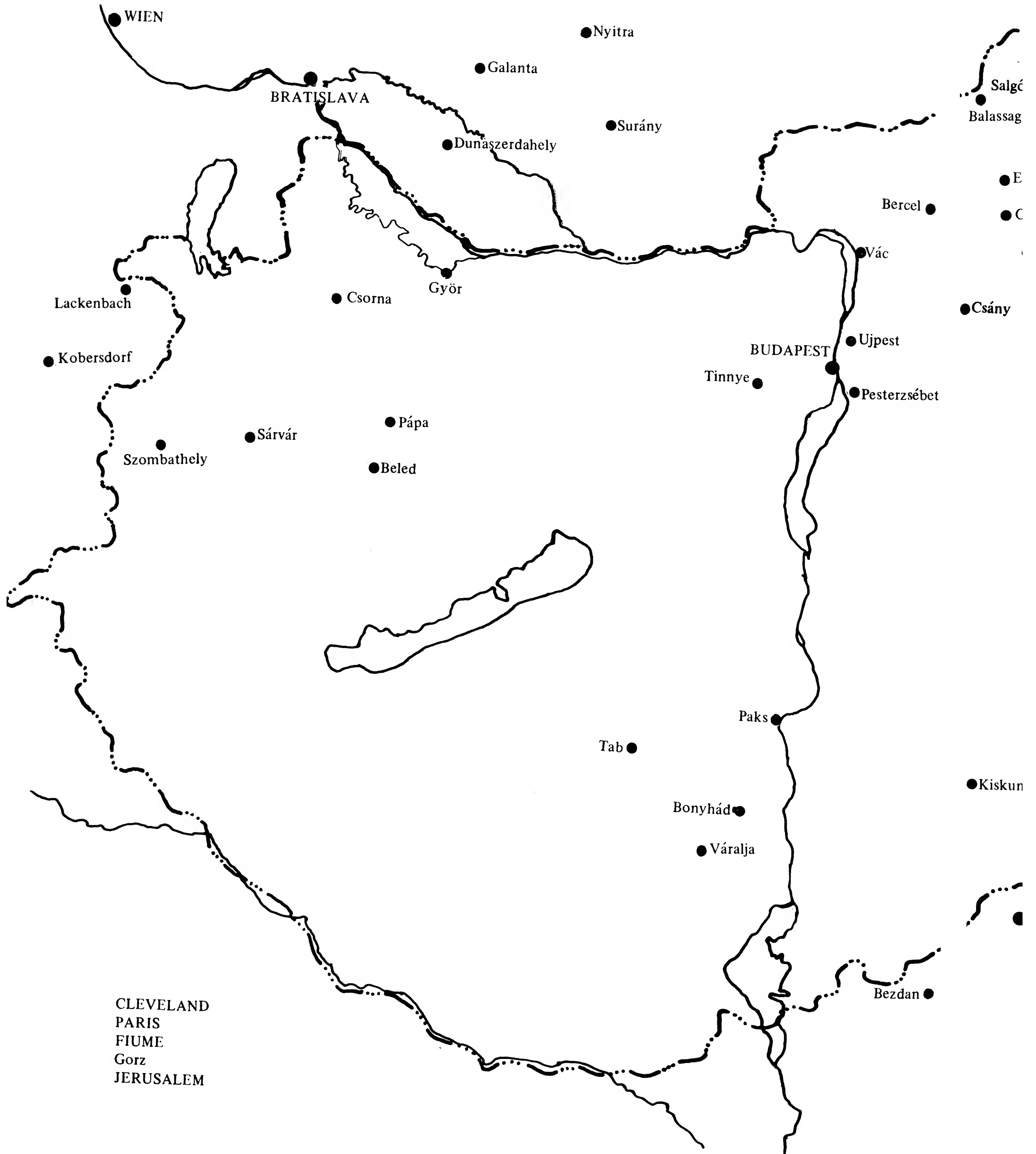
הרב חיים צבי ארנרייך

הצדיק בנש״ק מוה״ר חיים צבי עהרענרייך נ״י לו משפט הרבנות לכל הדעות שנאמרו בענין ירושת רבנות, מאשר הוא מגדולי המורים מומחים בכל צדדי ש״ס ופוסקים ושולחן ערוך ובספרי שו״ת כידוע, ומפורסם בעולם מרוב חריפותו ובקיאותו״.

הרב ארנרייך המשיך לקיים את הישיבה במאד, פירסם פירוש על הספר ״מטה אפרים״ בשם ״קצה המטה״ ופירוש ״שערי חיים״ על הספר ״שערי אפרים״ וספר שו״ת ״קב חיים״. נפטר ב־1937 (ח״י כסליו תרצ״ז).

נכתב ע״י נכדו
נפתלי ארנרייך

Vrano
Trebisov
KASSA
Zborov
Késmárk
Homonna
ZGIERZ
TSERNOVITS
LWOW
UNGVAR
Svaljava
Beregszász
MUNKÁCS
Leles
Vágáshuta
S.A. UJHELY
Királyhelmec
Csap
Mándok
Abaujszántó
Sárospatak
Tolcsva
Edelény
Putnok
Sajószentpéter
Erdöbénye
Kisvárda
Szikszó
Tállya
B. Keresztur
Ricse
Vencsellö
Megyaszó
MÁD
Vásárosnamény
Salgótarján
MISKOLC
Diosgyör
Szerencs
Tokaj
Dombrád
Gáva
Nagyszölö
Balassagyarmat
Hejöcsaba
Tarczal
Tiszadob
Onod
Tiszalök
Vaja
Vitka
Kántorjánosi
Fehérgyarmat
Tiszadada
Nyirbogdány
Verpelét
Büdszentmihály
EGER
Ecsed
NYIREGYHAZA
Nagykálló
Nyirbátor
Bercel
Mezöcsát
Nyirmegyes
Csécse
Mezökövesd
Ujfehértó
Balkány
Nyirbogát
Gyöngyös
Egyek
Apc
Hodász
Hajdúböszörmény
H. Nánás
Nyiradony
Balmazújváros
H. Hadház
SIGHET
SATU-MAR
Baia Mare
Dej
Dragu
Csány
Jászkarajenö
Tiszadorogma
Nyiracsád
DEBRECEN
Ermihályfalva
Almosd
Diosig
Kunmadaras
Hajdúszoboszló
Nagykáta
Margita
Terebesti
Püspökladány
Biharnagybajom
Berettyóújfalu
Simleu
Derecske
ORADEA
Gherla
CLUJ
Cimpía
Kecskemét
Zsadány
Belenyes
Békés
Békéscsaba
Hunedoara
Szarvas
Elek
Kiskunhalas
Mezőkovácsháza
Makó
ARAD
Subotica
Dobra
Senta
Smederovo
Lugos

COPENHAGEN
BERLIN
FRANKFURT
PRAHA
MAINZ
LEIDEN
BASEL
Miava
Pöstyén
Abraham
WIEN
Nyitra
Galanta
BRATISLAVA
Surány
Dunaszerdahely
Bercel
Vác
Győr
Csorna
Lackenbach
Csány
Ujpest
Kobersdorf
BUDAPEST
Tinnye
Pesterzsébet
Pápa
Sárvár
Szombathely
Beled
Paks
Tab
Kiskun
Bonyhád
Váralja
Bezdan
CLEVELAND
PARIS
FIUME
Gorz
JERUSALEM

דרכי קשר עם יהודים בישובים אחרים

ישובים קטנים מרובים, בלתי ידועים ובלתי מוכרים בעולם הלא־יהודי, זוכים להיות מרכזי תרבות בעלי חשיבות רבה בחיי היהודים. הגיאוגרפיה היהודית של הגולה אינה חופפת את הגיאגרפיה הכללית — הכפר מאד שחשיבותו הכלכלית והתרבותית קטנה מאוד בהונגריה, זוכה להיות מרכז תורה ידוע ביהדות האורתודוקסית בהונגריה. רבני הכפר מסתגרים בד׳ אמות של ההלכה, אינם מקבלים על עצמם תפקידים בעלי אופי אירגוני אף לא בחיים הציבוריים היהודים, אינם שואפים לעמדה ולתואר במנגנון המרכזי של האורתודוקסיה, אך דוקא משום כך קולם נשמע למרחקים. הם נחשבים לסמכות בענייני הלכה.

בין יוצאי הכפר מצויים אחדים שהיו פעילים יותר במנהיגות פוליטית מאשר הרבנים שחיו בכפר. מזאי (Mezei), הציר הידוע של הפרלמנט ההונגרי, היה גם כן מיוצאי מאד. סבו מרקוס גרינפלד היה משכיל ידוע בכל מחוז זמפלן, ושלט היטב בשפה הלטינית.[63] הרב אריה ליפשיץ שהפך להיות חבר במזכירות הארצית של אירגון הקהילות האורתודוקסיות, וגילה פעילות רבה בזמן משפט טיסא אסלר, הוא בנו של הרב יצחק ליפשיץ, ששימש שנים אחדות בכהונת רב במאד. גם הרב פייבל הורוביץ רבו של פאפא, שגילה יוזמה רבה ביצירת אירגון גג של הקהילות האור־תודוקסיות בהונגריה בשנת 1840, היה גר במאד לפני היבחרו לרב.[64]

אך כנראה מאד לא היתה מעונינת ברבנים המגלים יזמה רבה ופעילות רבה מחוץ למקום ישובם. רבני הכפר היו יושבים בבית המדרש ומנהיגים חילונים שהיו מעונינים לזכות באימונן של העולם האורתודוקסי, פנו אל רבני מאד בשאלותיהם. התערבותם של רבני הכפר בעניינים יהודיים כל ארציים (כגון בענין מעמדם החוקי של הקהילות האורתודוקסיות, הקמת סמינר לרבנים בבודפשט, בחירת נציג של היהדות האורתו־דוקסית לבית העליון של הפרלמנט ההונגרי) לא באה כיוזמה מצדם אלא כתגובה לשאלות שהופנו אליהם. בתחום ההלכה והתורה היו לרבני הכפר קשרים אמיצים עם יהדות הונגריה ואף עם יהודים בארצות רבות אחרות.

המעיין בשאלות ותשובות של רבני הונגריה במאה השנים האחרונות יכול לגלות בהם שלושה ביטויים שונים להיקף ההשפעה הרוחנית של קהילה מסויימת, והם:

1. רשימה של הפרינומרנטים (מנויים שחתמו ושילמו מראש עבור ספר שאלות ותשובות שפרסמו הרבנים).
2. רשימה של ישובים, משם באו בחורים ללמוד בישיבה של ישוב מסוים.
3. רשימה של ישובים, אליהם נשלחו תשובותיהם של הרבנים.

ה פ ר י נ ו מ ר נ ט י ם — הוצאות ההדפסה של ספרי שאלות ותשובות כוסו על ידי מכירה מוקדמת של הספרים. הפרינומרנטים, בעלי־בתים שקנו את הספר ושילמו עבורו מראש, זכו לכבוד ששמותיהם נדפסו בספר. מאות רשימות של פרינומרנטים המופיעים בספרי שו״ת של רבני הונגריה מהווים מסמך היסטורי מעניין ועשיר על הקשר ששרר בין קהילות שונות. חומר זה מהוה מקור היסטורי חשוב, וסיכום שיטתי של רשימות אלה יגלה פרטים מעניינים על הקשרים ההדוקים שהיו בין מרכזים רוחניים שונים של האורתודוקסיה ההונגרית. אך לגבי הנושא שלנו די אם נעיין

בחורי חמד דישיבי׳ הרמה

ה"ב אברהם יהודא שפרייער פאטאק
" אברהם דוד קליין ווארגעדע
" אברהם מארגענשטערן מאד
" אברהם לוי כ"ץ
געלבערגער ראצפערט
" אהרן אליעזר ראאב יאספאלא
" אהרן ליכטמאן בעלעניעש
" אייזיק זאב ליכטמאן טאקאי
מו"ה אלימלך סג"ל גאידושעק טשאטש
" אליעזר ראזענפעלד ס' בעשעניא
" אליעזר ראטה בארטפעלד
" אליעזר רייך ראצפערט
" אפרים ליפסקער מאד
" ארי' ליב ליפסקער קאשויא
" ארי' ליב ראזענפעלד חוסט
" ישעי' פעלבערבוים כ' מאדע
" ישראל ווייכסטאק הערלעגקוס
" ישראל זאב שרייבער קאשויא
" ישראל יעקב קרויס פאטאק
" ישראל יעקב כ"ץ עדעלמאן מאד
" ישראל מאזקאפף ראסטאקא
"מאיר אברהם ליבערמאן וועכטשעלע
" מאיר שווארטץ מ' טעלעגד
" מנחם גאלדשטיין פ' דיארמאט
" מנחם יאזעפאוויטש ראווכא
ה"ב ברוך ווייס מ' טעלעגד
" דוב וואלד בארקאש
" דוב קליין ק' ווארדיין
" דוד הערשקאוויטש ווילאג
" הילל ווייכסטאק סערענטש
" זאב צבי שפיטץ מאד
" חיים גרינפעלד ווארגעדע
" חיים דוב קרויס קאשויא
" חיים ישעי' ווייס בוקערמעג
" שמעון חיים ראזענבערג בריד
" טובי' טייטעלבוים ע' בעניא
" יהודא ארי' וואלד בארקאש
" יהודא ארי' וואלד בארטפעלד
" יהודא זעלמאנאוויטש טשעבעניע
" יהודא צבי קליין דעבראטען
" יואב סענדער מארגיטאפאלווא
" יו"ט ליפמאן כייהוים קאלטאה
" יוסף ווייכסטאק מאד
" יוסף ליב וואלדנער טויטעלקא

" יחזקי' מנחם עהרמאן אוהעל
" יחיאל אלטמאן אודע
" יעקב גרינן טאלטשווא
" יעקב יצחק פריעדמאן אונגוואר
" יעקב מרדכי שטייער מארג'יטא
" יעקב שטערן ראצפערט
" יצחק הארטמאן ספי פעטער
" יצחק יאזעפאוויטש קאנאוויטץ
" יצחק לאקס קאוועטשעש
" יצחק ליב שרייבער קאשויא
" יצחק פישער ש' טאריאן
" יצחק ראזענטהאל ספי פעטער
" יצחק ליב שרייבער ג' ווארדיין
" יקתיאל יהודא גאלדשטיין מאד
" ישעי' בערקאוויטש ראצפערט
ה"ב מרדכי גרינבוים מישקאלץ
" מרדכי רעשאפסקי באלדיג
" מרדכי שווארטץ טרין
" מרדכי סג"ל שטיינבערגער
סוואליווע
" מרדכי שטייף מיהאלאוויץ
" משה יהודא ליפסקער מאד
" משה פעלדמאנן ס' שומלא
" משה כהנא העטהארש
" נפתלי ברוך כ' מאדע
" נפתלי יצחק גריטוואלד כ' מאדא
" נריאל לייזלער טשאבא
" עקיבא דייטש קאשויא
" פנחס אלי' זאכענשיין טאקאי
" צבי ארי' דייטש סאמאטאר
" צבי דוב שטערן ק' ווארדיין
" צבי ווייס אנגע
" צבי יהודא פוקס געסטעלי
" צבי יוסף שטייער מאד
" צבי שפיטלער
" צדוק בערגער סעמיהייא
" קלונימוס יחיאל שארף מאד
" קלונימוס קעללער כ' קיווטשד
" שלמה שטיינבערגער גאניטש
" שאול פריעד סאמעטער
" שמואל נעקגער טערלאל
" שמואל ראזענפעלד ס' בעשעניע
" שמחה אהרן כ"ץ אדלער
פעטראוועסעל
" שמחה צבי אדלער כ' שאלא
" שמעי' מאזעפאוויטש סערענטש

ברשימות המופיעות בספרי הרבנים. נבדוק רק אחד מהם — את זה המופיע בספר "קב חיים" של הרב חיים צבי ארנרייך. הספר הודפס בשנת 1943, על סף השואה שירדה על יהדות הונגריה ב־1944, ובתקופה שרוב רובה של יהדות אירופה הושמדה במשרפות הנאצים.

המהדיר, הרב משה לייב ארנרייך, בנו של המחבר, ורב הקהילה שנספה בשואה, כותב במבוא לספר "ומאז התחלתי בהדפסת ספר זה, אבל בינתיים הפסקתי מפני מאורעות בעולם. עת צרה היא ליעקב בעוה"ר (= בעוונותינו הרבים) ומתוך גודל הצרות אשר יתחדשון יום יום עלינו, אין מוח וכוח להביט בספר וכ"ש בספר חדש". [65]

אך למרות זאת הודפס הספר בשנת תש"ג, ובסופו רשימה של פרינומרנטים מ־50 ישובים המפוזרים על פני כל הונגריה. דרך זו של הפצת ספר בקרב ישובים מרובים, היתה מסלול של קשר עם העולם היהודי.

ה' מאד מ' אברהם קג"ל לעווי, מ' אברהם
שמואל בענרן, מ' אליעזר ליב שפיטלער,
מ' ברוך חיים וואלנער שו"ב, מ' דוב פלאכער, מ'
דוד ברין, מ' זכרי' גראסמאן, מ' חיים צבי ליפשער,
מ' יצחק לאשלוי ע"ה, מ' יודא כ"ץ לעפקאוויטש,
מ' ישראל מרדכי כ"ץ קאהן, מ' יחיאל ווייס, מ'
יצחק פריעדלענדער, מ' מרדכי טייטעלבוים, מ' מרדכי
שמואל כ"ץ לעפקאוויטש, מ' משה כ"ץ קאהן, מ'
מנשה לינדענפעלד, מ' מרדכי גימפל גראסמאן, מ'
משה יוסף שפיץ, מ' משה זיכערמאן, מ' מרדכי ניימאן,
מ' משה פלעגמאן, מ' פנחס יעקב זאללער, מ' פנחס
אלי' טייטעלבוים, מ' צבי שווארץ, הש"ב מ' שמעון
ב"ב אבד"ק קראבעלסדארף, מ' שמואל בענדעץ, מ'
שלמה זיכערמאן, מק"ש דביהמ"ד עץ חיים, מק"ש
דישיבת לבושי מרדכי.

מתוך ספר "קב חיים" הוצאת ניו־יורק 1971

ה' מאד: קהל עדת ישורון ע"י כ"ק מו"ה שלמה זיכערמאן נ"י
חברא קדישא ע"י הראש מו"ה מרדכי טייטעלבוים נ"י
מו"ה פנחס יעקב זאללער נ"י מ' אברהם אליהו וואכטענהיים נ"י מ' משה קאהן,
מ' דוד ברין נ"י

מנויים על ספר "תולדות קול אריה"

ב ח ו ר י י ש י ב ו ת — לישיבה בעלת יוקרה באו בחורים מישובים רבים, וזה היווה קשר נוסף עם העולם היהודי. זכר לקשר זה מופיע גם כן בספרי שו"ת. ברשימת הפרינומרנטין מופיעה בדרך כלל קבוצה המכונה "בחורי ישיבת חמד דפה". בספר "אמרי שפר" של נפתלי שורץ שהודפס ב־1907, מופיעה רשימה של כמאה בחורים הלומדים בישיבת הכפר, שבאו למאד מ־50 ישובים בהונגריה, ומחוצה לה. יש להניח שלא כל הבחורים מופיעים ברשימה, שכן בודאי הצעירים ביניהם, וחסרי האמצעים לא היו מנויים על הספר. אך גם כך רשימה זו מרשימה ומעידה על קשר אמיץ עם העולם היהודי.

ה מ ע ן ש ל מ ק ב ל י ה ת ש ו ב ו ת — בספרי שו"ת מופיע בראש כל שאלה השם של מקבל התשובה וכתובתו של מקבל התשובה. סקר כתובות אלה מגלה שתשובות הרבנים ממאד נשלחים אל מרכזי היהדות בפולניה, בגליציה, אל מערב אירופה ואמריקה, וכמובן גם לארץ־ישראל. ברשימה זו מופיעות: ורשאו, בלז, וישניץ, צ׳רנוביץ, לבוב, וינה, פרנקפורט, ברלין, פראג, קופנהאגן, פאריז, וקליבלנד ועשרות ישובים בהונגריה. אין אפשרות לקבוע בודאות את הרשימה המלאה של הישובים אליהם נשלחו תשובות, שכן בכתיבה העברית מופיעים לעתים קרובות רק שמות מקוצרים המתאימים לכמה ישובים בהונגריה. כך למשל מופיע השם ג׳רמאט שיכול לרמוז על בלשג׳רמט או על פהרג׳רמט, או השם ושרהל שיכול לרמוז על מרוש־ושרהל או על הודמזו־ושרהל. בנוסף לכך כותב שורות אלה לא היה יכול לזהות עשרות ישובים המוזכרים בתשובות מחמת שינויים שחלו בשמות אחרי פיצולה של הממלכה ההבסבורגית. אך גם הרשימה של ישובים, שזוהו בודאות, מקיפה מאד, ומצביעה על כך שכמעט לא מצוי איזור בהונגריה שמישהו מתושביו לא הפנה שאלות אל רבני מאד.

המפה של ישובים, מהם נשלחו שאלות לרבני מאד, מציינת רק חלק מהאימפריה הרוחנית של מאד. לרשימה הזאת אפשר להוסיף שמות של ישובים מהם באו בחורים לישיבה של מאד, ואת שמות הישובים שם כיהנו בתפקידי רבנות תלמידי הישיבה של מאד, ואת שמות הישובים אליהם נשלחו שאלות של רבני מאד ושל תלמידי חכמים ממאד.

פיזור הישובים במפה מצביע על קשר תרבותי רב היקף שהיה ליהודים בכפר קטן עם ארצות רבות מחוץ להונגריה ועם ישובים רבים בתוך הונגריה. אך מפה זו מציגה רק מימד אחד של קשר עם העולם. קשרים עם העולם נוצרו גם במישור הכלכלי.

כבר בשנות 1790־1 ביקרו סוחרי יין יהודיים מגליציה במאד, ועדות לכך הם הזכרונות של רבי בער מבוליחוב. שמו של בורשאי הופיע על בקבוקי יינות בכל פינות העולם לשם יוצאו יינות טוקאי. למשפחת טיטלבוים היו קשרי מסחר מסועפים עם העולם הרחב, וילדים אספנים יכלו לקבל במשרדה במאד בולים מארצות אקסוטיות כגון זנזיבר וטסמניה. לכותב שורות אלה זכור מכתב תודה שהגיע אל סוחר יין מקומי מלשכת המלך פרוק על משלוח יין, שנשלח לו לקהיר לסעודת החתונה שלו.

קשרי כלכלה אלה תרמו בודאי לקידומם הכלכלי של תושבים רבים בכפר, אך משקלם פחות לעומת ההיקף המרשים של קשרי תרבות. מבט חטוף במפת הקשרים

מרשים את הקורא, ולנגד עיניו מצטיירת אימפריה שלמה, כאשר פשר כל נקודה אינה חיל מוצב שחנה במקום, אלא תלמיד חכם, שפנה לרבני מאד בשאלה הקשורה בעניני הלכה.

עיון במפה מעלה זכרון של מקרה, שהיה בשנים האחרונות של שנות השלושים. מגיד נודד הגיע למאד ודרש בבית המדרש של הכפר. הטיף מוסר. דיבר על חשיבות לימוד תורה, קיום מצוות ותשובה, והרצה לצבור של כמה עשרות אנשים שהתכנסו בבית המדרש. רבים מבעלי הבתים לא באו לשמוע את המגיד וכנראה דבר זה חרה לו. וכך התחיל את דברו:

"מגיד נודד הופיע בקהילות אחדות ודיבר על קיום מצוות, על תשובה, על אהבת הבורא ועל לימוד תורה, אך מעטים באו לשמוע את דרשותיו. יום אחד החליט המגיד להודיע בציבור שהוא עומד לדבר על "היחסים בין פולין וצרפת". וכמובן בעלי בתים רבים באו לשמוע את דבריו, כי הרי נושא זה מעורר ענין אצל יהודים היום. המגיד ההוא התחיל את דרשתו, וסיפר: רבותי, לפני מאות שנים חי בצרפת יהודי בשם רש"י והוא חיבר פירוש לתורה ולגמרא, ואחר כך במשך מאות שנים ישבו יהודי פולין ולמדו חומש וגמרא עם פירוש רש"י. עבורנו, היהודים, זהו הקשר החושב ביותר שנוצר בין צרפת ופולין".

הקשר לארץ־ישראל

מאות בשנים התבטא הקשר עם ארץ־ישראל על ידי געגועים בלב ועל ידי תפילה. כל דרשה שנישאה בביה"כ הסתיימה במלים ובא לציון גואל. כאשר נשא הרב נפתלי שוורץ ב־1897 נאום יובל לכבוד אלף שנות קיום הונגריה הוא מברך את המלך, את העם ההונגרי, אך מסיים את דרשתו במלים "ובא לציון גואל במהרה בימינו אמן סלה". קשה לומר האם היו אלה מלים של פולחן או מלים של געגועים טעוני רגש.

אך מעבר למלים היו גם מעשים. המעשים התבטאו בעליה של יחידים לארץ־ישראל ובתרומות באמצעות קופסות רבי מאיר־בעל־הנס.

עליה לארץ־ישראל

הראשון מבני הכפר שידוע לנו על עליתו לארץ־ישראל הוא הרב עמרם חסידא. בשנת 1826 עזב את קהילתו ובא לארץ־ישראל. התישב בצפת ונקבר בבית־הקברות של צפת.

מבין תלמידי הישיבה בעיר הגיע לירושלים הרב אריה גולדברג.[66]

על עליות אחרות לארץ ישראל אין ידיעות. אך על מצבה בבית־הקברות חרות שמה של אשה: דבורה בת מח"ו אברהם חיים כץ ז"ל אשר נטמן בארץ הקדושה, והתאריך 1907. כנראה עלו בכל השנים יהודים מועטים לא"י להיקבר באדמתה הקדושה. גם בשנות 1930 יצאו מהכפר לארץ־ישראל שתי משפחות — משפחת ר' ישראל מונדשיין ומשפחת ר' ישראל ז'ופניק. בשנים אלה בני הכפר התרשמו עמוקות מעליתו לארץ־ישראל של הרב יוסף צבי דושינסקי מחוסט. הרב דושינסקי היה ידוע

היטב בין תושבי הכפר, הוא היה חתנו של הרב וינקלר ממאד, וביקר בכפר פעמים רבות. גם אחרי עליתו לא״י שמר הרב דושינסקי קשר עם קהילת מאד באמצעות התכתבות. בספר ״לבוש מרדכי״ מופיע מכתב הסכמה ממנו.

קופסת רבי מאיר בעל הנס

עליות לארץ ישראל היו מועטות, אך קופסות רבי מאיר בעלה נס היו מצויות בכל בית, והדמ״ץ פלאנער בשנות 1870 עשה רבות להגדיל את התרומות לקרן זו. בדו״ח ״כולל הונגריה״ משנת 1934 מצויינת תרומה של 244 פורינט (בערך 50 דולר), שהיא סכום ניכר בהתחשב במצבם הכלכלי הירוד של תושבי הכפר. [67]

Sorszám	מקום	נשלח ע״י	סכום	ס״ה
252	Mád	מו״ה פנחס יעקב זאלצער (גבאי) ״		244.89
253	Makó	הגבאים מו״ה משה יוסף גאמבא ע״ה ומו״ה משה שטרוים נ״י ומו״ה יעקב בנציון וויים ״	1695.52	
		מו״ה משה שווארטין (ק״ק) ״	250.—	
		מו״ה זאב פארקאש ״	35.—	1980.52
254	Máriapócs	הגובה הרב מו״ה אליעזר ליפא זילבערמאנן ״		58.92

דו״ח על הכנסת קופסות רבי מאיר בעל הנס

קופסת קק״ל הגיעה לכפר רק בשנות ה־30 של המאה הנוכחית. רבני הכפר היו מתנגדים אמיצים של התנועה הציונית ואפילו של תנועת אגודת ישראל, אך גם התנגדות זו לא יכלו למנוע את חדירת הציונות לכפר. השפעתה בכפר היתה קלושה מאד אך היא מצאה ביטויים רבים ומגוונים.

הכשרה

זיקה ראשונה לתנועה הציונית היתה היציאה להכשרה של שתי צעירות הכפר. הן היו חלוצות העליה הציונית. בשהותן בהכשרה בבודפשט נשאו בתפקידים מרכזיים. ב־1937 נעצרה טובה לוי באשמה שהיא מנהלת הכשרה חלוצית המפיצה תעמולה קומוניסטית. על מעצר זה הודיעו העיתונים האנטישמים בבודפשט במאמרי כותרת. המעצר יצר מתח בכפר ופחד מפני ההכשרות. [67א]

במסגרת עליה חלוצית הגיעו לארץ ישראל שתי צעירות (טובה ולאה לוי) וצעיר נוסף שהגיע במסגרת עליה ב׳ (זיגלבוים טיבי).

התנועה הציונית

צעירי הכפר שלמדו בישיבה בערים הראשיות של הונגריה באו במגע עם התנועה הציונית. ב־1939 מתכנסים צעירי הכפר בהדרכת שליח בית״ר ולזמן־מה מתקיימות פגישות קבועות אתו. אחר כך התקרבו אל תנועת בני־עקיבא. סניף בני־עקיבא התארגן גם באופן פורמלי, אך היתה זאת מעין תנועת מחתרת בכפר. זקני הקהילה היהודית לא נתנו לגיטימציה לתנועה.

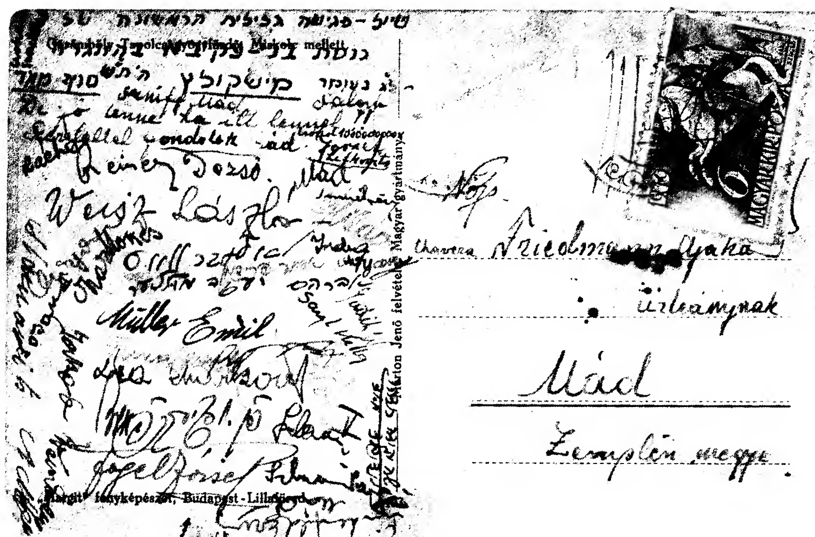
על גלוית דאר שנשלחה למאד מטפולצה (עיר קייט בקרבת מישקולץ) מטיול של בני־עקיבא בשנת 1940 חתומים בני הכפר (משה יהודה לינדנפלד, דז׳ו ריינר, יוסף לפקוביץ). ובראש הגלויה ״טיול־פגישה״ גלילית הראשונה של כנס בני־עקיבא בהונגריה ל״ג בעומר מישקולץ ה׳ ת״ש סניף מאד.

חברי תנועת בני עקיבא במאד ת״ש

קרן קיימת

עם חדירת רוח ציונית לכפר מופיעות גם קופסות קרן־קיימת ראשונות בכפר, ובסוף שנות השלושים בשבת ״נשוא״ יכלו העולים לתורה לנדור לקק״ל. רק מעטים עשו זאת, ובעיקר הצעירים, אך היתר זה היה נחשב כנצחון לצעירים הציונים. אופייני לגישתה של היהדות בהונגריה שנושא כזה, תרומה לקק״ל, היה ענין לוויכוח סוער גם בסוף שנות השלושים. אך ב״מנין הצעירים״ (בנים בגיל 15—18) נדרים לקק״ל היו שכיחים בכל שבת.

גלויה מפגישת בני עקיבא סניף מאד

השקל

יחד עם קופסות קרן־הקיימת מופיעים ה„שקלים" בכפר. החוג החרדי הקיצוני מחרים את השקל, כן מחרימות אותו המשפחות המתבוללות המעטות בכפר, אך צעירי התנועה מסוגלים למכור כ־30—40 שקלים ליהודים משכילים, שעיניהם היו פקוחות לראות את המתרחש.

שלטון הנאצים בהונגריה 1940—1944

שלטון מוחלט של הנאצים בהונגריה התחיל בשנת 1944 ובשנה זו, תוך חדשים מעטים גורשו היהודים מכל ערי השדה בהונגריה ורק יהודי בודפשט נשארו בעירם. אך פגיעות ברכוש ובנפש היו גם בימים מקודם לכן, ובפעם הראשונה ב־1941.

הגירוש ב־1941

חוגים אנטישמיים בהונגריה הפעילו במשך שנים תעמולה נמרצת נגד מהגרים יהודים שהגיעו להונגריה מפולין. חוגים אלה השמיעו לפעמים, שאין הם רוצים לפעול נגד יהודים, תושבי הונגריה, אלא רק נגד המהגרים הגליצאים, המהווים שם „גוף זר" ומרעיל. ואמנם פעולות גירוש ראשונות הופיעו בהונגריה נגד יהודיר חסרי אזרחות. ה־ Keok, גוף ממשלתי לפיקוח על אזרחים זרים, גירש עוד לפני

פרוץ המלחמה, ב־1939, לפולין יהודים, שמוצאם היה מפולניה, ולא רכשו להם אזרחות הונגרית. כהמשך למסורת גירושים זו היה בהונגריה מבצע גירושים פתאומי ב־1941. משמעות הגירוש בתקופה זו היתה שונה מאשר בתקופה שלפניה.

כל אלה שגורשו לפולניה נרצחו על ידי הנאצים בעיר קמניץ־פודולסק שבגליציה. במסגרת מבצע ארצי זה גורשו מהכפר שלוש משפחות שמנו 15 נפשות ואיש לא נותר מהם בחיים.* לתושבי הכפר לא נמסרו פרטים על גורלם. נאמר שהם נשלחו לפולין, ושם יוכלו לחיות, ולא יאונה להם רע. אך כעבור שבועות מספר נודע לבני הכפר האמת המרה על גורלם של המגורשים. גירוש ראשון זה, ורצח שלוש משפחות שלמות היו מאורעות דמים ראשונים שפגעו בכפר וניבאו את האסונות שיבואו. כשנה אחרי הגירוש הראשון הוחל במבצע גירושים נוסף. בפעם זו התכוונו לפגוע גם באנשים שאבותיהם נולדו בהונגריה, אך לא היתה בידיהם תעודת אזרחות. השלטונות השהו את הוצאת התעודות גם לאלה, שלפי החוק היו זכאים לכך, ומצד אחר היו איומים מתמידים, שאלה שאינם מחזיקים בידיהם תעודת אזרחות יגורשו.

במבצע רב־היקף, נאספו כ־15 משפחות בכפר, וביניהן גם רב המקום ר' משה לייב ארנרייך, והועברו לתחנת הז'נדרמים בעיר הסמוכה, תוך כוונה לגרש אותם. מבצע זה זיעזע את האוכלוסיה היהודית, וגרמה להתעוררות אף בקרב הנוצרים, שהרי הפעם נפגעו משפחות רבות, וביניהם משפחות שאבי אבותיהם היו גם כן תושבי הכפר.

גזירה זו בוטלה, ולאחר ימים ספורים הוחזרו לכפר כל אלה שהיו מועמדים לגירוש.

לכותב שורות אלה לא ידועים הפרטים על סיבות ביטול הגזירה. היתה התערבות של הרשויות המוניציפליות לטובת המגורשים, וכן של אנשים נכבדים מקומיים מתוך תושבי הכפר הנוצרים. אך ביטול הגזירה בא, כנראה, כתוצאה של התערבות השלטונות המרכזיים.

ב־1940 סוגרים שלטונות הונגריה את כל בתי המרזח שהיו בידי יהודים. על אירוע זה כתוב במכתבו של אברהם לוי לבנותיו בארץ־ישראל:

"... אני קונה עדיין יין וי"ש, כל זמן שבית המרזח פתוח. אך בינתיים קיבלנו כבר את ההודעה הסופית שב־17 לספטמבר 1940 ייסגר העסק. בתאריך זה יחדלו לפעול כל בתי מרזח הנמצאים בבעלות של יהודים, אך תקוותי איתנה שה' לא יחדל להשפיע עלינו את חסדו ואת רחמיו... יש לנו תכנית למכור את ביתנו, ובאופק נראה קונה רציני, אגודת הנג'ה (אגודה צרכנית כל־ארצית) המוכנה לשלם עשרת אלפים פנגו עבורו".[68]

מכתב לארץ ישראל

* משפחות שרף, סמט, וכטנהיים.

בית המרזח של היהודי לוי בכפר מאד, עליו כתוב בתעודות של משפחת אורצי משנת 1798 נסגר, ואתו נסגרו בתי מרזח של יהודים אחרים במאד. אך למרות זאת תקוה מקוננת בלב האנשים, שיצליחו למצוא פרנסה אחרת.

היהודים ניסו להסתגל למצב המשתנה. הנוער היהודי מחפש עיסוקים בתחום מלאכה, ובפעם הראשונה נוסעים צעירי הכפר לבודפשט ללמוד "מקצוע". גם אלה שנשארים בכפר מנסים להשתלב בעבודה פרודוקטיבית ומקבלים על עצמם עבודה בייצור יינות, בעיבוד כרמים ואף בקציר. תקוה היתה בלבם שהשתלבותם בעבודה תיצור אהדה לגביהם. הגויים בכפר מקבלים התנהגות זו בסבר פנים יפות, אך גורל היהודים נקבע על ידי הכרעות של השלטון המרכזי, ולא על ידי תושבי הכפר.

מחנה עבודה ב־1940־42

אחרי ביטול גיוסם לצבא של יהודים, הוקם בהונגריה שרות עבודה חובה של יהודים לגילאי גיוס חובה במסגרת הצבא.

חלק ממגוייסים אלה סופחו ליחידות קרב, שהשתתפו יחד עם הצבא הגרמני בהתקפות נגד רוסיה. ביחידות אלה היו כמה קצינים וסמלים הונגריים, שהתאכזרו

[illegible], nincs is rá példa van [illegible].
De különben is, bárcsak, [illegible] (nem pénzben gondolom) szeretnék valahogy
alijázni. Nincs is más célom, mint Erec és Kibuc!
Itt, nem is tudnák magunknak életcélt keresni.
Hisz, amíg nincs rá nagy célja az életnek...
Tán csinálni, azaz kitűzni magunknak célokat se-
[illegible]. Mit hoz a holnap? Minden, percek alatt

*. Itt megírtam Neked egy csúnyó, mozgalmi — pletykát!

rombadőlhet! De hát mégis, amíg ki nem olthák
belőlünk (amit aligha hiszek. Mármint, hogy kioltsák), él és fog élni bennünk a Vivát Cion eszméje

קטע ממכתבו של ארוין לינדנפלד, 1940

במיוחד למגוייסים היהודים. נוסף לאבידות שסבלו פלוגות אלה כתוצאה מהשתתפות במלחמה, היתה גדולה האבידה כתוצאה של אכזריות הקצונה ההונגרית. כבר בשנת 1940 גוייסו צעירים יהודים מהכפר ליחידה זו, ואחד מהם נהרג.

על מבצע גיוס זה כותב ארוין לינדנפלד:

"הבקר יצאתי לבית הקברות להתפלל. כל הבנים בגיל 22—40 נקראו למחנה עבודה, ביום ו' הגיעו 29 צוי גיוס לכפר, ליהודים בלבד. בודאי שמעת על כך. זה כלום. בסנרץ נקראו 150 איש, אם לא יותר וממישקולץ, מספרים, כ־5,000...

כאן במאד נקראו גם הרב, כלומר כל אלה שבגיל 22—40. כמובן גם את לייבו גייסו, המסכן נפחד מאד. הוא מפחד שיאספו 10,000 יהודים במקום אחד, יעמידו אותם במקום מסויים, ובטנקים כבדים ימחצו אותם". [69]

ב־1940 עדיין לועג הנוער היהודי בהונגריה לאלה החוששים מהשמדה המונית מכוונת.

האוכלוסיה היהודית ב־1944

באפריל 1944 נפקדו יהודי הכפר, לפי הוראת שלטונות הכיבוש הגרמניים. מטרת המפקד לא נמסרה לתושבי המקום, אך המאורעות שבאו אחרי המפקד מעידים, שהוא היה צעד ראשון לקראת גירושם.

עורכי המפקד זוכרים, שנמנו אז כ־250 נפשות יהודיות, שהיו חיים ב־55 בתי־אב. בית־אב מכונה כאן משפחה מורחבת, כלומר אב ובניו או בנותיו הנשואים, שגרו אתו בבית אחד או בבתים סמוכים זה לזה. את הרכב הגילים של אוכלוסיה זו ניתן היה לקבוע לפי זכרונות של אלה, שהכירו את תושבי הכפר. די להבחין כאן בציון שלוש קבוצות גיל, שכן לגבי כל פרט ופרט השתייכות לאחת מקבוצות גילים אלה היתה גורלית.

שני מאורעות דמים שתוארו למעלה, הגירוש לפולין ורדיפות במחנה העבודה, הביאו בפעם הראשונה אל הכפר את המודעות לסכנת השמדה, למרות זאת השנים 1943 ו־1944 עד חודש מרץ, עברו על יהודי הכפר בשלוה יחסית. לא היו אבידות בנפש בתקופה זו. אך המאורעות הללו והחרדה לעתיד נתנו סימנים בחיי הקהילה. חל שינוי בתפיסה של המנהיגות היהודית, שהתבטא גם בהשקפות הנוגעות לבחירת הרב ובחירת ראש הקהילה.

בשנים שמקודם קנה המידה העיקרי למילוי תפקידים אלה היה היוקרה בציבור היהודי, ואילו בשנות 1940—1944, תחת השפעת המאורעות, ניתן משקל־יתר ליכולת ליצור קשר עם השלטונות. בעבר ראשי הקהילות היו בדרך כלל, אישים מבוגרים, תלמידי חכמים, שהצטיינו בעסקנות יהודית, אך בזמן המלחמה אמת־המִדה לבחירת ראש הקהילה היתה היוקרה בעיני השלטונות. לראשונה נבחר לראש הקהל צעיר משכיל רווק, בעל השכלה חילונית.

בקרב היהודים שרר מתח, וחרדה, אך למרות זאת בתקופת מעבר זו קיימת עדיין התקוה, שלא יאונה להם רע, ורבים חשבו, שלמעשה הימים הקשים כבר מאחוריהם.

מספר יהודי הכפר במפקדים בתאריכים שונים

מספר יהודי הכפר ב־1944 לפי קבוצות גיל

גיל	גברים	נשים	יחד
עד 15	17	28	45
16—50	65	56	121
מעל 50	31	34	65
לא ידוע			20
סך הכל	113	118	251

מקצועות

ששים־ושבעה מפרנסים שנפקדו ב־1944 עסקו במקצועות הבאים :

26 חנונים (מזה 4 בעלי בתי מרזח, 4 קצבים, 17 בעלי מכולת או חנות גלנטריה)
12 בעלי מלאכה זעירים (חייטים, סנדלרים, חבתנים, פחחים)
6 בעלי אחוזה וכרמים
10 פקידי אחוזה
6 כלי קודש
2 אינטלקטואליים (רופא, פקיד בנק)
5 פועלים
ס״ה 67

מספר יהודי הכפר במפקדים בתאריכים שונים

כהשלמה למפקד דלעיל נציג כאן מספר נתונים על מפקדים אחרים שנערכו בכפר :

השנה	מספר היהודים
1812	76 משפחות
1880	882 נפשות
1890	897 ״
1900	822 ״
1910	729 ״
1920	657 ״
1930	370 ״
1941	304 ״
1944	251 ״
1946	51 ״
1949	28 ״
1971	5 ״

מספרים קטנים על גורל של ישוב יהודי זעיר, אך מספרים אלה משקפים את הטרגדיה של שישה מיליון יהודים שנספו בתקופת השואה.

חיסול הישוב היהודי בכפר

הכנות לגירוש ב־1944

כיבוש הונגריה בידי הגרמנים במרץ 1944 הביא לחיסולה של רוב האוכלוסיה היהודית בהונגריה. התהליך היה דומה לזה שבארצות אחרות. שלביו העיקריים היו: (1) חובה של נשיאת טלאי צהוב. (2) ריכוז היהודים בתוך הכפר. (3) ריכוז יהודים מכפרים אחדים בגיטו מחוזי אחד. (4) גירוש תושבי הגיטו למחנות השמדה.

כל השלבים האלה עברו על יהודי הכפר במהירות הבזק, ובחדשים אפריל—מאי—יוני הושלמה כל מלאכת תופת זו.

נשיאת מגן דוד צהוב — הפקודה לשאת "מגן דוד צהוב" כשלעצמה לא זיעזעה את יהודי הכפר. הרי כולם הכירו זה את זה, וממילא ידעו היטב מי הוא יהודי. על פי רוב יהודי הכפר אף לא התביישו ביהדותם. החרדה מתעוררת רק בקשר למשמעותה של פקודה זו. מדוע היא נתנה? ואכן התשובה אינה מתאחרת לבוא.

המפקד — יחד עם הפקודה לשאת "מגן דוד צהוב" ניתנה פקודה לראש הקהילה להכין רשימה מלאה של יהודי הכפר. בהדגשה מיוחדת נאמר שיש לכלול ברשימה את כל אלה הנמצאים בזמן המפקד בכפר. לא ייעדר ממנה שום איש, ואף לא תינוק או אדם חולה.

ניתנת גם הוראה לאופן ביצוע המפקד. על הפוקד לעבור מבית לבית ולודא, שהרשימה שהוא מכין על כל בית אמנם מעודכנת.

ריכוז היהודים בבית הכנסת

הצעד הבא לקראת גירוש היהודים היה ריכוזם בבית הכנסת. הפקודה ניתנה על ידי הז'נדרים המקומיים, וכל היהודים נצטוו לבוא לבית הכנסת, כשבידיהם כל המטען האישי שלהם. כמו כן נצטוו האנשים להביא אתם מזון לימים אחדים. כ־250 יהודים, גברים נשים וטף מתאספים בבית הכנסת ומחכים שם לגורלם. דלתות בית הכנסת סגורות עליהם ואין יוצא ואין בא.

כשלושה ימים מבלים תושבי הכפר היהודים בבית הכנסת עד שניתנה להם פקודה חדשה לנוע בכיוון תחנת הרכבת.

על תושביהם הלא־יהודיים של הכפר נגזר עוצר בשעת מסע זה, כדי שלא תתעורר בלבם חמלה, על אלה שחיו אתם שנים רבות ונאלצים לעזוב את הכפר.

בית הכנסת נמצא בקצה הצפוני של איזור המגורים של היהודים, ואילו תחנת הרכבת מצויה בקצה הדרומי של הכפר. במסעם לתחנת הרכבת עברו בני הכפר את

רחובה הראשי של העיר. כולם הלכו ברגל מרחק של 2 קילומטרים בערך. בדרכם עברו על יד פסל זכרון של חללי מלחמת עולם ראשונה, שהוקם רק שנים אחדות קודם, ועמד בכיכר הראשית של הכפר, ועליו חרותים שמותיהם של 12 חללים יהודים, בני הכפר, שנהרגו במלחמת העולם הראשונה בעד המולדת המדיארית. אחד המגורשים, שאביו נהרג במלחמה זו, ושמו היה חרות על מצבת הזכרון, פרש לרגע קט מן המסע, נעצר על יד מצבת הזכרון, הצדיע לזכר אביו, וחזר אל המסע בדרכו לתחנת הרכבת. הז'נדרמים שלוו את המסע הסתכלו דוממים במחזה זה. היתה בכך הפגנה אילמת של יהודי תמים לומר, שלמרות כל הרדיפות נשארנו יהודים מדיארים. והציבור המשיך במסעו. [70]

הגיטו באויהל

יהודים מעשרות כפרים הגיעו אל רובע מגורים של אויהל, בירת המחוז, שם הוקם גיטו ליהודי כל המחוז.

בצפיפות איומה שוכנו אנשים במספר בתים שפונו למטרה זו. כ־3 משפחות גרו בחדר אחד. לא היתה הגבלה על סדר המגורים, כל אחד תפס מקום שמצא לעצמו. יהודי הכפר התמקמו בבתים סמוכים זה לזה, פרט לאלה שהיו להם קרובים בעיירות סמוכות, שחיפשו את קרוביהם, וניסו למצוא שכון יחד אתם.

מכתב מהגטו בשטוראלייאייהל ימים ספורים לפני הגירוש לאושביץ מאת הרבנית לאה ארנרייך, לבנה שהסתתר בשם בדוי בבודפשט.
(תרגום)

שארי היקר והאהוב, את גלויתך קבלתי ביום א', ומאד שמחתי שאתה מרגיש טוב. גם אני, ברוך השם, בבריאות טובה. עכשו אין אנחנו מבקשים חבילה. רז'ין וברטה נסעו לניראדהזה. מור (שם רב הכפר) נמצא אצל ספר, אם אתה יכול שלח לחם אם זה לא קשה לך. אין לי מה לכתוב יותר ברכות ונשיקות באהבה נאמנה לאה.
משה לייב שולח ד"ש. פניו עכשיו חלקים לגמרי (רמז לגילוח זקנו). שלח גלוית תשובה גם כן. גם אני שולחת ד"ש ושמחנו מאד לגלויתך. חבילה שלח רק אם היא אינה עולה לך כסף. ב"ה אנו בריאים. הרשו המסכן נראה רע מאד, וגיטילה מבקשת את הקפה, אך אין אנו יכולים לתת לה — פייגה.

כשלושה שבועות שוהים האנשים בגיטו. בתקופה קצרה זו של שהייה במקום מתארגנים חיים. הדאגה העיקרית היא מציאת מזון. בני הכפר מקבלים רשות לשלוח נציגים אל הכפר לנסות לאסוף מזון שנשאר בבתיהם. שני אנשים בלווי ז'נדרמים חוזרים לכפר לאסוף מזון, וחוזרים אתם לגיטו. תושבי הגיטו היו רשאים לצאת לקנות מזון בשעות מסויימות של היום. הניתוק מן העולם החיצוני אינו מוחלט. שרותי דאר פועלים בגיטו, מכתבים יוצאים משם אל הקרובים בבודפשט שעדיין מתהלכים

Drága szeretett rokonom.
A lapodat vasárnap meg kaptam
a mnek nagyon örülök, hogy jól vagy
mi is hála Istenek egészségesek vagyunk
csomagott most nem kérünk Rezsi
meg Berta Nyiregyházára utaztak
Ilor most a borbélynál van de ha
lehet kenyeret küldjél ha nem
kerül neked terhedre most több
enni való nincsen üdvözlek
és csokolak hü szeretettel.
a.k. Májse L. küldi üdvözletét
az arca szép sima lett. Lea

מכתב מגיטו באויהל

חפשיים, אף חבילות מגיעות אליהם, וכמה מבני המשפחה הגרים בבודפשט או נמצאים במסגרת שרות עבודה של הצבא מצליחים להגיע לגיטו, תוך גניבת דעת השלטונות. האפשרויות של בריחה פתוחות בפני אנשים בודדים, אך איש מבני הכפר אינו מנצל אפשרות זו.

אחד הצעירים מבני הכפר מצליח להגיע לגיטו ומנסה לשכנע את אחותו הצעירה לברוח משם, אך היא מסרבת לעשות זאת. אינה רוצה לנטוש את משפחתה. אין צורך בשמירה רבה נגד בריחה, תושבי הגיטו אינם מעונינים לברוח.[71]

הטרנספורט לאושביץ

ימים אחדים לפני חג השבועות נעשים הצעדים הראשונים לחיסול הגיטו. הגיטו נסגר. הטרנספורטים מתבצעים לפי רחובות. כ־6—7 טרנספורטים מגיעים מן הגיטו לאושביץ. בני הכפר מובלים בטרנספורט השלישי, ומגיעים לאושביץ לפני חג־השבועות. לפי סיפורה של אחת שחזרה משם, בקרון הרכבת המובילה אותם לאושביץ, קמים הגברים ואומרים קדיש על עצמם, שמא לא יישארו כאלה שיוכלו לומר קדיש אחר כך.[72] גורל המסע, וגורלם באושביץ אינו שונה מגורל כל אלה שהגיעו לשם.

בסלקציה הראשונה נעלמים כל הילדים והזקנים, ואף אמהות שנשאו איתם ילדיהן. נעשים כמה חילופים, תינוקות הולכות לפעמים עם הסבתא או עם דודה זקנה על מנת לאפשר לאם להינצל.

לפי אומדן חלוקת הגילים כ־100 נפשות בקבוצה של ילדים וזקנים. ויתרם כ־120 נפשות אחרות מתחילות לאט חייהם מלאי תלאות במחנות עבודה גרמניים שונים

(לא כל אלה שהתפקדו במפקד גורשו. כ־30 גברים שהתפקדו גויסו לפני הגירוש למחנה עבודה במסגרת הצבא ההונגרי).

קרובי משפחה של בני הכפר, הנמצאים באותו זמן בבודפשט, מצפים לידיעות על גורלם של אלה שגורשו, ואמנם בחודש אוגוסט מגיעים צרורות של מכתבים, המוצגים במשרדי הקהילה היהודית בבודפשט. גלויות מודפסות הנושאות חותמת — Waldsee מגיעות לבודפשט מן המגורשים ובהן דרישות שלום.

אין אימון רב בתוכן המכתבים, אך משרד הקהילה הופך למרכז חשוב, בו מצטופפים אלפי אנשים, שבאו לשמוע על בני משפחותיהם. גלויות אחדות מגיעות גם מבני הכפר והן מוצגות לראווה בבנין הקהילה היהודית בבודפשט, סימן ראשון שאמנם לא כולם הושמדו.

כאשר עבר הזעם נשארו בחיים מתוך המגורשים בסך הכל כ־15 גברים וכ־22 נשים, בערך 17% של כל המגורשים ו־30% של אלה שניצלו אחרי הסלקציה הראשונה.

לעתים נשמעת הטענה שהמגורשים הלכו לקראת המוות כצאן לטבח, ולא גילו כל התנגדות למרצחיהם.

קשה לדובב את האנשים שחזרו מאושביץ. אך סיפורים מועטים של המגורשים ממאד יעידו על פעילות מירבית, על גילוי מסירות גם ברגעים הקשים ביותר במחנה.

אחת מניצולי השואה מספרת:

נשארנו יחד כ־10 נשים ובנות צעירות מיוצאי מאד. עשינו הכל כדי לא להיפרד אישה מאחותה. כשהעבירו אותנו למחנה עבודה אחר עמדנו בסוף הטור, וכך חשבנו להבטיח, שכולנו נהיה בקרון אחד. אך טעינו. כשהגיע הטור שלנו לא היה כבר קרון ריק, ופיזרו אותנו בקרונות שונים. לא פצינו פה. אך בסוף הגענו יחד למחנה, ושוב נפגשנו והמשכנו להישאר יחד.

העובדה שנשארנו יחד עזרה לנו להתגבר על מכשולים רבים.

במפקדים העמדנו בשורה שניה את החלשים, ואת החולים הסתרנו כדי שלא ייראו. את החולים שכנענו לא לבקש טיפול רפואי, כי ידענו מה צפוי לאלה המבקשים סיוע רפואי.[73]

מרבים לדבר על איבוד כבוד האדם במחנה, על התגברות האנוכיות וכו׳. סופר אחד כותב בסגפנות על גניבת מזון מהאב הגוסס. ספרות השואה מתארת מקרים רבים המעלים אסוציאציות עם הקינה "אם תאכלנה נשים פרין". מעט נכתב על גילויי גבורה, על וויתור, על שמירה קפדנית בחלוקת מנות רעב, ועל מאמצים להאכיל את אלה, שלא היו מסוגלים לבלוע מזון ללא סיוע חבריהם.

הפעילויות שגילו העצורים להישאר יחד, לשמור על חפץ מסויים, הן בחזקת מעשים המעידים על כך, שגם בגיא צלמוות שמרו רבים על כבודם האנושי.

מחנה עבודה ב־1944

שרות עבודה של גברים גילאי גיוס הציל מגירוש כמה עשרות גברים. 26 גברים יוצאים לשרות עבודה זה, ומהם 18 חוזרים אחרי המלחמה. בתוך אלה ארבע צעירים, שערקו משרות העבודה, הסתתרו בבודפשט, וחיו עם תעודות נוצריות מזויפות.

מאד השתחררה מעול כיבוש הנאצים עוד לפני שחרור רוב חלקי הונגריה. ימים ספורים אחרי שחרור הכפר, לפני חג המולד של 1944 חוזר הפליט הראשון, יוסף לפקוביץ לכפר. הוא בא דרך היערות, ברגל, לבוש בבגדי חייל רוסי, ותושבי הכפר הרואים את "החייל הרוסי" צועד ברחובות, קוראים בבהלה לילדיהם להיכנס הביתה, וסוגרים את השער.

A Nemzetközi Vöröskereszt
keretében működő aradi Segítő Bizottság

Igazolvány

— Flegmann Tibor
Mád

illetőségü zsidó részére, akit a németek kényszermunkára deportáltak és a Vörös Hadsereg felszabadított.

Felkérjük az összes hatóságokat, hogy őt családja felkutatásában támogassa és részére szabad mozgást biztosítson.

Aradi Segítő Bizottság

No. 217

ARAD, 25 martie 194.

IGAZOLVÁNY
DOVADA

МЕЖДУНАРОДНАЯ ОРГ.
КОМИТЕТ ВСПОМОГАНИЯ Г. АРАД.
„КРАСНЫЙ КРЕСТ"

ПРОПУСК

Для Flegmann Tiberiu
Еврея из Mád
Который был увезен немцами в рабочий лагерь
и освобожден Советскими войсками.
Разрешается ему выезд в
свободный проезд и содействие властей.
Комитет помощи г. Арад

SOC. INTERNAȚIONALA
Comitetul de Ajutorare Arad
„CRUCEA ROȘIE"

Autorizație de călătorie

pentru evreul Flegmann Tiberiu
originar din Mád
care a fost deportat de nemți în lagăr de muncă obligatorie și eliberat de Armata Rusă.

Se autorizează plecarea lui spre
având parcursul liber și concursul Autorităților.

Comitetul de Ajutorare Arad

תעודה בשפה רוסית, רומנית וההונגרית, שתוכנה מתן רשות לחיפוש קרובים, ובקשה לשלטונות להענקת סיוע למטרה זו, הוצא ע"י הצלב האדום הבינלאומי ב־1945

זמן קצר אחר כך מגיע לכפר פליט יהודי שני. ראשוני החוזרים הם שרידי מחנות עבודה של הצבא ההונגרי. לאט־לאט מתקבצים אחדים משרידי הפליטה בכפר. מגיעים יצורים בודדים, אנשים שאיבדו את משפחותיהם, ובמקרים מועטים נפגשים בכפר אחים ואחיות שרידי משפחה רבת נפשות. בינואר 1945 נמצאים בכפר המשחורר 7 בחורים משארית הפליטה. מחנות המוות עדיין בידי הגרמנים, חלק ניכר של הונגריה נתון עדיין בידי הנאצים, אך במאד המשוחררת, כמו בעיירות אחרות ששוחררו, מתחילים להתרקם שוב חיים יהודיים.

7 גברים אלה חוזרים אל אחד הבתים וגרים בו יחד. הם מהווים מעין קולקטיבה. מתחילים לחפש את רכושם הגזול. למזלם קצין כיבוש הרוסי הוא יהודי, ודואג לפרנסתם.

השלטונות, שרק לפני חדשים מועטים שיתפו פעולה עם הכובש הגרמני, מנסים לטהר את עצמם ומושיטים סיוע ליהודים אלה לקבל בחזרה את רכושם. רוב בתי היהודים היו סגורים, הרכוש נשדד והבתים נשארו ריקים מכל.

ב־1964 גדל מספרם ונמצאים בכפר כ־40 יהודים. ביניהם אף כאלה שלא היו מקודם תושבי הכפר, אך הגיעו לשם יחד עם קרוביהם. בין התושבים גם נשים. נוסדות משפחות. הקולקטיבה מתחסלת, היהודים מקבלים בחזרה כרמים ומתחילים לעבד אותם, מייסדים קואופרטיבים לסחר קמעונאי, ומתחילים להרויח את לחמם בכבוד.

בשנה 1945 יוצרים קשר ראשון עם ארגונים יהודיים שונים. באים במגע עם קהלות אחרות ואף עם נציגי ה־Joint מאמריקה, אם כי אינם זקוקים לתמיכתם.

היהודים עושים נסיון להשתלב בניהול עניני הכפר. אחד היהודים מקבל תפקיד של ניהול עניני עבודה צבורית. בסיוע המפלגה הקומוניסטית מנסים להיכנס להנהלת העיר, ומנסים להרחיק מהנהלת העיר איש שהיה משתף פעולה עם הגרמנים. נסיונם לא עלה יפה, הנהלת העיריה אינה נאותה לסלק את משתף הפעולה ממשרתו.

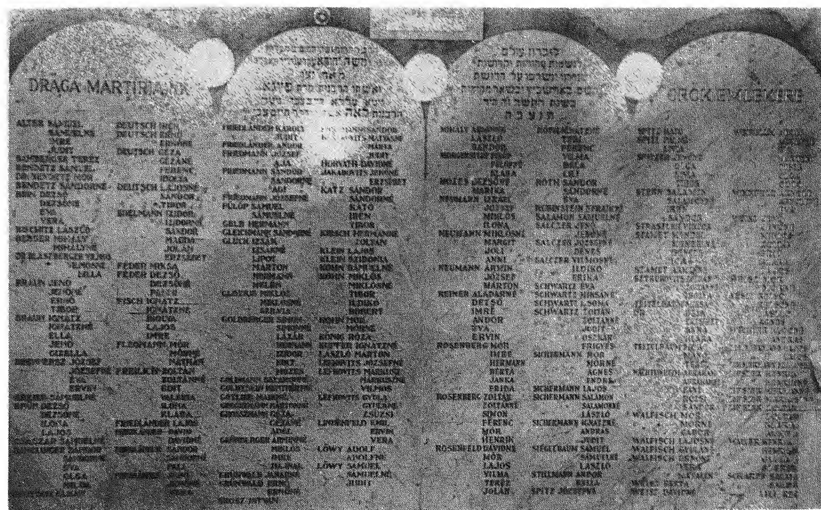
היהודים אינם עושים נסיון להיכנס למפלגה הקומוניסטית. הם אף אינם נחשבים לאלמנטים רצויים במפלגה זו.

עוד ב־1947 מתארגנת באופן רשמי קהילה יהודית. נבחרת הנהלה, ואף נבחר רב. הרב יליד הכפר, מקבל משכורת מה־Joint. פותחים שוב את בית הכנסת, מטפלים בתיקונים נחוצים בבית הקברות, במקוה וכו׳. כל העובדות האלה נעשו ביזמת היהודים ובמימונם.

מתארגן מנין ובכל שבת מתכנסים היהודים בבית הכנסת. בבית הכנסת מופיעים כל היהודים, אף אלה שאין אצלם זיקה דתית מיוחדת. נערכות חתונות, נולד הבן הראשון ולעריכת ברית מזמינים מוהל מעיר סמוכה. החברה קדישא מתחילה שוב בפעולה, והכפר נזקק לעריכת הלוויה. גם למטרה זו מביאים ״כלי קודש״ מן החוץ.

הרב פנחס שטרן, יליד מאד, נתמנה לרב ולשוחט מחוזי, ואמנם ישיבתו הקבועה היא בסרנץ הסמוכה, אך מגיע גם לקהילת מאד.

ב־1948 מחליטה הקהילה להקים לוח זכרון לקדושי המלחמה. הוחלט להקים מצבה זו בבית הכנסת. פעולה זו של הקמת מצבה נעשית בתקופה המהווה מפנה בחיי הקהילה בכפר. להקמת המצבה יש איזו השפעה קתרטית. שארית הפליטה עשתה מה שהיא היתה חייבת לעשות לזכר הקדושים, ומתחילה העזיבה של הכפר.[74]

לוח זכרון לקדושי מאד בביה"כ במאד

התפוררות הקהילה

תושבי המקום מתחילים להתענין באפשרות של פרנסה בערים גדולות, ואף מתענינים באפשרות הגירה. נוצר קשר עם התנועה הציונית ואחדים מחליטים לבוא לארץ־ישראל.

ב־1950, כאשר מסירים את הלוט ממצבת זכרון בכפר, גרים שם רק 16 נפשות. קהל רב מתאסף לטקס הסרת הלוט, נוכחים נציגי השלטונות המקומיים, ואף נציגים של ארגונים יהודיים. יהודי המקום החליטו לא לבקש את נציגי השלטון לשאת נאום בטקס. שום גוי אינו מתבקש לשאת נאום בהזדמנות זו.

בשנים 1950—1956 יש עזיבה איטית של משפחות שנותרו בכפר. מצטמצמות אפשרויות הפרנסה. מוקמות קואופרטיבות מולאמות, ומעט אפשרות נשארת ליהודים המחפשים פרנסתם בסקטור הפרטי של המסחר.

ב־1951 אין יותר מנין בכפר ולימים הנוראים נוסעים היהודים להתפלל לעיירה הסמוכה.

ב־1956 בעת פרוץ המרד ההונגרי יושבות בכפר רק 3 משפחות יהודיות. ואחרי המרד עוזבות חלק ממשפחות אלה את הכפר. וב־1972 יושבים בה רק זוג יהודי אחד ושתי אלמנות יהודיות.

הנסיון להקים קהילה יהודית אחרי שובם של שארית הפליטה נכשל. תשלובת של גורמים הביאה להתפוררות הנסיון הזה.

החוזרים לכפר היו צעירים רובם מתחת לגיל 30. הראשונים שחזרו לכפר הגיעו בעקבות צבאות הכיבוש, כאשר יתר חלקי הונגריה, וכן הבירה, היו עדיין תחת כיבוש גרמני, ולכן באופן טבעי האפשרות לשבת בעיר הבירה לא היתה קיימת.

שיבתם לכפר היתה, אם כן, הדרך היחידה הפתוחה בפניהם, אך בכל זאת רבים לא ראו בכך מטרה סופית. במידה מסויימת רצו לקבל בחזרה רכוש שנשאר בכפר, למכור מקרקעין, ואחר כך לנסות את מזלם במקום אחר. שהו בכפר עד שהצליחו למכור את הרכוש. העובדה שהיו בודדים הקלה עליהם את הניידות, והעובדה שלא היו בין החוזרים מבוגרים, בעלי סמכות ובעלי השפעה מלכדת, זירזה את פירוק הקהילה.

בית הכנסת מט ליפול

למען שלמות התמונה יש לציין שלא כל הניצולים חזרו לכפר. היו כאלה שפנו ישר אל עיר הבירה, והיו כאלה שלא חזרו להונגריה בכלל, והיגרו לארצות שונות עוד ממחנות המוות המשוחררות. חלק מאלה שנשארו בכפר היו מהשכבות הדתיות הקיצוניות, שלא היה להם מגע עם כל תנועה יהודית בין לאומית או אפילו ארצית, ולא "ידעו" דרך אחרת של חיים מאשר חזרה אל הכפר. חלק מן החוזרים היו מקרב הפועלים וחנונים שמצאו סיפוק באפשרות המהירה להוציא פרנסה בשפע בכפר, ונתקעו שם. אך בסופו של דבר התמורות הכלכליות מצד אחד, כלומר הלאמה של המסחר הזעיר, ואפשרויות הגירה פנימית לערים גדולות ולחוץ לארץ מצד אחר, הרחיקו את החוזרים — מן הכפר.

קשה לאמוד כיצד השפיע על אנשים אלה העימות עם המציאות, שהזכירה להם תמיד את רצח בני משפחותיהם ואת השואה שפקדה את יהודי הכפר. התופעה הזאת של נסיונות לארגון חיים קהילתיים וכשלונותיהם ראויה לחקר יסודי ומעמיק.

התפוצה

בעת פירסום ספר זיכרון זה אין יותר קהילה יהודית במאד. נפשות יהודיות בודדות חיות עדיין בכפר, אך שערי בית הכנסת חלודים וסגורים, וקירותיו מטים ליפול. שרידי היהודים מהכפר מפוזרים בעולם כולו. חלקם בהונגריה, והם מגיעים לפעמים לכפר לקבר אבות. רובם בישראל, ומיעוטם בארצות־הברית, במקסיקו, בקנדה ובארצות אירופה המערבית. במפקד כל־עולמי אפשר לאתר כחמישים יהודים שנולדו והתחנכו במאד, אך בכל ריכוז גדול של יהודי הונגריה מצויים עדיין כאלה, שלמדו בישיבה של ק"ק מאד וזכרון הכפר שמור בלבם. קבוצת החרדים נאמנה יותר לכפר מאשר חבריהם החילוניים. בהזמנות חתונה לילדיהם מציינים ההורים עדיין את מוצאם מכפר מאד (ה׳ מאד), ובארה"ב קיים מכון מחקר המכונה Kol Arye Research Institute שמטרתו להפיץ את הספרות התורנית שמקורה במאד.

בס"ד

חברה מפיצי תורה ממשפחת „קול אריה"

"Kol Aryeh" Research Institute

1642 - 54th STREET • BROOKLYN, N. Y. 11204 • Tel. 851-6184

הרב אליעזר עהרענרייך
המיסד והמנהל

RABBI L. EHRENREICH
Founder and Director

מכון למחקר ולהוצאת כתבי־יד וספרים עתיקים ע"ש הגאון ר׳ אברהם יהודא הכהן שווארטץ זצ"ל
אב"ד ור"מ דק"ק ה׳ מאַד, בעל שו"ת „קול אריה", (תקפ"ד—תרמ"ד 1883—1824)

בסימן טוב　　　　בעזהשי"ת　　　　ובמזל טוב

נעלה את ירושלים על ראש שמחתנו
עוד ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים

קול ששון　　　　וקול שמחה
קול חתן　　　　וקול כלה

הננו מתכבדים להזמין את כב' וב"ב להשתתף בשמחת כלולת בנינו היקרים

החתן הבחור המופלג
שלמה דוד נ"י

עב"ג

הכלה תבתולה המהוללה
חיילא גיטל (טובה) תחי'

החופה תתקיים אי"ה בשעטו"מ ביום חמישי פר' וישב כ"א כסלו תשכ"ט
(ולמספרם 12.12.68) בשעה 6, באולמי „הדר" רח' אבן ישראל 3, ירושלים

ואי"ה בשמחתכם נשיב לכם כגמולכם הטוב

הורי החתן
יוסף סלמון ורעיתו
צפת

הורי הכלה
אליעזר יהודה שטרן ורעיתו
ירושלים (ה' מאד)

הזמנה לחתונה — ירושלים 1968

אך לדור הצעיר, לאלה שנולדו מחוץ להונגריה, השם מאד אינו אומר כלום. זכרון הקהילה היהודית שמור במצבות אבן עליהן חרותות אותיות עבריות, המתכסות לאט-לאט, בקוצים ובעשבים שוטים בגבעה שוממה בצפון הכפר, בעשרות כרכים של ספרי שאלות ותשובות המצויות בספריות תורניות שונות ברחבי העולם, ובש"ס ירושלמי בהוצאת וילנא, שבו כלולות הערות "מרב עמרם חסידא ז"ל אבד"ק מאדע", ובלבם של קומץ יהודים, שנוף הכפר וההווי שלו מהווים חלק מילדותם ומשחר נעוריהם.

אישים ומאורעות

הרב ר' משה יהודה עהרנרייך — ה'מאד

תולדותיו

בשנת תרס"ד נולד לרבי חיים צבי עהרנרייך בנו ר' משה יהודא, שנתפרסם כעבור כמה עשרות בשנים כאחד מגדולי התורה המובהקים במדינת הגר. משחר ילדותו ניכרו בו אותות של עילוי. כשרונותיו היו עצומים וכוח זכרונו הפליא רבים. כל מה שלמד נשתמר במוחו בצורה מסודרת, בבחינת "בור סיד שאינו מאבד טיפה".

בית אביו, הרב ר' חיים צבי עהרנרייך, אב"ד ה'־מאד, היה בית מלא אהבת תורה ויראת שמים אמיתית. בבית זה קיבל חינוך לדוגמא, ללימודי תורה וליראת שמים צרופה. נכדו של הגאון בעל "קול אריה" מברגסאס הוסיף לשזור את חוט הזהב וניצל את כשרונותיו הנדירים ביותר עד תומם. הוא הרבה ללמוד בעזרת מוריו ואביו, ובשעות הפנאי אף למד ביחידות.

בה'־מאד מצא ר' משה יהודא הצעיר בהרב רבי מרדכי לייב ווינקלר, בעל "לבושי מרדכי", את אשר ביקשה נפשו, וגאון זה היה לרבו המובהק. ממנו קיבל את רוב תורתו ועל ידו הוסמך להוראה. נקשרה נפשו של רבי משה יהודא בנפש הגאון בעל "לבושי מרדכי" ונקשרה נפש הרב בתלמידו. את זכר רבו זה שמר בלבו גם ברבות הימים, ואף טרח להדפיס את ספר מורו "לבושי מרדכי" על מסכת נדרים, בצירוף הערות ומראי־מקומות משלו. כן הוסיף הגהות והערות לכל חלקי שו"ת "לבושי מרדכי", מאת רבו הנ"ל, ואת החלק הששי של התשובות הדפיס בעצמו, ואף סידר את תשובות רבו הגאון לדפוס.

בשנת תרצ"ז נפטר בה'־מאד אביו, הרב ר' חיים צבי. בני הקהילה בחרו מיד בבנו רבי משה יהודא להיות ממלא מקומו, ואז השתקע בעיר מגורי אביו. מאותו יום ועד ליום הירצחו שימש כרבה של ה'־מאד.

אישיותו ופעליו

תקוות רבות תלו רבני הונגריה ברבי משה יהודא הצעיר, שהתבלט כל כך בגאונותו, במרצו ובכשרונותיו. אמרו עליו: עתיד הוא להאיר עיני יהודי הונגריה בחכמתו ובתורתו.

למרות גילו הצעיר הזכירו גדולי רבני הונגריה אותו ואת תורתו, קושיותיו והערותיו בכמה מחיבוריהם. אביו, הרב ר' חיים צבי עהרנרייך, מצטט אותו בספרו "קצה המטה" (ביאור על הספר "מטה אפרים") ובספריו "שערי חיים" על "שערי אפרים" בהלכות קריאת התורה מביא אביו הגאון הלכה שפסק בנו, ר' משה יהודא, אף כי היה אז צעיר לימים, כמעט נער. בספר שאלות ותשובות "גנזי יוסף"

ו״יצבור יוסף״ מרבה דודו הגאון להזכיר את ר׳ משה יהודא וגם מצטט בהערצה וחיבה את דעת הלמדן הצעיר, כאילו היה זקן ורגיל, שישב הרבה שנים על התורה ושימש הרבה ברבנות.

ועם היותו כמעיין המתגבר, עסק הרבה, בצעירותו, בהוצאת ספרי אביו־מורו המובהק וסידורם לדפוס. וכאמור הוסיף לכתבים הרבה הערות משלו ומראי־מקומות. כן טרח לסדר את העניינים ולסגננם, בלי לפגוע בעצם תורתם וכוונתם. במשך שנים מספר עמל לקבץ ולסדר לדפוס את תשובות אביו הרב ר׳ חיים צבי עהרנרייך, ובעצם ימי השואה, בשנה האחרונה בטרם עלה על המוקד (בשנת תש״ג) הדפיס את הספר, שו״ת ״קב חיים״ על כל ארבעת חלקי ״שולחן ערוך״.

על קידוש השם

ר׳ משה יהודא הוגלה למחנה העבודה ״גוזין״ שבגרמניה. יסורי איוב עברו על הרב הצעיר, שלא יצא מימיו מתחום ד׳ אמות של הלכה. תנאי עבודת הפרך והשעבוד האיומים ששררו במחנה הרסו את האסירים האומללים בנפש וברוח. ר׳ משה יהודא היה מלא רוח של בטחון ותקווה, אבל היה ברור, שגופו החלש לא יחזיק מעמד זמן רב.

לא עברו ימים רבים והרוצחים הממונים על המחנה הרגישו ברב, החי לו בעולם אחר, וגמרו אומר לחסלו. בעינויים משונים ויסורים על־אנושיים נתייסר בשעה האחרונה לימי חייו הקצרים ומות אכזרי ביותר היה מנת־חלקו. כך נקפד פתיל חייו, והוא במלוא כוחו ועזוזו הרוחני והתורני.

(נכתב ע״י חבר סופרים בישראל)
לפי ״אלה אזכרה״ הוצאת מכון לחקר בעיות היהדות החרדית,
ניו־יורק, תשכ״ג

ד״ר מוריץ בנדץ

ד״ר מוריץ בנדץ היה דמות מוכרת בחוגי האינטליגנציה בבודפשט, והראשון בין יהודי מאד שזכה בתואר דוקטור באוניברסיטה הונגרית. נולד במאד ב־1901 והיה בן למשפחה משכילה. אביו, שמואל בנדץ היה ראש הקהל בכפר בשנות השלושים.

מוריץ למד בחדר בכפר והמשיך את לימודיו בבתי ספר תיכוניים בטוקאי, במיש־קולץ ובשרושפטאק.

את תואר הדוקטור קיבל באוניבריטה בבודפשט, ונושא עבודת הדוקטור שלו היה ״הקבלה בין הפילוסופיה של אבן גבירול ושל שופנהוייר״.

פעילותו הספרותית התרכזה בגרפולוגיה המדעית, ובתחום זה פרסם שלושה ספרים בשפה ההונגרית. ד״ר בנדץ היה מומחה לכתבי־יד ועשה בשליחות הממשלה ההונגרית ברומא לבדוק את טיבם של כתבי יד שונים, שהמוזיאון הממלכתי עמד לרכוש.

נספה ב־1944 במחנה עבודה, בשיא קארירה מדעית מבטיחה ומזהירה.

אחדותם של יהודי מאד בעת צרה

לזכר ר׳ פנחס יעקב זלצר

למופת ולדוגמה תשמש לדורי דורות הרגשת אחריותו של מ׳ פנחס יעקב זלצר, שהיה ראש הקהילה במשך שנים רבות במאד.

והמעשה שהיה כך היה: אחרי ההשתלטות הנאצית בהונגריה התחילו לרכז היהודים בצפון המדינה. יום לפני פינויים מבתיהם הוכרז על עוצר. בניו, שגרו בעיר מישקולץ, שמעו על הגזירה — טכסו עצה, איך להציל את אביהם ואת בני משפחתם ממצוקתם. התקשרו עם מנהל הצלב האדום בעירם — אתו היו קשורים בעסקי יין — והאיש, שהיה אחד מחסידי אומות העולם הסכים להעמיד לרשותם מכונית של הצלב האדום, והוא שלחה למאד להוציאם מהכפר. המכונית הגיעה למאד בחשכת הלילה, כמתוכנן, בלי סיבוכים, והתייצבה בקצה הגן מאחורי הבית. איש הצלב האדום נכנס לבית, מצא את כל המשפחה יושבים על מזוודותיהם, מוכנים לדרך לפי פקודת הנאצים. השליח מסר על מטרת בואו, ואחרי דקות מלאות יסורין קיבל השליח לידיו מכתב בזו הלשון:

״בני היקרים, שקלתי היטב בדעתי לפני שהחלטתי, אבל ברגע זה, בעת צרה לישראל, רק בתנאי אחד יכולתי לעזוב כל אלה שאני אחד ומאוחד אתם עמהם בתנאי שאמסור אותם להשגחת הבורא. אך הבורא כשיציל אותם — יציל גם אותי — — —״.

אלכסנדר לוי (1906—1929)

בגליון 29 לאוקטובר 1929 של ״דבר״ הופיעה ידיעה בת שתי שורות:

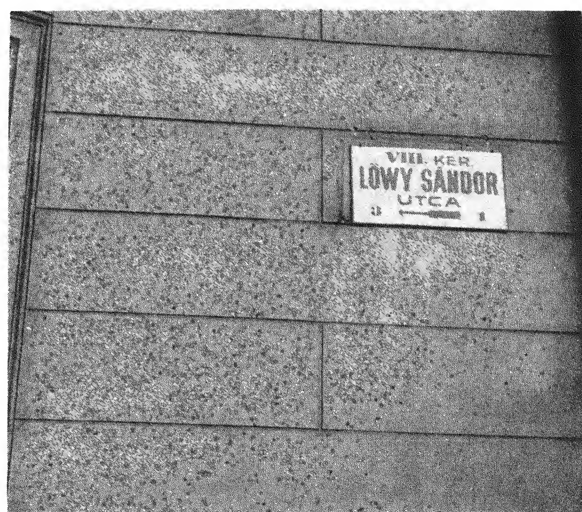
אסיר פוליטי גוע ברעב

בודפשט, 28. האסיר הפוליטי אלכסנדר לוי שהכריז שביתת רעב, גוע היום מאפיסת כחות.
(רדיו)

ובאותו זמן בבית הוריו שבכפר מאד התכנסו יהודי הכפר להתפלל שחרית, כמקובל אצל אבלים יושבי ״שבעה״. אביו היה יהודי פשוט, עובד מרתף יינות, שלא התעניין בפוליטיקה, ובודאי לא ידע הרבה על תורתו של מרקס ולנין. בביתו של ר׳ משה זליג לוי היה אבל על בן אבוד, שנהרג בזדון בבית כלא הונגרי, על היותו מארגן שביתת רעב בקרב האסירים הקומוניסטים בבית הכלא.

מותו של אלכסנדר לוי (בן 23) עורר הדים רבים בעולם ב־1929, ועם עלית השלטון הקומוניסטי בהונגריה הוא הפך לגיבור ידוע. על הבית במאד, בו חי והתחנך, מצויה היום תחרית נחושת הנושאת את קלסתר פניו.

וברחבי הונגריה וצ'כיה בערים רבות רחובות הנושאים את שמו. בביבליוגרפיה, שהוצאה על־ידי המכון לתולדות המפלגה הקומוניסטית בהונגריה ב־1971, מופיעים 28 פריטים של מאמרים ושל ספרים בהם כתוב על אלכסנדר לוי.

רחוב בבודפשט ע"ש אלכסנדר לוי

TÜNDÖKLŐ FIATAL ÉLET

Lőwy Sándor születésének 60. évfordulóján

KÉT ADOTTSÁG jellemezte leginkább: tündökletes fiatalsága és a harcosság, mely határtalan áldozatkészséggel párosult. Azok, akik emlékeznek *Lőwy Sándorra*, a legtöbben húszévesnek ismerték. Nekik csak Sanyi volt, s az marad örökre. Sanyi. Úgy él emlékezetükben, olyan üdén és vidáman, ahogy a húszas évek második felében járt-kelt köztük Angyalföldön, Csepelen, Erzsébeten és a budai hegyekben.

— Igen, éppen negyven éve — mondja több idős harcos a MÉMOSZ-ban és a vasasoknál —, valóban akkor, azon a tavaszon, éppen húszéves volt. A Bethlen utca 3-ban lakott, onnan jött közénk, amikor a hűvösvölgyi találkozóra indultunk.

Meghatottan emlékeznek egy jelenetre. Körülfogták s hallgatták szenvedélyes szavait. Művelt fiú volt: rengeteget olvasott, ismerte a magyar és a külföldi irodalmat, társait is olvasásra, tanulásra buzdította. Észre sem vették, hogy odajött közéjük *Stromfeld Aurél*, a mindannyiuk által szeretett és nagyon tisztelt régi katona, a proletárdiktatúra Vörös Hadseregének vezérkari főnöke. Ő is részt vett a munkások találkozóján: hallgatta Sanyit. Amikor a fiú befejezte, és a többiek élénk vitatkozásba kezdtek, Stromfeld tömör szűkszavúsággal csak ennyit mondott: — *Nagyszerű fiatalok vagytok ti!*

Ambrus József elvtárs, a munkásmozgalom régi harcosa, a Legújabbkori Történeti Múzeum munkatársa 1926 elején ismerte meg Lőwy Sándort a Magyarországi Szocialista Munkáspárt angyalföldi helyiségében, a Gömb utcában. Gyakran látták ott, s a forradalmi munkások más otthonaiban. Ő maga a párt Hernád utcai központjában dolgozott: az ifjúmunkás alosztályt vezette. Akkoriban éppen egy tanoncokhoz szóló röpirat kibocsátásával voltak elfoglalva. A Próféta utcai kis nyomdában készült, s Ambrus elvtárs, az egykori kifutófiú meg a többi angyalföldi proletárgyerek terjesztették ezt a tanoncokat életkörülményeik megjavításáért harcba szólító felhívást.

מאמר בנפסבדשג על אלכסנדר לוי

אלכסנדר לוי נולד במאד, למד בבית ספר של הכפר ובחדר של הכפר. אחרי חורבן הקהילה היהודית של מאד, ייתכן ואלכסנדר לוי יהיה היהודי היחיד מבני הכפר שזכרו יישמר בקרב תושבי הכפר.

ארוין (משה יהודה) לינדנפלד

חייו היו מעוטי ימים ורבי תלאות. בן 21 היה במותו. הוא היה ראשון בכל מקום ובכל דבר; התלמיד הטוב ביותר בבית הספר, המבריק בין לומדי הגמרא, האהוב בחברת הצעירים, הפעיל באירגון תנועת נוער ציוני במקום, והיוזם של הצלת נפשות בימי השואה.

למד בישיבה בסנטו ואחר כך באונגוואר, אך לימודי גמרא בישיבה החסידית של אונגוואר לא סיפקו אותו, וחיפש דרך לטעום את טעמו של השכלה חילונית.

נרשם לבית מדרש לרבנים בבודפשט, וחיפש דרך למיזוג השכלה יהודית עם השכלה חילונית-כללית.

כמו כל צעירי הכפר, שלמדו בישיבות או בבתי ספר בישובים אחרים, רק בתקופה ש״בין הזמנים״, כלומר, בימי חופש מבית הספר, שהה בכפר.

בזה ניתנת לך הזכות
לענידת
אות הלוחם בנאצים

ראש אגף כוח אדם
יו״ד הועדה

כ״ז ניסן תשכ״ז 7 במאי 1967

משרד הביטחון
אגף כוח אדם

1266 *

שם משפחה לינדנפלד

שם פרטי ארוין

שם האב משה

מס' זהות

אות לוחם בנאצים שהוענק לארוין לינדנפלד

בחדשים אלה נפגש הדור המבוגר, "בעלי-הבתים" של הכפר, עם הצעירים שחזרו אליו מה"עולם" הגדול. הצעירים הביאו עמם רעיונות חדשים, ניסו לעורר התענינות בפעילות הציונית, ולהחדיר אותה לחייה המאורגנים של הקהילה. בחודשים אלה נשמעה ההברה הספרדית גם בתפילות, אם כי לא בבית הכנסת אלא במנין של חברת "תפארת בחורים" שהיה למעשה שם הסתר של תנועת "בני עקיבא" בכפר.

פעילותו התרבותית חרגה מחוץ לתחום הכפר. ב-1940, והוא בן 17 בלבד, תירגם לשפה ההונגרית את ספרו של הרב פישמן על "תעודת המזרחי".

את הפעילות הציונית בכפר היה נחוץ להסתיר לא מפני השלטונות ההונגריים, אלא מעיניה הפקוחות של ממסד הקהילה. ארוין היה פעיל בהפצת הרעיון הציוני בכפר גם בקרב הצעירים וגם בקרב המבוגרים, מכר בולי קק"ל, שקלים, חוברות הסברה של התנועה, הביא קופסות קק"ל, דיבר, התווכח ושיכנע.

הוא ציפה בכליון עיניים לעליה לארץ ישראל. ב-1940 הוא כותב לחברו:

"מה ידוע לך על עלית הנוער? צבי כתב לי שהתקבלו 50 סרטיפיקטים להונגריה עבור כל תנועות הנוער יחד. מאלה תקבל "בני עקיבא" 20 סרטיפיקטים. הוא כותב לי שזה אקטואלי מאד, ויש סיכויים לקבל סרטיפיקאט".

אך חלומותיו לא התגשמו.

כשנכלאו יהודי בודפשט בגיטו ירד למחתרת. עם תעודות נוצריות הסתובב בעיר, וניסה לעזור למי שהיה יכול.

לעיתים קרובות ניגש אל בית-הזכוכית המפורסם ברחוב ודס, שם הסתתרו צעירי התנועה הציונית, ובואו היה תמיד מאורע לכל החברה.

באחד ממכתבים כותב ארוין:

"אין לי שאיפה אחרת בחיים מאשר ארץ ישראל וקיבוץ. כאן (בהונגריה) לא הייתי יכול להישאר ולמצוא מטרת חיים... ממילא אין טעם בחיים... ייתכן שלא כדאי אפילו לקבוע לעצמנו מטרות, מה יביא המחר? הכל יכול להתמוטט בן רגע. אך בכל זאת, כל זמן שלא יתגברו עלינו, לא יכבו בלבנו את הרעיון של "שיבת ציון". — אני כותב מלים אלה, מפני שמצב רוח של יאוש עלול להתגבר עלי. ואתה יודע שבדרך כלל אני מלא אמונה, ושוקד להגשים מטרותי".

האופטימיות שלו חיזקה את רוחם של כל אלה שחיו בחרדה ובפחד מתמיד. ארוין לא פחד. הוא הלך לכל מקום, פעל להשיג תעודות לצעירים אחרים, שרצו לרדת למחתרת, והדריך אותם כיצד להסתדר בסביבה עוינת.

אומץ ליבו ונכונותו לעזור לאחרים גרמו למותו. בכיסי מעילו היו מצויות תעודות מזוייפת, שהתכוון למסר לתושבי הגיטו, שרצו לרדת למחתרת. הוא ישב במסעדה ובעת הסעודה נערך חיפוש בכל הבגדים שהופקדו במלתחה. אנשי צלב-החץ חיכו לו במלתחה, ועצרו אותו ברגע שניגש לקחת את מעילו.

ומאז נעלמו עקבותיו.

בתקוותיו ובחלומותיו היו שותפים דור שלם של צעירים יהודיים שהתחנכו בכפר. אלה מבין חבריו שהגשימו חלק משאיפות אלה, נושאים בלבם את זכרו.

אליעזר זלצר ז״ל

בהיותו בן 16 מצא עצמו בגיטו, מקום ריכוז למשלוח למשרפות אושביץ יחד עם הוריו, שלושה אחים ואחות. בסלקציה ראשונה נלקח עם אביו ועם אחיו משה יהודא יח׳, למחנה עבודה בפיקות הצבא ההונגרי. אחרי תלאות אין ספור התחמק עם אחיו מהשומרים הנאצים והגיע אחרי השיחרור לעיר מישקולץ.

רק שנתיים עברו אחרי השיחרור והנה החליטו עובדי בית־חרושת למתכת כבידה בדיודשג׳ור לעשות שפטים ביהודים, שלפי דעתם התעשרו יתר על המידה מאז שחזרו ממחנות ההשמדה.

אליעזר ז״ל ואחיו הצעיר משה יהודא, שיחיה, אירגנו את הצעירים היהודים המעטים, חלקו וספגו מכות קשות, אך השקיטו את הערב־רב.

אין ספק שהמקרה הנ״ל היה אחד מהמניעים להחלטתו לעלות ארצה, במוקדם ככל האפשר, וללחום נגד אויבי ישראל, כפי שפירט במכתבו אל אביו, מהאוניברסיטה לרפואה בדברצין.

הגשים החלטתו ומת מות גיבורים בקרב על פולג׳א, ח׳ חשון תש״ט — 10.11.48.

ממכתב לפני עלייתו ארצה

...אבא!... יש עוד דבר שבגללו מהרתי את החלטתי לעלות ארצה במהירות האפשרית! וזה כי יום יום שמענו כי בתוך שורות הערבים נמצאים בכל החזיתות אויבינו הארורים הגרמנים ״הפאשיסטים״, שהם טרם עזבו בטחונם שנתן להם על־ידי היטלר י״ש, שיכרתו אותנו ועמנו בזקנינו ובטפנו... ועתה, כאשר בא הזמן והעת שיש בידי להפגש אתם פנים אל פנים — וגם אני אוכל לקחת בידי חרב חדה — לא אוכל להתמהמה אף יום ולא אף רגע... החיים שלי אינם חיים, אם לא אעשה כעת מה שעלי לעשות. אני צעיר בעל כח, ולמה לי כל זאת, אם לא אוכל להקריבו עבור ארצי ועמי!

על הדור להודות שזכו ללחום בעד עצמאותם מה שלא זכו הדורות זה אלפיים שנה.

אליעזר זלצ"ר ז"ל

בגיטו ורשה מתלחשים הבריות,
עיניים עצובות נועזות ;
בגיטו ורשה העם אוחז חרב —
ויוצא לדרך

כי כה אמר העם : עד כה ואין עוד ! —
בחרב יגן על צדקתו עד מות !

בעד החרות נלחמתם אחי הפעם,
החרות שהיתה למליצה חסרת־טעם.
נגד כוחות עצומים בגבורה נשגבה,
ותפלו במפלת כבוד, בשלוה.

נפלתם אחים. שם בין החומותיים,
אך עז רוחכם יחיה עד בלתי־שמים,
למופת עולמים יתנוסס ברם,
לאות כי יהודי עם דיכוי לא ישלם,
לא ישלם לעולם.

לכן שמעו, אחי, לדברי לאמר :
השבעו לנוסס הלאה את נס־הדרור,
ויהי מי שיהיה
אנו רמס נרמס כל זד מורד־אור !

תרגום: אביגדור המאירי

פורים תש"ה במאד

בסוף מלחמת העולם השניה בתור חייל הבריגדה חזרתי אל כפר המולדת שלי במכונית צבאית רוסית. אתי נסע ידידי, הלל, יליד וינה, שהיה גם כן מתנדב בבריגדה הארץ־ישראלית, אתו יחד ברחתי ממחנה שבויים גרמני, ובדרך לא דרך הגעתי למאד אחרי נדידות של חדשים רבים לא היה לי כל מושג מה קרה ליהודי הונגריה. בתרמיל גב גרמני שהיה אתי סחבתי חבילת טבק מתנה לאבי, ומתנות אחדות לאמי.

בשולי הכביש המוביל לכפר נגשתי אל הבית הראשון שם היה גר יהודי. ביקשתי את חברי שייכנס ויבקש קצת מים ויראה מי הם הגרים בבית. זה היה ביתה של משפחת זיהרמן.

חברי מיהר לקרוא לי, וכשנכנסתי לבית נדהמתי ממראה עיני. הבית היה שרוי בעזובה מוחלטת, הדלתות היו תלושות, החדרים היו מלאים קש וצואה של סוסים לרגע חשבתי שצבא עבר במקום ופינו את התושבים, ובודאי אמצא אותם במרכז

טיבור זיגלבוים –
תמונה שנשלחה מסרפנד ב־1941 להוריו במאד

הכפר. התקדמתי לעבר ביתו של נוימן. דפקתי בדלת, אך אין תשובה. בינתיים עבר איכר במקום והבין כנראה את כוונתי, ואמר לי ללכת לביתו של שטרן, שם אמצא ידידים. ובאמת ניגשתי לבית שטרן ושמחתי למצוא שם חברים, את מנדוש זיהרמן, את איזו זיהרמן את האחים פנחס ולייב שטרן, את יוסי לבקוביץ ואת פרי אדלמן שאלתי על הורי ורק מפיהם נודע לי מה עלה בגורלם של יהודי הכפר

בזמן שהותי במחנה שבויים ציפיתי לרגע שאוכל להגיע לכפר מולדתי, ולפגוש את הורי — והנה תקוותי לא התגשמו.

נגשתי לביתנו. משפחת איכרים גרה שם. הדבר היחיד שמצאתי שם מחפצי אבי היה כן לעיבוד פחים. נגשתי למכשיר, ששימש כלי עבודה לאבי במשך שנים רבות, ודמעותי זלגו.

בו ביום רציתי לנוע בחזרה ליחידתי, אך חברי הכינו סעודת פורים. לסעודה הוזמנו הכומר הקתולי והפרוטסטנטי של הכפר, מזכיר הכפר ומנהלת הדאר. חברי הפצירו בו שאבלה אתם ערב נוסף. לא רציתי לאכזב אותם ונשארתי.

למחרת הזמין אותי מזכיר הכפר לבקר במשרדו. הסביר לי שבביתנו גרה משפחה הגונה ושכר הדירה שמור עבורי בקופת הכפר.

"אדוני המזכיר", — אמרתי לו — "אין אני דואג לשכר הדירה וגם לא לבית, משאלתי היחידה היא שישובו בחיים רבים מיהודי הכפר".

חוייה מעניינת היתה כשנציגי כוחות הכיבוש שחנו בכפר, שתי חילות רוסיות, באו לברך אותנו כנציגי בנות־הברית

אחרי הביקור שכרנו עגלה ועזבנו את הכפר. היה זה אחד מימי פורים העצובים בחיי

טיבור זיגלבוים

ביקור במאד אחרי גירוש היהודים משם

בשנת 1944 הייתי במחנה עבודה בבודפשט. מפקד היחידה היה סרן, נוצרי כמובן, יליד מאד במהרה קשרתי אתו קשר אמיץ והפכתי למשרתו האישי. במשך כל השנה נסעתי אתו למאד, בדרך כלל פעמיים או שלוש פעמים בכל חודש גם בראשית חודש מרץ, לפני כיבוש הונגריה על־ידי הגרמנים, ביקרתי את הורי במאד יחד עם קצין היחידה, ואחר־כך בחודש מאי הגעתי פעם נוספת למאד באותו זמן לא היו כבר יהודים במאד הם רוכזו בגיטו בשאטוראליהאויהל

החלטתי לבקר במאד תוך תקווה שמא השאירו הורי איזו הודעה עבורי אצל השכנים אחד השכנים, אתו היינו ביחסי ידידות טובה במשך שנים, הרשה לי, אם כי לא בשמחה רבה, ללון בביתו למחרת בבוקר המשכתי את דרכי לשאטוראלי־האויהל יצאתי לתחנת הרכבת בשעה 6 בבוקר, בטרם עלות השחר חדר ההמתנה היה מלא נוסעים. נכנסתי לחדר ההמתנה ובקול רם אמרתי "בוקר טוב"

מסביבי עמדו אנשים רבים שהכירו אותי היטב, אך איש לא ענה, איש לא דיבר אלי הופעתי בתחנת הרכבת היתה בחזקת הפתעה. האנשים התרחקו ממני

באותו יום הגעתי לשאטוראליהאויהל ושם פגשתי רבים מיהודי הכפר עדיין לא היו מרוכזים בגיטו הם הסתדרו בדירותיהם של יהודי המקום. בכל דירה גרו משפחות אחדות הצפיפות היתה גדולה, ורבים ישנו על הרצפה ללא מטה. היהודים היו מצווים לשהות בדירה, ורק במשך שעתיים ביום ניתנה להם רשות לצאת לערוך קניות

היהודים בשאטוראליהאויהל היו רגועים, וגם אני חזרתי לבודפשט תוך תקווה שלא יאונה להם כל רע כעבור ימים אחדים נסע המפקד שלי לשאטוראליהאויהל עוד הפעם בינתיים הורע מצבם. הם רוכזו בגיטו, והאווירה היתה עכורה יותר המפקד

רחוב ראשי בכפר

שלי ניסה לשכנע את הבנות הצעירות שיעזבו את הגיטו ויסעו אתו לבודפשט שם היו היהודים חופשיים עדיין, אך הן לא רצו לעזוב את הוריהן.
ימים ספורים לפני שבועות פינו את הגיטו ותושביו הובלו לאושביץ

מנחם זגון

אריה זיכרמן הי״ד

בן שמונה־עשרה היה כשנתפס על־ידי הנאצים בפעם השנייה, ומאז לא ראינוהו זה היה אור לנר הרביעי של חנוכה תש״ה.

לראשונה נעצר בבית־מדרש לרבנים, שם למד, כאשר הפכו את הפנימיה למחנה הסגר לנכבדים שביהדות הונגריה. הוא גורש יחד עם בני הערובה למחנה קישטרצ׳ה. תוך זמן קצר הפך הנער לאדם מבוגר כשהשתחרר ממחנה ההסגר הפך לאיש המחתרת ועסק בהעברת ידיעות. הוא בא למחנה העבודה שברחוב טטרה, שם התאכסנו יהודים אחדים שהיו ללא מחסה היו כאלה ששהו שם רק ימים אחדים ואחרים שהו שם תקופה ארוכה יותר

כל בוקר יצא חלק מן האנשים לעבודה לבית החרושת לייפציגר, ואחרים נשארו במחנה ועסקו בתכנון הבריחה. ב־16 לדצמבר נשאר אריה במחנה, ובאותו יום פרצו אנשי צלב־החץ למחנה וסחבו אתם את כל אלה שמצאו שם.

על מה שקרה להם סיפר אחד האנשים שהצליח לברוח פצוע אנוש. הוא סיפר שעשה מאמץ להגיע למחנה על מנת שיספר לדורות את מעשיהם הברבריים של אנשי צלב־החץ ההונגריים.

עינויים קשים עברו על כל אחד, ובפרט על אריה. הוא היה אדמוני ותווי פניו הבליטו את יהדותו. הוא ספג מכות יותר מכל היתר. הקץ לעינויים היה צרור כדורים שקיבל כל אחד מהם לפי תור, ברחוב קושוט, ברחובה הסואן והאלגנטי ביותר של בודפשט. ואחרי מעשה זה נתלו שלושתם בחלון ראווה של חנות ספרים "ברמודה" ועל צוואר כל אחד שלט, המספר על פשעו ועל פשע עמו וכדי להיות בטוחים במותו של כל אחד, קיבלו התלויים בחנות צרור כדורים נוסף.

אחד הצליח בכל זאת להימלט, פצוע אנוש הגיע למחנה שלנו, סיפר את סיפורו ומת

יהיה זכרם ברוך

מנחם זגון

פרנסות היהודים בתקופת המלחמה

(מזכרונות אישיים)

יהודים רבים במאד ובסביבה התפרנסו מעסקי יין, הן בתחום היצור, תיווך מסחר והן בתחום העבודה הגופנית כמו דריכה, טיפול וכו׳.

רבים היו חנוונים ברחוב רקוצי, הרחוב הראשי של הכפר, היתה שורה של חנויות בבעלות יהודים: חנויות מכולת, גלנטריה, צעצועים, זכוכית, עורות, פרפומריה, אטליזים ובתי־מרזח לא מעט ניצלו שונאי ישראל את התופעה הזאת להסתה נגד היהודים, אף־על־פי שבכל ישוב היו גם בעלי מלאכה יהודים רבים

גם במאד היו בעלי מלאכה יהודים: חייטים (גרינברגר ויינפלד) סנדלרים (פריליך רובינשטיין, שטיינר), אופים (רוט, שוורץ, פיש), פחח (זיגלבוים) קצב (דויטש) שען (שטרן, ויינבלום). היו אלה מקצועות יהודיים טיפוסיים. במאד עבדו גם יקבנים (ברגר, גרינוולד, אדלמן), וגם פועלים שכירי יום שעבדו בכרמים וביקבים (גרשון דוייטש, שפיץ)

בעונת הבציר הגיעו לכפר עשרות פועלים יהודיים. בחורי ישיבות וסתם הרפתקנים לעבוד בדריכת יינות.

הנוער המקומי — לרוב — לא עבד. רובם למדו בישיבות ומיעוטם בבתי־ספר חילוניים, ורק בודדים למדו מלאכה. הבנות עסקו בתפירה, עזרו בחנויות ובמשק בית.

בתקופת הרדיפות נתקפחה פרנסתם של היהודים. דאגת הפרנסה התגברה בעיקר בתקופת המלחמה בני הנוער, בחלקם, עזבו את הישיבה חזרו לכפר והסתובבו ברחוב ללא תכלית ותוחלת לשאלה "מה יהיה מחר?" הצטרפה השאלה "ומה היום?"

באין ברירה הלכנו לכרמים לעבוד. הבנים עסקו בעידור ובריסוס, שהיתה עבודה קשה ששכרה בצדה, והבנות עסקו בגיזום.

זוכר אני את הקימה עם שחר, בשעה 4, וההליכה לכרמים בחברת הגויים כשהמרסס על הגב. עודני מרגיש את טעם חומר הריסוס שבלעתי ואת כאב הגב, בעקבות העבודה הקשה הדורשת שרירים, ידע ומיומנות.

בהפסקות, כאשר שכבתי עייף ותשוש, לצבור כוח, הציעו לי הפועלים חזיר מטוגן, באומרם: "תאכל יוסי זה ייתן לך כוח". את סירובי קיבלו בהבנה.

זכורה לי הרגשת האושר עם קבלת משכורתי הראשונה. הרגשתי עצמי כאדם

מועיל בחברה, למרות שאני יהודי... יש להבין זאת על רקע ההסתה הפרועה שבעיתונות, בנוסח, "היהודים פרזיטים", "מוצצי דם העם" וכד׳. התעמולה האנטי־שמית פעלה ביעילות עד כדי כך שגם אנחנו האמנו באמיתות הדברים.

ברצוני לספר על העבודה שהעניקה לנו מעמד של כמעט "מדיאר אמבר" דהיינו: "אדם הונגרי" (המחמאה המקסימלית באותם הימים). זו היתה עבודת הדייש על־ידי מכונת דייש. הדייש, עבודה קשה ומפרכת, הדורשת גברים של ממש ואנו היינו נערים העבודה מתנהלת בצוות של 15 איש, ושני בחורים יהודיים, אדלמן פרי ואני ביקשנו להצטרף לצוות של האיכר טופלנסקי. קיבלו אותנו, כי לא היו מועמדים אחרים בעונה הבוערת, ואולי לא האמינו שנעמוד בעבודה זו. מאוחר יותר, כאשר עמדנו בכל, הרגשנו את הערכתם ואף הערכת כל העיירה — כל העיירה ידעה על עבודתנו. עבדנו כ־12 שעות ביום, בצורה קבלנית. גם אנשים מנוסים עמדו בזה בקושי; להאכיל את מכונת־הדייש, לדאוג לקש, להעמיס את שקי התבואה וכו׳, וכל זה בצורת סרט־נע

העבודה נמשכה כחודשיים. מדוע נתפסנו דווקא לעבודה זו?

הימים היו ימי מלחמה. הלחם והקמח היו בקיצוב, לפי תלושים. אסור היה לצבור בבית מלאי של קמח הז׳נדרמים ערכו חיפושים וברור שבעיקר בבתים יהודיים הם שקלו את כמות הקמח, ואוי ואבוי למי שעבר בקילוגרם את הכמות המותרת

בעיתונות היומית הופיעו כותרות: "היהודים מחבלים במאמצי המלחמה", "שוב נתפסו יהודים שצברו מלאי בבית", וכד׳.

לחקלאים ולפועלי־הדייש היתה זכות להחזיק בבית כמות גדולה של קמח תבואה וכד׳. אלה קיבלו "כרטיס־ירוק" מיוחד. גם אנו קיבלנו "כרטיס־ירוק". גם אחרי שגוייסתי למחנה עבודת־כפייה, המשיכו הורי לקבל את הכרטיס־הירוק, לפיו מותר היה להם גם לרכוש חיטה (גם את חלקי), כי הלא "חייל" הייתי לפי החוק, והיתה לי זכות לקבל חבילות. והעיקר: הז׳נדרמים, שונאי ישראל, כיבדו את ה"כרטיס־הירוק" ולא ערכו חיפושים בביתנו.

המחמאה, שאמר פעם מפקדם לאבי, מאפיינת את האווירה של התקופה ההיא: "בנכם הוא אמנם "זיד" (= יהודי) אבל בכל זאת הוא בסדר. לו היו כל היהודים פועלי־דייש וכד׳, היה בוודאי עולם אחר ולא היינו רודפים אותם"...

בקהילה, לא כולם הסתכלו בעין יפה בעבודה שלנו עם הגויים. אף־על־פי שלא נעדרנו מבית־הכנסת בשבת — ראו בעבודתנו "גויישקייט", דהיינו: התרחקות מן היהדות. תחושתנו אמרה, שאנו עושים את הדבר הנכון והחיובי שהזמן דרש מאתנו. עזרנו לבית, להורים, יצרנו אווירה אוהדת בקרב הגויים, בתוך גל ההסתה. אנו מצדנו ראינו בזה הפגנת כוח בדרך האפשרית, והכשרה לחיי הקיבוץ בארץ. מיותר לציין, כי אפשרות העלייה היתה כה רחוקה ובלתי מציאותית, והחיים בישראל היו בעינינו כמו חלום יפה, כך שיכולנו לתאר לעצמנו את החיים בישראל רק כחיי־קיבוץ. ברוח זו דיברנו בסניף תנועת בני־עקיבא, בו היינו כתריסר חברים: "אנחנו נהיה המומחים לדייש בקיבוצנו בארץ". היה זה טוב לחלום ולדבר על כך. היינו גאים בעבודה זאת, ונדמה שאני עדיין גאה על החיוניות שנתגלתה בנו באותם הימים, ועל עמידתנו במבחן זה לפחות.

יוסף לפקוביץ

די פלעגמאַן פאַמיליע

די פלעגמאַן פאַמיליע, איז געוועזן איינע פון די חשובסטע משפחות אין די קהילה פון דעם קליינעם שטעטעלע מאַד.

דער גרינדער פון די פאמיליע פלעגמאַן ר׳ משה יוסף, האָט זיך באַזעצט אין מאד, אין אָנהויב פון דעם 19טען יאָהרהונדערט. קיין מאד איז ער געקומען פון די אנסדאָרפער קהילה אַלס איידעם פון דעם באַרימטען ווייו־סוחר ר׳ שלום טייטלבוים, וועמענס נאָמען אַלס וויין־סוחר איז געוועזן באַוווסט אין די גאנצע סביבה

ר׳ משה יוסף פלעגמאַן, איז שנעל באַרימט געוואָרן אין מאד צוליעב זיין חריפות און למדנות וועלכע ער האָט אַרויסגעוויזען אין בית המדרש פון דעם שטעטעלע, און די יידען אין שטעטעל האבען זיך שטאַרק מתפעל געווען פון זיינע טיפע ידיעות, אין ש״ס ופוסקים. די פרנסים פון די קהילה האָבען אים פאַרגעלייגט דאָס ער זאָל אָננעמען דאָס דיינות פון די קהילה. ר׳ משה יוסף האָט מסכים געווען און ער איז געוואָרען דער דיין פון די קהילה.

ר׳ משה יוסף איז געוועזן נישט נאָר אַ למדן, ער איז אויך געוועזן אַ מחבר זיינע קונטריסים זיינען געווען באַרימט אין די רבנישע קרייזען. ליידער, איז נישט געבליבען קיין זכר פון די כתבים, ווייל זיי זיינען פאַרברענט געוואָרען אין די גרויסע שריפה וועלכע איז אויסגעבראָכען אין שטעטעל. דאָך ווערען די שאלות ותשובות פון ר׳ משה יוסף דערמאָנט אין דעם ספר ״אמרי אש״ זיינע ווערק ווערען אויך ציטירט פון דעם ״חתם סופר״ ז״ל.

פיר דורות פון די פלעגמאַן פאמיליע האָבען געלעבט אין דעם שטעטעלע מאד אין מאד זיינען די פלעגמאַנס זייער אַקטיוו געוועזען אין דעם געזעלשאַפטלעכען לעבען פון די קהילה, און אין דעם אַלגעמיינעם לעבען פון דעם שטעטעל. עס איז באַוווסט, דאָס ר׳ יעקב פלעגמאַן איז געווען זייער טעטיק ביי דעם מאָביליזירען צו די קאַמפען ביי די גרויסע פרייהייט קריג, פון דעם אונגאַרישען פאָלק אין יאָהר 1848 אלס אויסצייכענונג — האט די פלעגמאַן פאַמיליע באַקומען דעם טיטעל — ״די הוסאַרען״

איין אַנדערער צווייג פון די פאַמיליע איז געווען ר׳ שלום פלעגמאַן, ער איז אויך געוועזן טעטיק געזעלשאַפטלעך אין דעם קהילשען לעבען פון דעם שטעטעל. יאָהרעז לאנג איז ער געווען דער הויפט גבאי פון די ״חברה קדישא״.

איין אַנדערע אָפצווייג פון די פאַמיליע שמעון פלעגמאַן איז געוועזען איין גרויסער תלמיד חכם און ער איז געווען איינער פון די חשובסטע תלמידים פון דעם באַרימטען גאון הרב מרדכי ווינקלער

ר׳ משה פלעגמאַן האָט געלעבט אין מאד אין די לעצטע יאָהרען פאַר דעם חורבן און ער האָט מיטגעמאַכט דעם ביטערען וועג פון די ליקווידאַציע און חורבן פון דעם ידישען לעבען אין מאד

ר׳ משה איז געווען גבאי פון די קהילה, און ער האָט אויך פאַרטרעטען די יידישע באַפעלקערונג אין דעם שטעטעל־ראַט. זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

ווערט באַשריבען אין דעם בוך פון בארנה, וועלכער האָט געשילדערט די געשיכטע פון דעם שטעטעלע מאד

דער געגענוואַרטיגער דור פון די פלעגמאַנס די זין און טאָכטער פון ר' משה, האַבען געטרונקען פון דעם "ביטערען כוס" פון די יידישע צרות, אין די צייט פון די "שואָה" בנס האַבען זיי זייער לעבען געראַטעוועט פון אוישוויצער גאַז קאמערען די פאמיליע פלעגמאַן געפינט זיך היינט אין מעקסיקא סיטי די זין פון די פלעגמאַן פאַמיליע אין מעקסיקאָ זיינען זייער אַנגעזעהענע אינדוסטריעלער און זייער פראַדוקציע איז באַרימט אין די עקאַנאָמישע קרייזען פון מעקסיקאָ

דער עלטסטער זון פון די פאַמיליע טיבור־דוד פלעגמאַן, האט זיך איינגעגעבען ארויסצורעטען פון די נאַצישע נעגעל, באַהאַלטענדיג זיך אין די שוועדישע געזאַנד־שאפט, אין דעם בארימטען "גלעזערנעם הויז" אויף די וואַדס גאַס

דער יונגסטער זון פון ר' משה פלעגמאַן יאנו־יצחק מיט זיין פאטער און שוועסטער און אַנדערע שטעטעל איינוווינער, האַבען מיטגעמאַכט דעם ביטערען וועג פון די דעפּארטאציע קיין אוישוויץ און אַנדערע פערניכטונגס לאַגערען יאנו איז געוועזען 15 יאהר אלט בעת דעם גירוש און די דעפּאַרטאציע פון יידען אין מאד און ער איז געווען דער יינגסטער פון אלע שטעטעל איינוווינער וועלכע זיינען פארבליבען ביים לעבען. עטלעכע מאָל האָט ער זיך אַרויסגעריסען פון די נעגעל

SVAJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V. VADÁSZ-UTCA 29.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADÁSZ-UTCA 29.

255/IV.

T. [illegible] urnak
urnőnek

Igazoljuk, hogy Ön a M. kir. Külügyminisztériummal létesitett [illegible] készitett 7.800 személyes kivándorlási listán 6523 alatt szerepel.

Budapest, 1944. december 8.

Schweizerische Gesandtschaft
Abteilung für fremde Interessen
Abteilung Auswanderung

תעודת חסות, הוצאה ב־1944 ע"י שגרירות שוייץ בבודפשט
עבור טיבור פלגמן, יליד מאד

פון דעם טויט. שוין ביי די ערשטע "סעלעקציע" אין אוישוויץ, האָט זיך דער 15 יעהריקער יאנו פאַרגעשטעלט אַלס 18 יעהריקער, און די געסטאַפּאָ לייט האבען אים געגלויבט, דאָס ער איז 18 יאַהר אַלט ביי איין ליקווידירונגס אקציע אין אוישוויץ איז יאנו אַריינגעפאַלען צווישען איין גרופּע וועלכע מען איז געגאַנגען פאַרגאַזען. ער איז שוין געוועזען פאַרמאַכט אין די גאז קאמער און עס איז געשעהען

א נס און די גאַז מאַשין איז קאַליע געוואָרען און יאנו איז בעפרייט געוואָרען פון די גאז קאַמער.

די פלעגמאן פאמיליע ועלכע ווינט היינט אין מעקסיקאָ סיטי האָט אָרויס־געוויזען פיל אינטערעס און מיה, צו פאַראייביקען דעם אָנדענק פון די יידען אין דעם שטעטעלע מאד, און זייער שפענדונג אויף דעם צוועק, האט ערמעגלעכט דאס ערשיינען פון דעם יזכור בוך פון מאד

תודה נתונה למר רפאל בלומנפלד בעד תירגום מאמר זה ועריכתו

לזכר עולם קהלה קדושה

ה׳מאד

אנשים ונשים וטף שנהרגו ושנשרפו
על קדושת השם
על ידי הרשעים הארורים הנאצים ימ״ש

ובראשם מרא דאתרא דקהלתינו
הרב הגאון הגדול והמפורסם כקש״ת

מוה״ר משה יהודה ליב עהרענרייך הי״ד

שהי׳ אב״ד ור״מ משנת תרצ״ז עד החורבן

ונהרג במחנה עבענזע, אסטרייך, ביום כ״ו סיון תש״ד

זוגתו הרבנית מרת פיגא ע״ה

ובניהם

שרה יוטא, עלקה, חיים צבי, גיטל הי״ד

•

והרבנית הצדקית מרת לאה ע״ה הי״ד

אשת הרב הגאון מוה״ר חיים צבי זצ״ל
בת הגאון בעל ״בית נפתלי״ זצ״ל

כולם נשרפו באושוויץ ביום כ״ח אייר תש״ד

ה׳ ינקום דמם

ת. נ. צ. ב. ה.

הספרים שיצאו לאור על ידי מוסד "קול אריה"

1 **ספר שערי אפרים** — על הלכות קריאת התורה לר' אפרים זלמן מרגליות זצ"ל. עם שלושה פירושים:
א) פתחי שערים, מהנ"ל
ב) שערי רחמים, לר' שבתי ליפשיטץ זצ"ל מאורשיווא.
ג) שערי חיים, לר' חיים צבי עהרענרייך זצ"ל מאד ניו-יורק, תשי"ב

2. **ספר יזרח אור** — על ברכת החמה, לר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ זצ"ל הי"ד, לשנת תש"ג

3. **ספר מטה אפרים** — על הלכות חודש אלול, ראש השנה ויום הכיפורים ח"א, לר' אפרים זלמן מרגליות, עם שני פירושים:
א) אלף למטה, מהנ"ל.
ב) קצה המטה, לר' חיים צבי עהרענרייך.

ספר מטה אפרים ח"ב — על הלכות חג הסוכות, ודיני קדיש יתום מהנ"ל תשי"ט.

4. **ספר פני המים** — על דיני ומנהגי וסדר תשליך לר' שמואל הכהן שווארטץ, הי"ד. תשכ"ג.

5. **ספר שו"ת לבושי מרדכי** — על ד' חלקי שו"ע, לר' מרדכי ליב ווינקלער, זצ"ל מאד, בשלושה כרכים גדולים תשכ"ח.

6. **ספר לבושי מרדכי** — על מסכת נדרים מהנ"ל. תשכ"ח.

7. **ספר מנחת עומר** — על דיני ספירת העומר, לר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ

8. **ספר מנחה חדשה** — על ענייני חג השבועות, מהנ"ל תשכ"ט

9. **ספר שו"ת קב חיים** — על ד"ח שו"ע, לר' חיים צבי עהרענרייך
ב) קונטרס יקרא דחיי"ם, לר' שלמה זלמן עהרענרייך הי"ד. אב"ד דק"ק שמלויא בעל שו"ת לחם שלמה.
ג) קונטרס זכרון למשה, לר' משה ליב עהרענרייך מאד הי"ד ניו-יורק תשל"א.

שמואל שמעלקע סג״ל ליטש רוזנבוים רבה של קישוורדה, תלמידו של הרב וינקלר ממאד

עשרות מתלמידי הישיבה במאד מילאו תפקידים נכבדים בחיי היהדות ושימשו כרבנים בקהילות אורתודוקסיות שונות בהונגריה ומחוצה לה. אחד הרבנים הידועים היה הרב שמואל שמעלקע סג״ל, רבה של קישוורדה

הקהילה היהודית של קישוורדה היתה אחת מן הקהילות האורתודוקסיות הגדולות והותיקות בהונגריה בסוף המאה ה־19 ישבו בה כאלפיים יהודים ובתקופת השואה היו בה כ־3500 יהודים

במשך זמן רב היתה קהילה זו קשורה בקשר אמיץ עם יהודי מאד. רבים מבניה למדו בישיבה של מאד, וכן רבים מבני מאד יצאו ללמוד בישיבה של קישוורדה. בני המשפחה של הרב נפתלי שוורץ ממאד חיו בקישוורדה ומילאו תפקידים מרכזיים שונים בקהילתה. ספריהם של רבני מאד הודפסו בבית דפוס העברי של קישוורדה. ב־1943 יוצא לאור ספר שאלות ותשובות ״קב חיים״ של הרב ארנרייך ממאד והוא נדפס בקישוורדה

אין פלא אם כך שגם הרב שמואל שמעלקע מצא קשר למאד והיה מתלמידיו המובהקים של הרב וינקלר. בשו״ת של הרב שמואל שמעלקע, שהוצאו ע״י בנו פנחס רוזנבוים מצוטט לעתים קרובות ספרו של הרב וינקלר, הספר ״לבושי מרדכי״

הרב שמואל שמעלקע היה בן למשפחת רבנים מהוללת ששולשלת היוחסין שלה הגיעה עד למהר״ל מפרג. אביו הרב מאזעס חיים סג״ל ליטש רוזנבוים היה אחד המנהיגים הדגולים של יהדות הונגריה והוצע כמועמד לבית העליון של הפרלמנט ההונגרי

הרב שמואל שמעלקע פעל בקישוורדה בתקופה הקשה ביותר של תולדות יהדות הונגריה וכתביו מלאים רמזים על סבל של יהדות הונגריה. בדרשה שקיים בבית הכנסת ביום א׳ דסליחות, שנה לפני גירוש היהודים מהונגריה אומר הרב :

> ״קהילות קדושות שהיו יושבות עוד במנוחה אשתקד והיו מתפללים בבתי כנסיותיהם ובבתי מדרשותיהם הקדושים נחרבו בעוה״ר ושוממין מחוץ למדינה, ממש בלי באי מועד אפילו מניין עשרה אין להם. אלפים ורבבות נגרשו ר״ל בערום וחוסר כל . . . מה שלא נשמע כמעט מעולם הנשים לבד, והאנשים לבד והילדים לבד. כן עשו באכזריות חימה ד ירחם״.

שנה לפני גרוש יהודי הונגריה נאמרו מלים אלה. הרב מזדעזע מגורל היהודים שמחוץ למדינה, אך אינו מעלה בדעתו מה פירוש הסידור ״נשים לבד אנשים לבד והילדים לבד״. לא עברה שנה מאז נאמרו מלים אלה, וקהילת קישוורדה יחד עם רבה מגיעה גם כן לאושביץ.

גם כתביו ההלכתיים של הרב שמואל שמעלקע משקפים את בעיות הזמן באחת מתשובותיו מתיר הרב לקנות מצרכי מזון חיוניים הנמכרים לפי תלוש אך ורק בשבת, בתנאי שהקניה תיעשה ע״י נכרי ותימסר לידי היהודי רק לאחר מוצאי השבת. עוד בשנת תש״ד כותב הרב תשובה בענין חיטה השמורה אצל שופט נכרי של הכפר ומברר כשרותה של חיטה זו לאפיית מצה שמורה. יהודי קישוורדה בילו את חג הפסח של תש״ד בשלווה בביתם, ערכו את ה״סדר״ ואכלו מצה שמורה אך בחג השבועות היו מצויים בגיטאות בעיצומו של תהליך הגרוש. הרב שמואל שמעלקע כדברי בנו פנחס רוזנבוים, ״עלה למוקד באושויץ יחד עם בני משפחתו וקהל עדתו הי״ד בתאריך י״ב בסיון שנת תש״ד״

ספרים שפורסמו
ע״י רבני מאד
וע״י מלומדים ילידי מאד

ןי שרידי גליונות הירושלמי שנמצאו
בכתב יד עתיק יומין בגניזה
רק בשנת תרס"ט).

סדר זרעים (מלבד מסכת בכורים)
ב בס' שרידי ירושלים הנ"ל)

ויניציאה שנדפס ראשון בעולם
ע"פ ארבעה כ"י

קושטנדינא נדפס עם פירוש
שדה יהושע להג"מ

מי כתב יד מדוקדק והמפרש בירר
דפבים לפנינו (נדפסו אחרי המסכתות).

שקלים והוריות ירושלמיות
ם שניים מאלה שנדפסו בירושלמי.

קלים שחוברה לש"ס בבלי נבררו
'ם דקדוקי סופרים. גם הצגנו קצת
האות בסדר זרעים מכ"י ליידן.

ז בכר **יוסף סיריליאו** ז"ל,
מגאוני קשישאי, מובא לרוב בשו"ת
מהרשד"ם בשיטה מקובצת ועוד).
גנצא בשנת תרל"ה ע"י הרב דשם
"י שהיה גנוז בירושלים, והערה
ב ועליו נלוו גם **הערות וחדושים**
אה העתקנו מכ"י הגנוז בלונדון
שניהם בסוף המסכתות

תי המסכתות ההן הדפסנו
שיו, כי נרסאותיו ספרדיות מדויקות
גינו. והנה בפי' **מלאכת שלמה** על
זר מצא מפירושיו במהדורה אחרת
ת כל אלה על גליון פירושיו

הגהות מהר"ם די ל ונזאנו ז"ל (בע"ס שתי ידות) נ"כ מספר הנ"ל
וגם עליהן הערותיו של הרה ד"א ז"ל.

[כ"י] **הגהות יפ"מ לסדר זרעים ומס' שקלים** מהג"מ
מרדכי יפה מרגלית ז"ל מאובן ישן (מזמנו של מהר"מ ביגין).

[כ"י] **הגהות וחדושי הרד"א** ז"ל לירושלמי ס' זרעים ומס' שקלים
להג"מ דוד אופנהיים ז"ל אבד"ק ניקלשבורג
ומדינת מעהרן, בעה"ס מועד דוד ושו"ת נשאל דוד שעודם בכ"י ועוד.

[כ"י] **הגהות הג"מ אברהם דאנציג** ז"ל (בע"ס חיי אדם
וכו') לסדר זרעים,
נבלעו בתוך הגהות הרד"א הנ"ל שבאו יחד על גליון הירושלמי של
הרד"א שהיה ביד הרא"ד מבלי אפשר לברורן כ"א לבדה.

[כ"י] **הגהות וחדושי הגרי"מ** למן מסכת יומא עד סוף סדר
מועד, מאת הג"מ יעקב משה
לנדא ז"ל נכד הגר"א ז"ל.

[כ"י] **חדושי בעל חתם סופר** להג"מ משה סופר ז"ל

[כ"י] **הערות מרב עמרם חסידא** ז"ל אבד"ק מאדע, חי בימי
בעל חת"ס ז"ל ומ"כ בצפת בין קברי האריז"ל ומהר"מ אלשיך ז"ל.

שערי ירושלים הגהות וחדושים לכמה מסכתות, מהג"מ דובריש
אשכנזי ז"ל אבד"ק לובלין בעה"ס נודע בשערים.

[כ"י] **אמרי ברוך** להג"מ ברוך פריינקיל תאומים ז"ל (בע"ס
ברוך טעם).

[כ"י] **מעיני הישועה** הגהות הג"מ ישראל יהושע ז"ל טרונק
אבד"ק קוטנא, ובתוכם הגהות נכדו הג"מ
יצחק יהודה טרונק אב"ד דשם.

[כ"י] **חדושי הרא"ג** להג"מ אליהו גוטמאכער ז"ל אבד"ק גרידין
(בעל הגהות על ש"ס שלנו משנת תר"ם).

הגהות וחדושי הרד"ל להג"מ דוד לוריא ז"ל מביהוב הנודע
בחיבוריו בשם הרד"ל

[כ"י] **הגהות הרמ"ש** להג"מ מתתיהו שטראשון ז"ל (הנודע
בחדושיו הנפלאים בספה"ק)

מתלמוד ירושלמי הוצאת וילנא

דברי הרנ״ף

מזקני רבינו

הרב נתן (יצחק) פייטל זצ״ל
ר״דניץ

אבדק״ק קיסינגען סעט־דונדאש וה׳ מאדע

נעתק ע״י נכדו

ב״ה.

ספר

זכרון קדושים

מהדורא שני׳

ע״ש אאמו״ר רבינו מנחם גרשון מאשקאוויטש
ואמי מורתי הרבנית הצד מרת גיטל לאה ומשפחתם
הי״ד זצוק״ל זיע״א

בעזה"י

ספר

שאלות ותשובות

בית שערים

חלק אורח חיים

זה ספר תולדות אדם גדול מענקים, הגאון האדיר כש"ס ופוסקים, אשר פתח שער לדופקי בתשובה, ובים התלמוד עשה נתיבה, על שרשי אמת מתחקה, בסברא ישרה ועמוקה, ה"ה אבינו אדמו"ר הנשר הגדול ארך האברה, ארי שבחבורה, קדוש וטהור, ראש גולת אריאל, רבן של ישראל מרן עמרם בלוהם זצוקלה"ה, בן הרב הגאון חריף עצום צדיק כביר מו"ה יצחק יעקב זצ"ל שהי' אבדק"ק ה' שאמשאן ונכד להגאון הקדוש נשיא אלקים מאור הגולה רב עמרם חסידא זי"ע מ"כ בעיה"ק צפת תובב"א ולמעלה בקודש מגזע תרשישים וקדושים מהר"ל מפראג, ובעל צמח צדק ורבי ר' העשיל זי"ע, הוא הגבר הוקם על לשרת בקודש בק"ה אלמאשד, ה' מאדע, חוסט ולאחרונה בקה"ק ב' אויפאלו, ושם מנוחתו כבוד, ומצודתו היתה פרוסה לקהי' ב' משאבא יצ"ו ארבעים ושש שנים, נפשו בטוב תלין, בגנזי מרומים:

וזאת הברכה אשר השאיר אחריו:

ספרו הגדול בשאלות ותשובות· על ד' חלקי שו"ע מחוטבות· אחת אל אחת משולבות· והרבה חידושים בהלכות ואגדות· בענינים שונים· יקרים מפז ומפנינים· כולם מחמדים· כולם ממתקים· מדבש ונופת מתוקים· טובים ישרים וצדיקים· ה' יזכינו להוציאם לאורה· בזמן קריב במהרה:

נדפס בהתאמצות והוצאות בני המחבר זצוקה"ל

בשנת הלך אחר ב"יד יפה אחר רבי עמרם נ"ע לבית שערים לפ"ק.

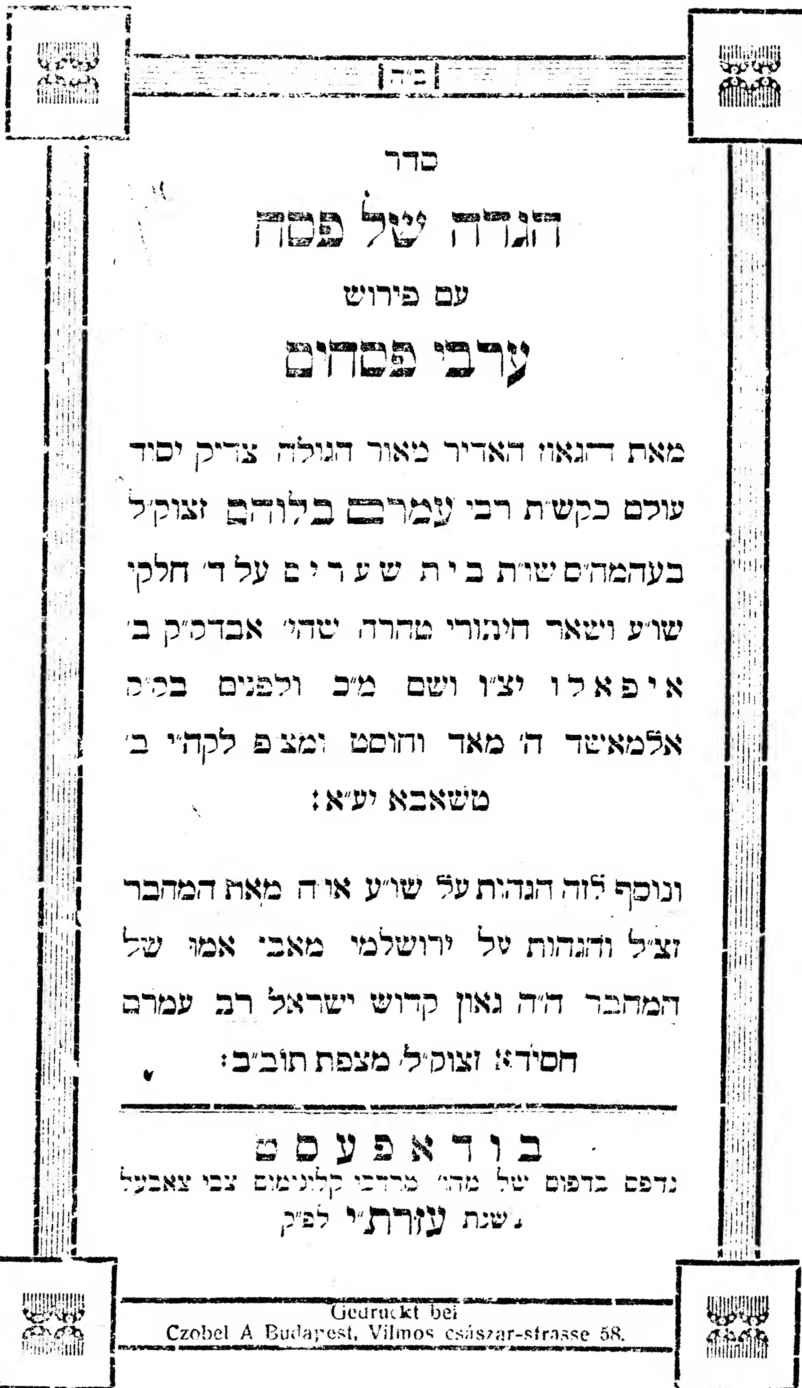

מונקאטש.

בדפוס המשובח של ה"ה הרבנים הנגידים מו"ה שמואל זנוויל כהנא נ"י.
וחתנו מו"ה עזר הכהן פריעד נ"י.

שנת תרס"ט לפ"ק

Druck von KAHN & FRIED, MUNKÁCS.

ב״ה

סדר

הגדה של פסח

עם פירוש

ערבי פסחים

מאת הגאון האדיר מאור הגולה צדיק יסוד
עולם כקש״ת רבי עמרם בלוהם זצוק״ל
בעהמה״ס שו״ת בית שערים על ד׳ חלקי
שו״ע ושאר חיבורי טהרה שהי׳ אבדק״ק ב׳
איפאלו יצ״ו ושם מ״כ ולפנים בק״ק
אלמאשד ה׳ מאד והוסט ומצ״פ לקה״י ב׳
משאבא יע״א:

ונוסף לזה הגה״ות על שו״ע או״ח מאת המחבר
זצ״ל והגהות של ירושלמי מאבי אמו של
המחבר ה״ה גאון קדוש ישראל רב עמרם
חסיד״א זצוק״ל מצפת תוב״ב:

בודאפעסט
נדפס בדפוס של מה׳ מרדכי קלונימוס צבי צאבעל
בשנת עזרת״י לפ״ק

Gedruckt bei
Czobel A Budapest, Vilmos császar-strasse 58.

בעזה״י

שאלות ותשובות

קול אריה

מאת הארי שבחבורה מנורה הטהורה שר התורה
הרב הגאון הקדוש המפורסם מופת הדור כקש״ת
מו״ה אברהם יהודא הכהן זללה״ה אשר הי׳
אבדק״ק בערעגסאז ובסוף ימיו בק״ק ה׳ מאד יע״א
ושם מ״כ בן הרב החכם השלם חסיד שבכהונה
מו״ה פנחס זעליג זצ״ל.

הובא לביהד״פ ע״י נכד המחבר כאשר בהקדמתו מדבר

בדפוס המשובח של הרבני הנגיד ירו״ש
מו״ה שלמה הלוי היימליך נ״י
בק״ק סילאדי שאמלויא יע״א.

בשנת תרס״ד לפ״ק

Druck von K. Heimlich Buchdruckerei Szilagy-Somlyó.

בעזהי"
זה השער לד' צדיקים יבואו בו

ספר

חידושי תורה
ותולדות
קול אריה

זה ספר תולדות אדם הגדול בענקים, אור בהיר בשחקים, ארי שבחבורה, מנורה הטהורה, הרב הגאון הקדוש המפורסם בנגלה ובנסתר שר התורה, מופת הדור, כקש"ת

מרן **אברהם יהודה הכהן** זצללה"ה

אשר הי' אב"ד ור"מ דק"ק **בערענסאן** יע"א ואח"כ אב"ד דק"ק הי' **מאד** ושם מנ"כ, בעהמח"ס שו"ת **קול אריה**
(וספר קול אריה עה"ת ונועדים בכת"י).

ונלוה אליו קצת מכתבים ותשובות הנעתקים מכת"י המהורים ז"ע, וממרן הגה"ק מצאנז בעל דברי חיים ז"ל, וממרן הגה"ק ממונקאטש בעל יטב לב ז"ל, וממרן הגה"ק בעל מהר"ם שיק ז"ל ועוד מגדולי הדור זללה"ה, אשר ערכתי וסדרתי בחמלת ד' עלי.
הרב דוב בער שפיטצער, אבד"ק אנגוד יצ"ו

ועתה הדפסתיו מחדש עם הוספות וחידושי תורה מאא"ז הגה"ק קול ארי' זצ"ל ועם מפתח על סדר פרשיות התורה וס' נפתלי שבע רצון תולדות בנו אא"ז הגאון הצדיק מו"ה נפתלי הכהן שווארטץ זצ"ל אבד"ק ה' מאד. — גם הוספנו קונטרס דיני וסדר חינוך ס"ת מסודר באופן נאה מאת דודי הרב הגאון מו"ה יוסף שווארטץ ז"ל.

הרב אברהם משולם פייביש שווארטץ הכהן
נכד להגאונים בעל אמרי יצחק, בית נפתלי, קול ארי', קונטרס הספיקות, טורי זהב, תוס' יו"ט, נזר הקודש זי"ע ועכי"א,
המתגורר כעת פה ברוקלין יצ"ו.
שנת תשכ"ג לפ"ק.

EDISON LITHOGRAPHING CORP.

ב"ה

נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר

ספר

בית נפתלי

עה"ת

ונלו' אליו ס' **אמרי שפר** דרושי' והספדי'

מאמרים נחמדים, מפז ומפנינים, עפ"י הקדמות יקרות, וסברות
ישרות, כפתורים ופרחים, אלקים ואנשים משמחים,
הבינם וגם חקרם.

כבוד אאמו"ר הרב הגאון הגדול הצדיק המפורסים כקש"ת מו"ה
נפתלי הכהן שווארטץ זצ"ל האבדק"ק ה' מאד יצא"ם,
(בעהמ"ס שו"ת בית נפתלי ושער נפתלי על ס' אבודרהם) בן הרב
הגאון האמתי הקדוש המפורסים מרן אברהם יהודא הכהן
זצוק"ל (בעהמח"ס שו"ת קול אריה) שהי' האבדק"ק בערעגסאז
יה' מאד יע"א.

סדרתיו ברוב יגיעי ועמלי. בעזרת אלקי צורי וגואלי
אנכי הצעיר לבית נפתלי.
פנחס זעליג הכהן שווארטץ
בהגאון המחבר זצוק"ל

הובא לביהדפ"ס ע"י א"מ אלמנת הגאון המחבר ז"ל ובהשתדלות בנה הרה"ג אחי
הבחור החו"ב מו"ה אברהם יהודא הכהן נ"י מקק"ק ה' מאד יע"א
בדפוס של קאהן עט פריעד מונקאטש, שנת תרס"ו לפ"ק

Druck von Kahn & Fried Munkács. 1906

ספר

בית נפתלי

כולל

שאלות ותשובות לפלפולא וגם להלכה ולמעשה, על ארבע שו"ע מחוטבות, אחת אל אחת משולבות: בתבונה ובדעת, ערבים על אזן שומעת; ובפתח הבית ט"ז דרשות נחמדים נאמרים. מפז ומפנינים יקרים; עפ"י הקדמות ברורות, וסברות ישרות; כפתורים ופרחים. אלקים ואנשים משמחים: מכבוד הרב הגאון הגדול החו"ב הצדיק וכו'

מו"ה **נפתלי הכהן שווארטץ** זצ"ל,

בן הרב הגאון האמתי הקדוש המפורסם מאור הגולה כקש"ת מרן אברהם יהודא הכהן הגדול זצוק"ל,

האבדק"ק ה"מאד יע"א.

שלשה עשר שנים הי' רועה נאמן לעדתו. ושם כבוד מנוחתו;

הובא לביהד"פ ע"י בן המחבר. כאשר בהקדמתו ידבר.

פאקש,

נדפס בדפוס המשובח של הרבני הנגיד המופלג מו"ה מאיר סג"ל ראזענבוים נ"י.

שנת תרנ"ט לפ"ק.

ב"ה.

שלשה ספרים נפתחים

א') ספר **שער נפתלי**, והוא ביאור נפלא ורחב בכל פרטותיה, על ספר קדמון **אבודרהם** תוצאותיה; הכינו וגם חקרו כבוד הרב הגאון הגדול הצדיק וכו' מו"ה **נפתלי הכהן שווארטץ** זצ"ל. (בן הרב הגאון האמתי הקדוש המפורסם מאוה"ג מרן אברהם יהודא הכהן הגדול זצוק"ל), שהי' אבדק"ק **ה' מאד** יע"א, ובעה"מחס **בית נפתלי** הכולל שו"ת לפלפולא וגם להלכה ולמעשה.

ב') ספר **חילוקא דרבנן** קונטרס נחמד ונעים בסוגי' דהאומר לחנוני, ובדין חדש וסוגי' דהואיל ואשתרי אשתרי, אשר הניח אחריו ברכה כבוד הרב הגאון האמתי אביר הרועים רשכבה"ג עטרת חכמים וכו' כקש"ת מו"ה **זאב וואלף הלוי באסקאוויטץ** זצ"ל, (בעהמח"ס סדר משנה על הרמב"ם, ומאמר אסתר דרשות) חוך סביב לו הגהות והערות בשם **אמרי שפר**, הראוים להיות נחקקים לזכרון בספר;

ג') קונטרס **יענו בקול**, הנקרא נ"כ **קול תפלה** והוא קובץ על יד ירבה דעות מחכמי חרשים, תשובות כחמשים, מגאוני וגדולי זמנינו שליט"א משמחים אלקים ואנשים; בענין תפלה בקול נמוך, יעלו לזכרון, כחבצלת השרון; ועניים המסתעפים לה בפלפולים עמוקים, שבעתים מזוקקים; מבוררים ומנופים, מתוקים מדבש ונופת צופים;

סדרתיו והבאתיו לביהד"פ אנכי הצעיר, באלפי ישראל

יוסף הכהן שווארטץ

המעריך והמו"ל קונטרס **וילקט יוסף** קובץ חו"ת בהלוא"ג,
פה **באניהאד** יע"א.

נדפס בדפוס המשובח של הרבני הנגיד מו"ה מאיר סג"ל ראזענבוים נ"י.
פה פאקש יע"א. — שנת תרס"ג לפ"ק.

בעזהית"ש

ספר

ויצבר יוסף

כולל שו"ת להלכה ולמעשה, ופלפולים שונים
בשיטות הש"ס והפוסקים, הערות יקרות ובסברות
ישרות, אשר חנן ה' את עבדו להעלות ולהדיש
ולהשיב שואלי דבר כיד ה' הטובה עלי

יוסף הכהן שווארטץ

רב ומגיד דהמזק"ת פק"ק אראדעא (גרוויד) יצ"ו.

בעהמח"ס „גנזי יוסף" ו„הדרת קודש" ועוד שא"ס,
— ומלפנים עורך ה„וילקט יוסף" עשרים שנה —

ונלוה אליו קונטרס „נפתלי שבע רצון"
תולדות ומ...עות, ושיחות נאות; מכבוד אאמו"ר
הרב הגאון הגדול וכו' מו"ה נפתלי הכהן זצ"ל,
אבדק"ק ה' מאד יצ"ו.

שנת •ברכות חיים• לפ"ק

נדפס בדפוס המשובח והמפואר של
בנימין זאב רובינשטיין
גראסוואראדיין

Tipografia VILHELM RUBINSTEIN, Oradea.

בעזה״ית״ש

ספר

ויצבר יוסף

כולל שו״ת להלכה ולמעשה, ופלפולים שונים
בשיטות הש״ס והפוסקים, הערות יקרות ובסברות
ישרות, אשר חנן ה׳ את עבדו להעלות ולהדיש
ולהשיב שואלי דבר כיד ה׳ הטובה עלי

יוסף הכהן שווארטץ

רב ומגיד דהמזק״ת פק״ק אראדעא (גרוויד) יצ״ו.

בעהמח״ס „גנזי יוסף״ ו„הדרת קודש״ ועוד שא״ם,
— ומלפנים עורך ה„וילקט יוסף״ עשרים שנה —

ונלוה אליו קונטרס „נפתלי שבע רצון״
תולדות ומ..עות, ושיחות נאות; מכבוד אאמו״ר
הרב הגאון הגדול וכו׳ מו״ה נפתלי הכהן זצ״ל,
אבדק״ק ה׳ מאד יצ״ו.

שנת ״ברכות חיים״ לפ״ק

נדפס בדפוס המשובח והמפואר של
בנימין זאב רובינשטיין
גראסוואראדיין

Tipografia VILHELM RUBINSTEIN, Oradea.

בעדו"ת

ספר שו"ת

לבושי מרדכי

מהד"ת על ש"ע חלק אורח חיים

קובץ על יד דברי הלכה במה אשר
חנני החונן דעת ב"ה וב"ש לעד להשיב
לשואלים דבר ה' זו הלכה וכמ"כ
פלפולים שונים עפ"י סדר ש"ע מצויינים
איש על דגלו חונים

אני הק' באלפי יהודא
מרדכי ליב בן אבא מארי מו"ה נפתלי
ז"ל ווינקלער פה ק"ק מאד יצ"ו

בודאפעשט תרפ"ב לפ"ק
בדפוס האחים משולם זלמן ומנחם הכהן קאטצבורג.

BUDAPEST, 1922.
Druck von Katzburg, VII., Kazinczy-gasse 35.

עמ"י עק"ו

בעזה"ית.

ספר שאלות ותשובות

לבושי מרדכי

על כל ד' חשו"ע

אשר הניח אחריו כ"ק אדמו"ר הגאון עולם קדוש
ישראל פאר התורה מופת הדור צדיק תמים וכו' וכו'
בקש"ת מרן **מרדכי ליב ווינקלער** זצוקללה"ה
ססי' אבדק"ק מ' טעלעגד ובערעזווא ולאחרונה
פק"ק **ה' מאד** יע"א ושם הלקח מחוקק ספון
עד ביאת ינון ולו יקהת עמים החיים והמתים יקומו
וירונו בקיבוץ נדחי' במהרה אמן.

בעהמ"ח לבו"מ שו"ת ועל מ' נדרים וס' ימב נוף ועודנה
בכתובים יק על כל סוגיות הב"ק והשבח יותר על ההוצאה
מספר זה מוקטר ומוגש להדפסת חבה"ק הנ"ל.

הוצאתיו לאור בס"ד זעירה דמן רבנות תלמידי המחבר
דוד מאשקאוויטש מפק"ק **מאד** יע"א.

זכות של עבודת הספרים נמסרתי לידידנו הנגיד הרב
החסיד מו"ה כהו"ר טהורה בש"ת מו"ה יחיאל מרדכי שליט"א
ראזענצווייג מפק"ק יע"א.

האדרעססע להשיג הספר:

Rosenzveig Mihály Mád. Zemplén megye.

בכל מודע שבכל מקום שנזכר תיבת עכו"ם וכיו"ב הכוונה
על העמים הקדמונים אשר לא ידעו ה"ת אבל העמים
בזה"ז אשר בצלם אנו חוסים מחויבים אנחנו לדרוש בשלומם.

שנת **תרצ"ז** לפ"ק.

מרדכי | לבושי

נדפס בדפוס המשוכלל והמהודר של
מוה"ר **בנימין פריעדמאן** נ"י בעיר **מישקאלץ** יע"א (אונגארן).
NYOMATOTT FRIEDMAN BÉNI VILLANYERŐRE BERENDEZETT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
MISKOLC SZÉCHENYI U. 77. – 937. (UNGARN)
מסדר האותיות העוסק במלאכת הקודש הב' אליעזר יצחק בן מו"ה בנימין פריעדמאן נ"י מדפיס.
נכד להגאון רבן של כל בני הגולה מו"ה שלמה גאנצפריד זצ"ל בעה"ח קיצור שלחן ערוך ושים
על ידי סועת אחי הב' יום טוב ליפא נ"י.

בעזה"י

ספר

לבושי מרדכי

על מסכת נדרים

אשר חיבר מרן רב האי גאון ישראל וקדושו רכבו ופרשו
שר התורה רשכבה"ג

מוהר"ר מרדכי ליב ווינקלער זללה"ה

אב"ד ור"מ דק"ק ה' מאד יע"א

בעהמ"ח ספרי שו"ת לבושי מרדכי

סדרתיו והוצאתיו לאור בעזרת השי"ת

הק' משה ליב עהרענרייך
תלמיד המחבר

נדפס פה מארגרעטען יע"א

בשנת תרצ"ד לפ"ק

בדפוס המשובח והמפואר של מו"ה צבי מאשקאוויטש נ"י
Druck von MOSKOVITS HERMAN, MARGHITA (Romania).

ספר

תולדות גאוני הגר

תוכו רצוף תולדות וקורות, והליכות בקודש אורחות מאורות הזהרתם על צוויים, ובתי נפש של גאוני עולם. צדיקי יסודי עולם, ומוסרי דת, מרן רבנן, ויושבי על מדין, הנטמנים וגנוזים במשכנות מבטחים, בבית חיים הושן דקרתא קדישתא מאד יע"א. נלוה עמהם גם תולדות שאר גאונים מפורסמים, עם הערות רבות והדשות נחוצות.

מאתי

שמואל הכהן שווארטץ

בהגאון הצדיק מו"ה נפתלי זצ"ל

זכרי לדואר

Schwarc Sámuel, Mád. Zempl. m. Ungarn.

נדפס בשנת תרע"א לפ"ק.

בדפוס המשובח של הרבני הנגיד מו"ה בנימין פריעדמאנן נ"י בק"ק טאלטשווא.

Friedman Béni Tolcsva. (Ungarn)

ספר

שערי אפרים

עם פתחי שערים

על הלכות קריאת התורה והתנהגותיה משעת הוצאתה עד שובה למנוחתה
אשר יצא ממקור מים חיים, הנשר הגדול בעל כנפים
הרב הגאון האמיתי רשכבה"ג מוהר"ר **אפרים זלמן מרגליות מבראד**
זצלה"ה (נפטר כ"ד לחודש אב, תקפ"ח) ושמנ"כ.
אשר הופיע אור חכמתו ומלא פני תבל תבונת תבונתו,
האיר עיני חכמים בחבוריו הנעימים, ספר **ראש אפרים**,
ושו"ת בית אפרים, וספר **מטה אפרים**, ועוד יתר חיבורים
מאירים כספירים, לארץ ולדרים.

ופי' **שערי רחמים**
מהרב הגאון המפורסם צ"ת מוה"ר **שבתי ליפשיטץ** זצ"ל
שהי' דומ"ץ בק"ק **אורשיווא** יצ"ו. בעהמח"ס **ברית אבות**
(על הל' מילה) וש"ס.

ואחרון אחרון חביב **פי' שערי חיים**
מאאמו"ר הרב הגאון הגדול הצדיק המפורסם וכו'
כקש"ת **מרן חיים צבי עהרענרייך** זצללה"ה
שהי' אב"ד ור"מ דק"ק **ה' מאד** יצ"ו.
בעהמח"ס **שו"ת קב חיים** עדהשו"ע
ופי' **קצה המטה** על המטה אפרים וש"ס.

הספר היקר הזה עם השלשה פי' נדפס בפעם הראשון ע"י אאמו"ר זצ"ל
בשנת תרצ"ב, ועתה נדפס מחדש ע"י בן המחבר כאשר בהקדמתו מדבר.

נויארק — תשי"ב

בהוצאת מפיצי תורת משפחת „קול ארי' "

ספר
מטה אפרים
עם אלף למטה

**על הלכות חודש אלול, ראש השנה,
יום הכפורים וחג הסוכות,
ודיני קדיש יתום.**

אשר יצא ממקור מים חיים, הנשר הגדול בעל כנפים הרב הגאון האמיתי
רשכבה"ג מוהר"ר **אפרים זלמן מרגליות מבראד** זצלה"ה
(נפטר כ"ד לחודש אב, תקפ"ח) ושמנ"כ.

אשר הופיע אור חכמתו ומלא פני תבל תבונת תבונתו, האיר עיני חכמים בחבוריו
הנעימים, ספר ראש אפרים, **ושו"ת בית אפרים, וספר שערי אפרים,**
ועוד יתר חיבורים מאירים כספירים, לארץ ולדרים.

ועליו נלוה

ספר קצה המטה

מכ"ק אאמו"ר הרב הגאון הגדול הצדיק המפורסם וכו'
כקש"ת **מרן חיים צבי עהרענרייך** זצללה"ה
אב"ד ור"מ דק"ק **ה' מאד** יצ"ו.
(נפטר ח"י כסליו שנת תרצ"ז) ושמנ"כ.
בעהמח"ס **שו"ת קב חיים** עדחשו"ע.

וספר **שערי חיים** על השערי אפרים, וש"ס.

הספר היקר הזה כבר נדפס ע"י אאמו"ר זצ"ל בשנת תרפ"ג.
ועתה נדפס מחדש ע"י בן המחבר, כאשר בהקדמתו מדבר

בהוצאת מפיצי תורת משפחת „קול ארי"

ניו יארק — תשי"ט

בעזה"י

ספר

שאלות · ותשובות

קב חיים

חלק א.

אשר השאיר אחריו ברכה ה"ה כבוד הרב הגאון הגדול
הצדיק המפורסים
מוהר"ר חיים צבי עהרענרייך זללה"ה
אב"ד דק"ק ה' מאד יצ"ו
ושם מנוחתו כבוד

בעהמ"ח ס' קצה המטה על המטה אפרים וס' שערי חיים על השערי אפרים להגאון מהרא"ז מרגליות זללה"ה, ועוד שארי ספרים אשר עודנה בכתובים.

יצא לאור ע"י בן המחבר. כאשר בהקדמתו מדבר.

בדפוס המשובח והמפואר של הרבני הנגיד
מו"ה אברהם יצחק קליין נ"י בקליינוואַרדיין.

בשנת תש"ג לפ"ק

קב · חיים

ספר

ציון לנפש חיה

הכולל אסיפת כל הדינים השייכים
לענייני מצבה מספרי ראשוני׳ ואחרוני׳
וגם כל התפלות ובקשות מה שאומרים
בשעת הקמתה. ומנהגים טובים, ודרשות

אשר נערך ונסדר לכבוד נשמת ש״ב גיסי
הרב הגאון המפורסם לשם ולתהלה
מו״ה חיים צבי עהרענרייך זצ״ל
האב״ד ידקיק ה׳ מאד יצ״ו

ממני הצעיר
יוסף הכהן שווארטץ

שנת תרצ״ז לפ״ק

ספר

מנחת עומר

על דיני ספירת העומר
ודברים הנוהגים בימי העומר,
פסח שני, ול"ג בעומר בכלל

מאת הרב הגאון המפורסם בחבוריו היקרים וכו' כקש"ת
מוה"ר **פנחס זעליג הכהן שווארטץ** הי"ד זצ"ל
מק"ק קליינווארדיין
(אשר נשרף על קידוש השם באושוויטץ)

בן הגה"צ המפורסם בעל **שו"ת בית נפתלי** זצ"ל
ונכד הגה"ק מרן בעל **שו"ת קול-אריה** זי"ע
אב"ד ור"מ דק"ק **ה' מאד** יצ"ו

ועתה נדפס מחדש ע"י ב"א המחבר
הרב אליעזר עהרענרייך
באאמו"ר הגה"צ מוהרח"ץ זצ"ל בעל שו"ת קב חיים
חתן הגאון בעל שו"ת בית נפתלי זצ"ל זי"ע

בהוצאת
**החברה מפיצי תורה ממשפחת
"קול אריה"**

ניו יארק
שנת **תשכ"ט** לפ"ק

בעזרת השם יתברך

ספר

פני המים

יכיל בקרבו מקור ומנהג ישראל סבא

באמירת

סדר התשליך

דברי מוסר ומשל ומליצה היוצאים מפסוקים
ומאמרי חכז"ל השייכים לזה.

מלוקט ומסודר מאת

הרב הה"ג המפורסם בתמימותו ובענותנותו

כקש"ת מוה"ר שמואל הכהן שווארטץ זצ"ל
הי"ד מסאטמאר (אשר נשרף על קידוש השם באושוויטץ
עם כל בני משפחתו), בן הגה"צ המפורסם בעל **בית
נפתלי** זצ"ל ונכד הגה"ק מרן בעל שו"ת **קול אריה**
זי"ע מה' מאד יצ"ו.

ועתה נדפס מחדש ע"י ב"א המחבר

הרב אליעזר עהרענרייך
בלאאמו"ר הגה"צ מוהרח"צ זצללה"ה
אבדק"ק ה' מאד יצ"ו
המתגורר כעת פה ברוקלין יצ"ו

בהוצאת החברה מפיצי תורה

„ממשפחת קול ארי'"

ניו-יארק — תשכ"ג

מצוה שבא לידך מכ"ח לכ"ח שנה אל תחמיצנה.

ממזרח שמש עד מבואו

מהולל שם ד׳

ספר

יזרח אור

והוא

סדר ברכת החמה בתקופתה

מוכן ליום תקופת החמה

שנת תשי"נ לפ"ק כ"נ לחודש ניסן (אסרו חג דפסח) הבע"ל

עם כל הדינים השייכים לזה כאשר עיני הקורא תחזינה משרים, על דרך שנדפס בעיר ליוורנא בשנת תקמ"ח ונשנה בפשערנאוויץ שנת תרכ"ז ותרנ"ב, עם הוספות הגאון בעל חתם סופר ז"ל וכמו שנדפס בפרעסבורג, שנת תרכ"ט, ואשר נוסף עליהם הרבה דברים ע"י הגאון בעל שדי חמד ז"ל בשנת תרנ"ז, ועוד בשאר ספרים, ונלוה אליו קונטרס עומר השדה אשר חיבר בענין זה הגאון הצדיק מוה"ר אליעזר חיים דייטש זצ"ל האבדק"ק באני־האד יצ"ו, עם הג"ה בשנת פענח. ואח"כ נדפס בכמה מעלות טובות בחידושי דינים ובהערות וביאורים שונים ע"י דודי הרב הה"ג המפורסם בחבוריו הנחמדים מוה"ר פנחס זעליג הכהן שווארטץ ז"ל הי"ד, (בן הגאון בעל שו"ת בית נפתלי זצ"ל אבדק"ק ה׳ מאר יצ"ו) בשנת תרפ"ח לפ"ק.

ועתה כי קוי ה׳ יחליפו כ"ח שנים שבין מחזור למחזור נתחדש זיום והדרם,

בהוצאת מפיצי תורה ממשפחת קול ארי׳

ע"י ב"א המחבר

הרב אליעזר עהרענרייך

בהגה"צ מהרח"ץ זצללה"ה

אבדק"ק ה׳ מאר יצ"ו

המתגורר כעת פה ברוקלין יצ"ו

נוי יארק — תשי"ב

ב"ה

קונטרס

יקרא דחיי"ם

דרוש הספד אשר קוננתי והספדתי בבית הכנסת דקהילתינו הקדושה שאמלויא יע"א באסיפת רבים ושלמים בער"ח תמוז תרצ"ז לפ"ק על שני שרי צבאות ישראל ה"ה מופת דורינו הגאון הקדוש מ' חיים אלעזר שפירא אבדק"ק מונקאטש ועל אחי יחידי הגאון המפורסם הצדיק חסיד ועניו מ' חיים צבי עהרענרייך אבדק"ק ה' מאד שישל"ה ולכל ישראל זכותם יגן עלינו.

ה"ק שלמה זלמן עהרענרייך
אבדפ"ה

שבח היתר על ההוצאה מוקדש למצוה רבה

נדפס בדפוס המשובח של הרבני הנגיד ירא ושלם
מו"ה [illegible]למה הלוי היימליך נ"י
[illegible]אמלוי יע"א תרצ"ז לפ"ק

Cenzurat [illegible]

Tip. ALEXANDRU HEIMLICH Simle[illegible]vaniei 1937,

בעזה"י

זה השער לה' צדיקים יבואו בו

קונטרס

זכרון למשה

מאת כ"ק אחי הגדול הרב הגאון המובהק סוע"ה

פה מפיק מרגליות צדיק תמים וכו'

כקש"ת מוהר"ר **משה יהודא ליב עהרענרייך** זצ"ל הי"ד

שהי' דיין ומו"צ דק"ק **מארגרעטען** יצ"ו

ואח"כ אב"ד ור"מ דק"ק **ה' מאד** יצ"ו

בעל המחבר **זכרון למשה** עה"ת בכת"י וש"ס

בן הגאון הצדיק בעל **קב חיים** זצוק"ל

וחתן הרב הגאון הצדיק המפורסם וכו'

כקש"ת מוה"ר **שמואל זלמן וויינבערגער** זצוק"ל

האב"ד ור"מ דק"ק **מארגרעטען** יצ"ו

י"ל ע"י אחיו הצעיר

אליעזר עהרענרייך

הרב ממאד — ברוקלין יצ"ו

בהוצאת

החברה מפיצי תורה ממשפחת

„קול אריה"

ניו יארק

שנת **תשל"א** לפ"ק

Dr Benedek

Grafológiai tanulmányok

Ady Endre jellemrajza kézírása alapján • Őszinteség az írásban és az írás valódisága • A jelek értelmezésének áttekinthető csoportosítása • A lelki tulajdonságok nyomai az írás jellegzetességeiben • Az íráslélektan szerepe a párválasztásban • A formanívó problémája • Írás és hivatás • A nem és az életkor az írásvizsgálatban • Az egyéni kézírás kialakulása

רשימה של הנספים בשואה

THE MARTYRS

Alter	Samuel
	Samuelne
	Imre
	Judit
Banberger	Terez
Bendetz	Samuel
Dr. Bendetz	Mor
Bendetz	Sandorne
Bein	Dezsö
	Dezsöné
	Éva
	Vera
Bischitz	Lazslo
Berger	Mihaly
	Mihalyne
Dr. Blaszberger	Vilmos
	Vilmosne
	Lilla
Braun	Jenö
	Jenöné
	Ernö
	Tibor
Braun	Ignác
	Ignácné
	Ella
	Jenö
	Gizella
Brennesz	József
	Józsefné
	Éva
	Ervin
Breier	Samuelné
Brünn	Dezsö
	Dezsöné
	Ilona
	Lajos
Császár	Sámuelné
Danzinger	Sándor
	Sándorné
	Éva
	Olga
	Hilda
Deutsch	Elkán
Deutsch	Irén
Deutsch	Ernö
	Ernöne
Deutsch	Geza
	Gezane
	Ferenc
	Ibolya
Deutsch	Lajosne
	Sándor
	Tibor
Edelmann	Izidor
	Izidorne
	Sándor
	Magda
	Jolán
	Erzsébet
Ehrenreich	Moshe Juda
	Moshe Judane
	Jete Elka
	Haiim Zvi
	Gitel
Ehrenreich	Henrikne
Féder	Miksa
Féder	Dezsö
	Dezsöné
	Panni
Fisch	Ignác
	Ignácné
	Ibolya
	Lajos
	Imre
Flegmann	Mór
	Mórné
	Náthán
Freilich	Zoltán
	Zoltánné
	Edit
	Valéria
	Ilona
	Klára
Friedländer	Lajos
Friedländer	Dávid
	Dávidné
Friedländer	Sándor
	Sándorné
	Pali

Friedländer	Jenö
	Jenöné
	Vera
	Károly
	Judit
Friedländer	Andor
Friedmann	Jozsef
	Aja
Friedmann	Sándor
	Sándorné
	Ági
Friedmann	Józsefné
Fülöp	Sámuel
	Sámuelné
Gelb	Herman
Glück	Izsák
	Izsákné
	Lipót
	Márton
	Herman
	Helén
Glozıres	Miklós
	Miklósné
	Szilvia
Goldberger	Simon
	Simonné
	Lázár
	Herman
	Izidor
	Edit
	Mózes
Goldman	Salamonné
Goldstein	Menyhértné
Gottlieb	Majsené
Groszmann	Mártonné
Groszmann	Géza
	Gézané
	Adél
Groszman	Zoltán
Grünberger	Arminné
	Miklós
	Imre
	Hajnal
Grünwald	Jakabné

Grunwald	Ernö
	Ernöné
Grosz	István
Hartmann	Sándor
Herskovics	Mátyásné
	Márta
	Judit
Horváth	Davidné
Jakabovics	Jenöné
	Erzsébet
Katz	Sándor
	Sándorné
	Kató
	Irén
	Tibor
Kirsch	Hermanné
	Zoltán
Klein	Lajos
Klein	Szidonıa
Kohn	Miklos
	Miklosné
	Tibor
	Idiko
	Robert
Kohn	Mór
	Mórné
König	Róza
Kupfer	Ignácné
Laszlo	Márton
Lefkovics	Józsefné
Lefkovics	Márkus
	Márkusné
	Vilmos
Lefkovics	Gyula
	Gyuláné
	Zsuzsi
Lindenfeld	Emil
	Ervin
	Vera
Löwy	Adolf
	Adolfné
Löwy	Sámuel
	Sámuelné
	Judit

Mihály	Árminné
Mihály	László
	Sándor
Morgenstern	Fülöp
	Mozes
	Marika
Neuman	Izráel
	József
	Miklós
	Ilona
Neuman	Miklósné
	Margit
	Joli
	Anci
Neuman	Ármin
	Jozsef
	Márton
Reiner	Aladárné
	Dezsö
	Imre
	Andor
	Éva
	Ervin
Rosenberg	Mór
	Imre
	Herman
	Berta
	Janka
	Erika
Rosenberg	Zoltán
	Zoltánné
	Simon
	Ferenc
	Mór
	Henrik
Rosenfeld	Davidne
	Mór
	Lajos
	Vilmos
	Teréz
	Jolán

Roth	Ignacne
	Teri
	Ferenc
	Vilma
	Béla
	Lili
Roth	Sándor
	Sandorne
	Éva
Rubinstein	Efrajimne
Salamon	Samuelne
Salzer	Jenö
	Jenöné
Salzer	Jozsefné
	Dénes
Salzer	Vilmosné
	Ildiko
	Erika
	es Tamás
Schwarz	Éva
Schwarz	Soma
Schwarz	Zoltán
	Zoltánné
	Judit
	Oszkár
	Frigyes
Sichermann	Mór
	Mórné
	Ágnes
	Endre
Sichermann	Lajos
Sichermann	Salamon
	Salamonné
	László
Sicherman	Ignácné
	András
	Judit
Siegelbaum	Sámuel
	Samuelne
	László
Stillmann	Andor
	Bella
Spitz	Józsefne
	Kató

Spitz	Pálné
	Livia
Spitzer	Jenöné
	Olga
	Livia
	Tibor
Stern	Salamon
	Salamonné
	Irén
	Sandor
Strasler	Viktor
Szamet	Arminné
Szamet	Mendel
	Mendeliné
	Bence
	Ica
Scharf	Salamon
	Salamonné
	Lili
	Regina
Sztrulovitz	Zoltán
	Zoltánné
	Ibolya
Teitelbaum	Miska
	Béla
	Erzsébet
	Anna
	Klára
Teitelbaum	Mór
	Manó
	Teréz
Wachtenheim	Ábrahám
	Ábrahamné
	Fani
	Rózsi
	Sándor
Walfisch	Mór
	Mórné
	Gábor
Walfisch	Lajosné
Walfisch	Gyulané
Walfisch	Ernöné
	Vera
	Katalin

Weisz	Berta
Weisz	Dávidné
Weisz	Jenö
	Jenöné
	Miklós
	Zoltán
	Edit
	Klára
	Lajos
Weisz	Mór
	Mórné
Weinblum	Adolf
	Adolfné
	Éva
	Márton
	Tibor
	Olga
	Ottó
Weinfeld	Arnold
	Arnoldné
	Eva
Waller	Henrik
	Henrikné
	Gyula
	Szerén
Wichter	Hugóné
	András
Vészi	Rezsö
	Rezsöné
	László
	Ágnes
Zimmermann	Lajos
	Lajosné
Zimmerman	Miklósné
Zipszer	Henrik
	Henrikné
Zipszer	Hermanné
Zipszer	Márkuszné
Zipszer	Zoltán
	Zoltánné
	Klára
	Alice

רשימה של שארית הפליטה

THE SURVIVORS

Ben-Ari-Löwy Tova	16 R. Anna Frank, RAMAT GAN, ISRAEL
Bendetz Sachne	7 Haatzmauth, NETANYA, ISRAEL
Bendetz Rozsi	
Bendetz Berta	see Mrs. Zsoldos
Blau - Jakobovits Gizi	MIAMI, FLO., USA
Braun	BEN-DOR, ISRAEL
Cizek - Groszman Ester	6151 N. Washtenan Ave. CHICAGO, USA
Deutsch Aranka	BUDAPEST, HUNGARY
Joska	
Feri	
Deutsch Terka	see Mrs. Kövessi
Deutsch Magda	NEW YORK, USA
Edelman Zvi (Feri)	RAMATH-YISAY, ISRAEL
Rav Ehrenreich Lezer	1642 54th Str. NEW YORK, N.Y., USA
Engel - Lindenfeld Eva	5 R. Sade, HAIFA, ISRAEL
Feder Pityu	USA
Fish Edit	see Nafha
Flegman Eva	see Mrs. Salamon
Flegman Jeno	1709-201 Horacio, MEXICO D.F., MEXIC(
Flegman Tibor	89 Julio Verne, MEXICO D.F., MEXICO
Fried - Morgenstern Judith	33 R. Horeb, HAIFA, ISRAEL
Friedlander Etuka	see Mrs. Kohn
Friedman - Faludi Dezso	12 Rakoczi u. BUDAPEST; HUNGARY
Friedman Zsenka	see Mrs. Walfish
Friedman - Groszman Hanna	1419 Roxana Rd. N.W. WASHINGTON D. USA
Gelb Bela	SIDNEY, AUSTRALIA
Grienberger - Groszman Goldi	949 47th Str. Brooklyn, N.Y., USA
Gottlieb	LOS-ANGELES, USA
Grossman Thomas	1100 Rosenath Road, FLORENCE S.C., USA
Grossman Edit	see Mrs. Karlsson
Grossman Margit	see Mrs. Kuhlman
Grossman Vera	see Mrs. Storm
Groszman Dov	4 R. Horeb, HAIFA, ISRAEL
Groszman Binu	see Mrs. Klein
Groszman Boriska	see Mrs. Knopfler
Groszman Ester	see Mrs. Cizek
Groszman Goldi	see Mrs. Greenberger
Groszman Hanna	see Mrs. Friedman
Jakabovits Iren	see Mrs. Leibovits
Jakabovits Gizi	see Mrs. Blau

Karlsson Grossmand Edith	6-8 Brunnsbotorget, 42242 GÖTEBURG, SWEDEN
Klein - Groszman Binu	MOSHAV SHAFIR, ISRAEL
Knopfler - Groszman Boriska	145 Roodney Str., Brooklyn, N.Y. USA
Kohn - Friedlander Etuka	NEW YORK, N.Y. USA
Kohn Miklos	WIEN, AUSTRIA
Kövessi - Deutsch Terka	MA'D, HUNGARY
Kraus Stilman Mariska	DEBRECEN, HUNGARY
Kulman Grossman Margit	1906 Sandhurst, FLORENCE, S.C., USA
Lahav (Roth) Rozsi	5. R. Frug HAIFA, ISRAEL
Laszlo Iluci	BUDAPEST, HUNGARY
Lefkovits Josef	4 R. Oranim TIVON, ISRAEL
Lefkovits - Lindenfeld Kato	
Leibovits - Jakabots Iren	1320 50th Str. Brooklyn, N.Y., USA
Lindenfeld Eva	see Mrs. Engel
Lindenfeld Kato	see Mrs. Lefkovits
Dr. Lewy Arieh	1 R. Dor Vedorshav, JERUSALEM, ISRAEL
Lewy Simha	42 Massada, Kiryat Matalon, PETAH-TIQVA, ISRAEL
Lieberman - Reiner Rozsi	USA
Löwy - Salczer Cibi	38 Moriah Str., HAIFA, ISRAEL
Löwy - Spitz Eva	MOSHAV-TIFRAH, ISRAEL
Löwy Ella	see Mrs. Szamek
Löwy Ica	see Mrs. Yaari
Löwy Tova	see Mrs. Ben-Ari
Morgenstern Aranka	BUDAPEST, HUNGARY
Morvai - Morgenstern Siyu	981 Main Str. HAMILTON ONT., CANADA
Rav Moskovits David	Sikune Belz, JERUSALEM, ISRAEL
Nadas Nussenzweig Miklos	36 Akacfa u. BUDAPEST, HUNGARY
Nadas Nussenzweig Gyula	2 Wesselenyi u. BUDAPEST, HUNGARY
Nadas - Zipser Margit	7 R. Maale Hagdi RAMAT-GAN, ISRAEL
Nafha - Fish Sara	23 R. Elkana, JERUSALEM, ISRAEL
Nussenzweig Aronné	36 Akacfa u. BUDAPEST, HUNGARY
Nussenzweig Bumi	AUSTRALIA
Nussenzweig Gitta	AUSTRALIA
Nussenzweig Bella, Magda, Vera	BUDAPEST, HUNGARY
Reiner Rozsi	see Mrs. Lieberman
Roth - Newman Rozsi	ISRAEL
Roth - Sicherman Boriska	15 R. Sadeh, HERZLIYAH, ISRAEL
Salamon - Flegman Eva	50-6 Chilpancingo, MEXICO D.F. MEXICO
Salczer Cibi	see Mrs. Lowy

Salczer - Eliaz Josef	13 Ahad Haam, HAIFA, ISRAEL
Salczer Ilonka	see Mrs. Schwartz
Salczer Vilmos	65 Herzl, RAMAT-GAN, ISRAEL
Sicherman Boriska	see Mrs. Roth
Siegelbaum Tibi	54 R. Shivte Yisrael RAMAT-HASHARON, ISRAEL
Silber Arieh	19 R. Reiness JERUSALEM, ISRAEL
Silber Miki	18 Tsernichovski, JERUSALEM, ISRAEL
Silber - Morgenstern Kato	
Somogyi - Siegelbaum Zoltan	9/37 Hint Zollamst Str. WIEN, AUSTRIA
Sonnenschein Artur	EVEN-YEHUDA, ISRAEL
Spitz Eva	see Mrs. Lowy
Spitz Pinhas-Pal	9 R. Ahad Haam PETAH-TIKVA, ISRAEL
Steiner Josef	UJPEST, HUNGARY
Steiner Miklos	1631 45th Str., Brooklyn, N.Y'., USA
Stern Jehuda	115 Bate Ungarn, JERUSALEM, ISRAEL
Stern - Spitzer Ilonka	
Stilman Mariska	see Mrs. Kraus
Rav Stern Pinhas	51 Osbaldeston Rd., LONDON N.16, ENGLAND
Storm Grossman Vera	5a Vasagatan, 41124 GOTEBORG, SWEDEN
Szamek - Löwy Ella	Beit-Hacker, RAMAT-HASHARON, ISRAEL
Szamet Ari	Hatvan u. DEBRECEN, HUNGARY
Schwartz - Salczer Ilonka	Sanhedria, JERUSALEM, ISRAEL (Blecherne)
Teitelbaum Dezso	BNEI-BARAK, ISRAEL
Teitelbaum Erzsi	
Wachtenheim Jacob	NEW YORK, N.Y., USA
Weiss Pinhas	USA
Walfish Ernö	BUDAPEST, HUNGARY
Walfish - Friedman Zsenka	MA'D, HUNGARY
Yaari - Löwy Ica	77 Sokolov, HERZLIYA, ISRAEL
Zagon - Sicherman Menachem	52 R. International, HAIFA, ISRAEL
Zahori - Sicherman Arieh	SHAAR-YASHUV, ISRAEL
Zimmerman Gyuri	USA
Zimmerman Zsuzsi	USA
Zsoldos Istvan	11 Mosoly u. BUDAPEST, HUNGARY
Zsoldos - Bendetz Berta	
Zsupnik Heskel	JERUSALEM, ISRAEL

הערות וביבליוגרפיה

רשימת הקיצורים

NOTES TO THE HEBREW TEXT

1. ZV – p. 79
2. MZsO v. 8, p. 242
3. KJ p. 15
4. יואל בן־שמואל סירקיש : בית חדש, שילה כט, ירושלים, תשי״ט.
5. שוורץ, אברהם משולם פייבוש : תולדות קול אריה, קליינורדיין ת״ש, עמ׳ 1.
6. Homan Balint: Magyar Történet K. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936? v. 3. p. 549
7. MZsO v 7 p. 636
8. MZsO v 7 p. 837
9. KJ p. 57
10. KJ p. 60
11. KJ p. 52
12. KJ p. 77
13. KJ p. 84
14. Goldberger Izidor, Hegyaljai Zsidók Szövetkezese 1917, p. 226
15. KJ 70
16. KJ 81
17. KJ 72
18. KJ 82
19. Egyenlöseg, 1918, okt. 26. p. 12.
20. MZsSz v. 24, 1906, p. 128
Buchler Sándor: Egy Sabbateus Vándorrabbi kitérése
21. ד״ר וישניצר, מ. : זכרונות ר׳ בער מבוליחוב, ברלין, 1922,
22. 1/1 ע׳ תג״ה
23. Goldberger Izidor, Zemplénvármegyei Zsidó Családfök az AZT, v. 16–17 1912
24. לנדאו, יחזקאל : נודע ביהודה אה״ע 115, ירושלים תשכ״ט
25. 1/2. ע. תג״ה
26. רות, אברהם נפתלי צבי : פנקס החברה ״נר למאור״, ידע עם, תשט״ז 138—135
27. Kempelen Béla: Magyarországi Zsidó és Zsidó Eredetü Családok, Budapest, 1937, p. 139
28. Namenyi Ernö: A 90 éves Dohany utcai Templom, Budapest, 1949
29. הלר, אמרה ווידה, שמחה : בתי כנסת בהונגריה : אלבום, ניו־יורק 1968
30. שוורץ, אברהם משולם פייבוש, שם
31. AZT 1915 p. 364–65
32. Vályi András: Magyarországnak Leirása, Buda, 1799 v. 2, p. 558–559
33. AZT, v. 16–17, 1912
34. MZsSz v. 22, 1905, 107
35. טיטלבוים, משה : השיב משה, תשובה ק״ב, ירושלים תשכ״ח
36. ZV p. 252–3
37. Bernstein Béla: Az 1848–49–iki magyar szabadságharc és a zsidók, Budapest 1898, IMIT

38. Nádas Imre: Persoal Communication
39. Szabó József – Török István: Tokajhegyaljai Album, Pest 1869
40. סופר משה, שו״ת יו״ד 1897, ויען, ד״ג עמ׳ ב׳
41. רשום בכתב אמת
כתב יד מס׳ V1629
בספריה לאומית ירושלים
42. בן־צבי, יצחק: ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותומני, יד יצחק בן־צבי, ירושלים, תש״ל
43. 39/2 תג״ה
44. 15/2 תג״ה
45. בית דין נגד מנהיגי ניאולוגים, למברג, 1877
46. בלום, עמרם: בית שערים, מונקאץ 1909, תשובה שי״ב
47. Ben Chananja v 7, 1864, p. 931
48. שוורץ, אברהם משולם פייבוש, שם עמ׳ מ״ו—מ״ז
49. שוורץ נפתלי: אמרי שפר, מינקאץ, 1906, עמ׳ 114—115
50. תג״ה
51. מבוא, תג״ה
52. Hagyomány v. 20, 1928 dec. 3
53. שוורץ, פנחס זיליג: אור תורה, קליינורדיין 1932
54. A. Fürst: Ungarisches Landjudentum, Jüdische Rundschau, aug. 17 p. 8
55. AZT, v. 16–17, 1912
56. Kiss Erzsébet from Mád, Personal Communication
56. MZsSz v 22, 1905, p. 108
57. Kiss Erzsébet from Mád, Personal Communication
58. Fürst, ibid
59. Hagyomány v 22, 1930, No. 41, p. 1
60. Egyenlöség, vol 2, 1932 aug. 3. p. 7
61. שורץ, פנחס זיליג, שם
62. שם, שם
63. Kempelen, ibid. p 31
64. יקותיאל יהודה גרינולד: לפלגות ישראל בהונגריה דעווא (רומניה) 1929
65. חיים צבי ארנרייך: קב חיים — מבוא
66. נפתלי שוורץ: אילה שלוחה, גרוסורדיין, 1941, עמ׳ 43
67. חשבון ההכנסות וההוצאות של נשיאות כולל שומרי החומות בארה״ק 21 יולי 1934 — 26 בדצמבר 1935, תרצ״ו, בודפשט
68. מכתב מאת אברהם (אדולף) לוי לבנותיו בא״י מתאריך 30.1.1940, מכתב מתאריך 12.9.1940.
69. כתוב ע״י ארוין לינדנפלד, באוסף הפרטי של יוסף לבקוביץ
70. עדותה של בוריש זיהרמן
71. עדותו של מנחם זגון
72. עדותה של בוריש זיהרמן
73. עדותה של גב׳ שורץ (אילנה זלצר)
74. עדותו של יוסף לבקוביץ

ABBREVIATIONS

AZT – Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez, Satoraljaujhely

KJ – Kalmár János: Mád Tokajhegyaljai Község Élete a XVI–XVII. szazadban Debrecen 1966?

MZsO – Magyar Zsidó Oklevéltár vol 1–13 ed. Philippus Grünwald and Alexander Scheiber

MZsSz – Magyar Zsidó Szemle

ZV – Magyarország Vármegyéi – Zemplén Vármegye Budapest 1905?

דף זכרון למשפחתי

דף זכרון למשפחתי

NOTES TO THE HUNGARIAN AND ENGLISH TEXT

1. MZsO v 8, Budapest, 1965, p. 242
2. Szirkisz J.: Baith Hadash, Resp. No. 29, Jerusalem, 1959
3. MZsO v 7, p. 837
4. Kalmár J.: Mád, Tokajhegyaljai Község, Debrecen 1966?
5. ibid. p. 70
6. Egyenlöség, 1918, Okt. 26
7. Wisnitzer M: Zihronoth R. Ber Mi-Biolichov Klal Verlag, Berlin, 1922
8. AZT, 1912, v. 16-17, Goldberger Izidor, Zemplénvármegyei Zsidó Családfök az 1811-12 Evben
9. Landau-Yehezkiel: Noda B'Jehuda, Jerusalem 1969
10. Schwartz Abrahám Meshulam Feibush: Toldoth Kol Arye, Kisvárda, 1940
11. Roth A.N.Z. Pinkas Hahevra "Ner Lemaor" in Yeda Am, 1957.
12. Kempelen Béla: Magyarországi Zsidó és Zsidóeredetü Családok, Budapest, 1937
13. Naményi Ernö: A 90 éves Dohány-utcai Templom, Budapest, 1937
14. AZT, 1912, v. 16-17
15. MZsSz, v. 22, p. 107, 1905
16. Tajtelbaum Moshe: Heshiv Moshe, Jerusalem, 1968 Resp. 102
17. Schwartz S. Toldoth Geone Hagar, Tolcsva, 1911

17.a. Ben Zvi Y. Erez Yisrael Veyishuveha Bime Hashilton Haotomani, Jerusalem, 1970

18. Bernstein Béla: Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharc és a Zsidók, Budapest, 1898
19. Nádas Imre, személyes közlése – personal communication
20. Szabó József – Török István: Tokajhegyaljai Album, Pest, 1867
21. Blum Amrám: Beith Shearim Resp. 312, Munkács, 1906
22. Ben-Chananja v. 7, 1864, p. 931

22.a. Schwartz P.Z. Shem Hagdolim, First Edition, Paks, 1913 p. 206

23. Schwartz N. Imre Shefer, Munkács, 1906
24. Schwartz N. ibid.
25. MZsSz, v. 22, 1905, p. 108
26. Heshbon Hahnasoth Vehozaoth shel Nesiuth Kolel Shomre Hachomoth Budapest, 1936
27. Uj Magyarság, 1937, nov. 5
28. Letter of Lindenfeld Ervin
29. told by Sicherman Boriska
30. told by Mrs. I. Schwartz (Ilonka Salczer)

viseltek sorsukat. Hogy es a szemrehányás menynyre igazságtalan, álljon itt az egyik deportált elbeszélése.

"Kb. tizen voltunk mádiak egy csoportban, amelyet Auschwitzból Németországba küldtek. Mindent megtettünk, hogy együtt maradhassunk. A sor végére álltunk, hogy együtt, egy vagonban utazhassunk. Az utolsó pihanatban kiderült, hogy számitásunk téves volt. Amikor ránk került a sor, nem volt üres vagon és szétszortak bennünket. A leszálláskor ujbol sikerült összetalálkozni. Ugy éltunk együtt a tábordan, mint egy család. Etettük a betegeket és rejtettük öket.[30]

Egy kisérlet kudarca

1945 januárjában, az ország középso és nyugati részén még dúl a háború, de az elorenyomuló orosz csapatok nyomán megérkeznek az elso zsidó visszatérok, hét fiatalember. Kollektivát alapitanak és probálják felépiteni szétrombolt életüket. 1946-ban már 40-en vannak a visszatérok. Lassan bekapcsolódnak a falu mindennapi életébe, keresik helyüket a megújult világban. 1947-ben létrehozzák a hitközséget és még rabbit is választanak. Kinyitják a templomot, takaritanak, esketnek és temetnek is. 1950-ben leleplezik az elpusztultak emléktábláját. A hatóságok is képviseltetik magukat, de mádi zsidók nem kérik fel oket emlékbeszéd tartására. Mert végeredmény ben mit is mondhatnának?

1950-56 között – a nagyon kevesek közül is – sokan elhagyják falujukat. Egyesek elindulnak Erec-Jiszraelba, egyesek nagyvárosokba költöznek és 1956-ban már csak három zsidó családot találunk a faluban. A kisérlet, az új élet felepitésére, a hitközség újbóli felvirágoztatására, meghiusult. Jobbára fiatalok, egyesek a szélsoséges vallásosak közül, térnek vissza a tragédia után. Nincs közöttük igazi irányitó erö, vezeto egyéniség. Sokan a felszabadultak között, viszsza sem térnek Magyarországra, hanem egyenesen a táborból, új világ felé veszik útjukat.

Amikor e sorokat irjuk, a faluban egy zsidó család és két özvegyasszony él. 1972: Egy 300 eves zsidó hitközség sorsa, – bevégeztetett.

Egy ev mulva ujabb 15 családot akarnak kiüzni a faluból, csak azért, mert nincs állampolgársági bizonyitványuk. Ez megrázza a zsidókat, de a nemzsidó falubeli lakosakat is. Végül - ki tudja miért - egyelöre maradhatnak.

1941-ben, országszerte munkaszolgálatra viszik a katonaköteles zsidó férfiakat, Az irány: Ukrajna. Nem egy fiatal, a falu zsidói közül ádozatul esik a keret legények kegyetlenkedésének. 1942 -43-ban viszonylagos csend uralkodik a faluban. Már ujra reménykednek: talán már túl vagyunk a legrosszabbon - amikor villámcsapásként - sujt le a zsidókra 1944. márc. 19-ke, a nemet megszállás. Megindul a megsemmisitö gépezet. As elsö lépés sárga csillag viselése, a második a zsidók gettóba zárása a lakóhelyükön, a harmadik: elszállitásuk központi gettókba, a negyedik: departálásuk az országból megsemmisitö táborokba.

A falu zsidó lakói nem szégyelik a zsido csillagot, csak nem tudják, miért kell viselniök. A mikor összeirják öket, - egyetlen egyet ki nem hagyva a névsorból, - még akkor sem rettenek meg. Ez csak akkor következik be, amikor 1944 pészach ünnepe után, fel kellett szedniök apró motyókájukat és a csendörök a templomba terelik öket.

Három nap telik el kétségbeejtö szorongásban. Aztán megnyilik a templom ajtaja és a csendörok feltüzött szuronyai között, elindul a menet a vasutállomás felé. Végigvonulank a falun, elmennek az, I. világyáboru höseinek emlékmüve elött. Egyikük kuigrik a sorból és rámutat apja nevére az emlékmüvön. Mind ez néma csendben.[29] Igen,a tragédiában is legmélyebb tragédia: még utolsó pillanatban is demonstrálnak: mi mégis, mindennek ellenére magyarok vagyunk. Aztán a ment tovább indul. Irány: Sátoraljaujhely, a központi gettó.

Nem több mint három hétig maradnak utolsó elötti állomásukon a mádi zsidók. 4-5 család egyetlen szobában, élelem alig van, kétségbeejtö helyzet, de egyszersmind fatalista beletörödés is sorsukba. Alig van ellenörzés a hatóság részéröl, nem akar itt szökni senki.

Törtennek kisérletek kivülröl egyesek megszöktetésére, de senki sem akarja elhagyni családját.

Sávuot ünnepe elött néhány nappal lezárják a gettót és megindulnak a transzportok Auschwitz felé. A mádi zsidók három transzportban mennek, és a 230 zsidó közül 110, gyerekek, öregek, anyák sávuot kimenetalének estéjén már nem élnek. Sorsuk: gáz és tüz. 120 lélek még él az elsö szelekció után. Megkezdik lassu haláltusájukat a német munkatáborokban.

Kb. 30-an maradtak életben ebböl a 120-ból. Az életfenmaradásért folytatott küzdelmüket talán soha senki nem fogja megirni. Gyakran halljuk szemrehányóan, hogy elenállás nélkül mentek a halálba és passzivan

az emlékmü felállitását. Mindenki kiveszi a részét a gyüjtésböl. Természetes a zsidók sem maradhatnak ki. Az évek során néhány nagyszabású kulturelöadást rendeznek a zsidók és a bevételeket az emlékmü leleplezésére forditják. Amikor, a 30-as évek végén, sor kerül as emlékmü leleplezésére, a mádi zsidókat a szerencsi rabbi képviseli megrázó, hazafias, magyar nyelvü szonoklatával.

Kapcsolat Cionnal

Mielött rátérnénk a tragikus vég, az 1944-es esztendö, és az azt megelözö évek leirására, nehány szót kell szólnunk a falu zsidóságának kapcsolatáról Erec-Jiszraellel.

Már 1826-ban elindul az elsö zsidó, a jámbor rav Amram Chasida a faluból, ösei földjére és végsö nyughelyét a Szafedi temetöben találja meg. Tudunk egy rav Tuvje Goldenberg nevü jesiva bocherról, aki szintén ezt az utat választja[24] 1930-ból két családról tudunk, Mondschein és Zupnik családról, akik kivándoroltak.

Tudjuk, hogy már 1870-töl ott áll minden zsidó házban "Rabbi Meir Baal Nes" persely,[26] 1930-tól Keren Kajemet persely és a pénzt Erec-Jiszrael javára gyüjtik. A rabbik, a szélsöséges ortodoxia, ellene vannak minden cionista tevékenységnek.

A harmincas évek végén néhány mádi fiatal utazik Budapestre, az ugynevezett hachsarákra, ahol felkészülnek kibbuci életre Erec-Jiszraelben. A hatóságok és antiszemita ujságok "kommunista" propaganda terjesztésével vádolják a hachsarák fiataljait es egyiküket - Tova Lewy - letartóztatják.[27] Ennek ellenére Tova es Lea Lewy, majd késöbb Sigelbaum Tibi megérkeznek Erec-Jiszraelbe. A fiatalok körében fokozódik az erdeklödés a cionizmus iránt, de csak titokban foglalkozhatnak vele, mert az idösebb generacio nem türi a cionista eszméket a faluban. A "Tiferet Bachurim" nevü csoport cionista tevékenyseget fejt ki, a maguk igen zárt és szük körén belül. Gyüjtenek a Keren Kajemetnek a temploman, árulnak "Sekelt" a falu zsidói között. A 40-es években megalakul, szinte illegálisan, a Bne Akiba mozgalom helyi sejtje[28]

A deportálás

Már 1939-ben felerösödik az antiszemita sajtó uszitó, zsidóellenes kórusa. Egyelöre a beszivargó, lengyel zsidók ellen acsarkodnak, de elökészitik a talajt a jövönek. 1940-ben, az elsö departálások idején, Mádról is kiüznek három családot. Az irány: Kamenets - Podolszk. Csak hetek mulva derül ki, hogy minden zsidót legyilkoltak ebben a városkában.

érterlmiség távoznak a faluból és ezzel megerösitik a helyi szélsöseges ortodoxia vezetö szerepét a falu zsidó hitközségében.

*

A zsidó hitélet egyik központja a jesiva volt. Pontosan nem tudjuk, mikor alakult, de az bizonyos, hogy Amram Chaszida kivándorlása után a szellemi élet vezetése a jesiva akkori vezetöjének Elimelechnek kezébe került. Talmudban és Germaraban jártas, jámbor zsidók irányitják jesivát, mint pl. rav Naftali Faitel Reinitz. Az ország minden részéröl: Sárospatakról, Kisvárdáról, Tokajból, Margitáról, Miskolcról, Csabáról és Kassáról érkeznek fiatalok a hirneves mádi jesivába tanulni. A végzösök közül sokan hires rabbikká válnak.[24]

Az 1900-as ével elejétöl 1932-ig a jesiva vezetöje Winkler Lipót förabbi a Levushe Mordechaj Responsum gyüjtemény szerzöje volt. Ugyanakkor Ehrenreich Henrik, mint dáján tevékenykedik a jesiva vezetésében. Vezetésük alatt a jesiva Magyarország fontos tóratanulási központja lett. 1932-ben, Winkler halála után, Ehrenreich Henriket választják meg förabbinak.

Emlitésre méltó, hogy három évszázad alatt Mád rabbijai és dájánjai kb. 25 hébernyelvü könybet publikáltak. Közöttük responsum gyüjtemények, homiletikai müvek, pamflettek, Haggada kommentár és egy történelmi monográphia a madi rabbik történetéröl. Mád utolsó rabbijának, Moshe Ehrenreichnek, responsumjait jelenleg rendezi sajtó alá a Brooklynban élö öccse.

*

A gyerekek nevelése megoszlik az állami iskola, és a cheder vagy jesiva között. Már 1736-ban találunk zsidó tanitót a faluban, de zsidó iskoláról csak 1788-ból tudunk, amelyet 1812-ben bezárnak, 1813-ban hatósági rendeletre ismét megnyitnak.[26] A 20. században már együtt tanulnak a zsidó gyerekek a keresztény gyerekekke és az állami iskolában tanitanak zsidó tanitók is. A fiúk iskola elött chajderba mennek és iskola után ismét ott folytatják a tanulást. A korán leszálló téli éjszakákban kis gyertya-lámpácskáikkal ballagnak haza az apró gyerekek a szentkönyvek tanulmányozásából. A lányok isoláztatására nem forditanak nagy gondot. Megtanulnak héberül olvasni, és a többi a család dolga.

*

A 30-as évek viszonylagos csöndben telnek el. Nincsenek atrocitasok, nincs zsidóverés és elöfordul, hogy a magyarok menzeti ünnepén, március 15-én, pajaszos zsidó gyerek szavalja az iskolában a "Talpra Magyart". Hitler uralomra jusása után az egész országban érezhetö, erösödö antiszemitizmus mintha elkerülné a falut. Polgári kaszinó nyilik 1935-ben és a zsidók szivesen látott tagok a kaszinóban.

Nagy esemény a 30-as évek végén az I. világháború hösi emlékmüvének leleplezése. Már 1931-32-ben határozták el a falu hatóságai

vagy más hagyonányos tudományt. Még az u.n. "jiddis-deutsch" is istenkáromlas szemükben. Azt látjál a szélsöségesek, hogy a modernizálódási folyamatot nem állithatják meg, ezért minden erejükkel az asszimilalódó zsidó tömegtöl való teljes különválást szorgalmazzák. A mádi zsidók az elszakadási tendencia élharcosai között vannak. Kiemelkedik közülük r. Amram Blum, Amram Chasida unokája, tevékenysége. R. Amram Blum 1862-63 körül érkezik a faluba es 16 esztendön keresztül szolgálja a falu zsidóságát, amig meg nem választják rabbinak Husztra. Minden erejét latba veti a magyar neologia terjeszkedésével szemben. Ott találjuk azok között a 70-es évek elejen, akik a szélsöséges ortodoxia részéröl "hangos háborút" folytatnak a Budapesten felállitandó Rabbiképzö Szeminárium terve ellen[21] Peticiókkal ostromolják a magyar hatóságokat, hogy akadályozza meg a Szeminarium felallitását.[22] A szélsöséges, mádi ortodoxia vezetöivel szembenm igen érdekes figurája a korszaknak a falu szülöttje r. Fajbel Horovitz, aki mint ortodox rabbi kerül Paksra. Ez a rabbi - a hagyomány szerint - nagyszerü szónok és szónoklatait "jiddis-deutsch" nyelven tartja. Gróf Eszterházy Károly, az akkori ikök egyik leghatalmasabb földesura Pakson jártában hallja öt beszélni és elhivja rabbinak.[22a]

A hitélet virágzását igazolja, hogy a század közepe táján dájánt hoznak a faluba, mivel a rabbi már nem képes egyedül ellátni megszaporodott teendöit. Kiemelkedik a dájánok közül ebben a korban Josef Flegman és Aser Zelig Planer.

A Schwzrtz család két nagy rabbit ad a fulnak. 1881-ben Abraham Jehuda Hakohen Schwartz kerül a rabbi-székbe Mezö-Zomborból, majd haláta után fia, Naftali Schwartz. Tevékenykedésének idejére esnek a magyar állam milleneumi ünnepségei. Természetszerüleg a falu zsidósága is kiveszi részét az ünnepségböl. Naftali Schwartz hatásos beszédet tart a templomban.[23]

A huszadik század

A XX. század elejen nyugodt és virágzó a zsidók élete Mádon. Több mint 100 bocher tanul jesivájában, és a falu élete elképzelhetetlen a zsidó lakosok nélkül. A Weinhandler név már világmárka a borpiacon amikor megmagyarositja a nevét, - Borsaira.

Az I. világháború 100 halottja kzött a falu szülötteiröl beszélünk 12 zsidó nevet találunk.

A két világhaború között csökken a falu lakosságának lélekszáma. Ennek a magyarázata az, hogy a nagy városok magukhoz vonzák a falu sok lakóját zsidókat is. Sokan elköltöznek a gyorsabb elörejutás reményében, vagy kivándorolnak Amerikába. Föleg a zsidó fiatal

es akinek kommentárjat a jeruzsálemi talmud vilnai kiadásában nyomtatták ki - hat évi rabbiskodás után elindual Cionba és Szafedon telepszik le [17]

*

1848 marciusában kirobban a magyar forradalom és azt követöen a szabadságharc. Az elsödleges cél a Habsburg elnyomás lerázása és független Magyarország megteremtése, ahol minden ember egyenlö a törvény elött Szerte Magyarországon a zsidók Kossuth mellett állnak. Benne és mozgalmában látják az emancipacio megvalósitásának letéteményesét. Sok példát tudunk arról, hogy zsidók gyülekeznek Kossuth lobogója alá a szabadságharc idején. Mádról, a mádi zsidókrol, csak azt jegyzi meg a krónika, hogy 300 forinttal járultak hozzá a szabadságharc ügyének támogatásához.[18] Viszont a család elbeszélése szerint, Neumanék egyik fia aki Ujfyra magyarositja nevét - beáll Kossuth táborába és a bukás után követi öt az emigrácioba is.[19]

*

1857-ben nagy vállalkozásba kezdenek a hegyaljai bortermelök. Létre akarjak hozni szövetségüket, de nagy nehézségekbe ütköznek a hatóságok részéröl. Végül 1858-ban a hatóságok jováhagyják a "Hegyaljai Bortermelök Egyesülete" - alapitó levelét. Terveik között szerepel: versennyel egybekapcsolt évenkénti venyige és borkiállitás, versenypályazat kiirása földek megmüvelésére és uj ipari termelö eszközök bevezetése, piackutatás, bankalapitás a borkereskedök támogatására, szakiskolák nyitása, stb. 232 névröl történik emlités, akik tagjai az egyesületnak. Grófok, bárok, arisztokraták nevei között Adolf Lichtman, Tajtelbaum Natan és más mádi zsidók neveivel.[20]

Az 1860-as évek döntö változást hoznak Magyarország életébe. Kiegyezés jön letre Bécs és a magyar uralkodó osztály között, amely bizonyos fokú fejlödést, haladást, modernizálást tesz lehetövé Magyarorazagon.

Természetszerüleg ez kihat a magyar zsidóság széles táborára is. Az emancipácios folyamattal párhuzamosan, egyre eröteljesebben jelentkeznek bizonyos zsidó rétegek, egész hitközségek magyarosodási világiasodási törekvései. Zsidó tömegek fordulnak a világi kultura felé és vallják azt is, hogy rabbijaiknak, nemcsak általános zsidó kulturában, de világi kulturában is otthan kell lenniök. A rabbi legyen világi tudós is, nemcsak a zsidó tudományok tudósa. Ezek a zsidó csoportok önmagukat neologoknak nevezik. Az ország szélsöséges ortodoxiája eröteljes támadásba lendül a neologok ellen. Állitják, hogy minden világiasodási törekvés elszakadást jelent a megszentelt, zsidó hagyománytól. Nem türik a magyar nyelv ápolását a hitéleten belül. Számukra egyetlen nyelv létezik, a jiddis, amelyen szabad tanulni és tanitani a Torát, Talmudot, a Germarat

krónikások, hogy a régi zsidó törvények szerint a nök, a gyerekek és férfiak hordták a köveket az épitkezéshez, hogy idegen kéz ne érintse öket.[12] A stilus olasz mesterek kezét dicséri, akik Lengyelországban épitettek zsidó templomokat. Belsö harmoniáját a négy tartóoszlop biztositja. Közepén kupola borul a tora-olvaso asztal fölé. A középsö négyszög körül két oszlopban padok, 130 ember számára. Bensöséges intimitás jellemzi a belsö teret- mig kivülröl - a barokk és copf építészeti stilus harmonikus keveredése teszik egyikévé a legszebbeknek a magyarországi zsidó templomok közül.[13]

A zsidó hitközség fénykora.

Nagy változásokkal köszönt a mádi zsidokra és egyáltalán a falu népére a 19.sz. A zsidók virágzó hitélete messze túlterjed helyi keretein, elér messzi vidékek hitközségeihez. Talmudtudósai ápolják a tant, jesivája távoli városik fiataljait vonzza, rabbijai kiemelkedö helyet biztositanak Mád számára az ország szélsöséges ortodoxiájának hierarchiájában.

A zsidó lakosság gazdagodik, vagyonra tesz szert. Erdeklödéssel fordul a nemzeti, politikai problémák felé és a század végére már részt kérnek a helyi, municipális életböl is.

Kezünkben vannak Zemplén Vármegye helyi népszámlálásának 1811-12-es adatai. A két nepszámlálás, - amely a zsidókat külön számbaveszi - 2506 családról beszél, akik több mint négyszáz helységben élnek a megyeben. Ez kb. 11000 lelket jelent. Mád községben 76 szidó család neve jelenik meg a listában.[14]

Az 1811-12-es népszámlálás olyanok nevét emliti, akiknek leszármazottai élnek egészen az 1944-es tragédiáig: Weinhandler Jakab, Lövi Mojzes, Tejtelbaum Abrahám. Szerepel itt Israel Wohl neve is, aki rav Mose Wolf Littmannak, a falu eslö rabbijanak fia. Érdekes megjegyezni, hogy a zsidók közül nem egynek magyar neve van, mások magyar hangzást kölcsönöznek héber nevüknek. Igy peldául, megjelennek a következö nevek: Pipatsináló, Botos Lörinc, Szemes Zsidó és Nota Iszik.

Nincsenek pontos adatok a foglalkozás megoszlására nézve, de elszórt adatokból, peres iratokból arra lehet következtetni, legtöbben a borszakmában és rokonfoglalkozási ágakban keresik a kenyerüket. A megyei levéltár 138/1812 okirata szerint a keresztények követelik az 1790 után érkezett zsidók kitiltását, egy 1812-es törvényre hivatkozva. Panaszolják, hogy a zsidók szorongatják a szegény népet. Borhamisitással, csalással vádolják öket. A zsidók jogorvoslásért a hatóságokhoz fordulnak panaszukkal.[15]

1826-ból van tudomásunk az elsö Szentföldre elinduló kivándorlásról. Amram Rosembaum, akit Amram Chaszidának is neveznek,

Amig az 1726-i népszámlálás csak egy zsidót emlit Mádon, 1736-ban már nyolc letelepült zsidó családról tudunk. Külföldi és magyar nemes urak védelmét élvezik és föfoglalkozásuk a bortermelés és kereskedés. Az 1746- népszámlálás már 13 zsidó családról tud. Tudjuk az adatokból hogy egyikük, Simon Markovics nevü, tanitó.[3]

Okiratok igazolják 1720, 1743, 1746, 1750, 1755-ból, hogy a zsidók három nemes úr: Szirmay, Alaghy, Aszpremont birtokain élnek mint bérlök és borkereskedelemböl élnek.[4]

A század másik felében már hitközseget alapitanak Mádon. 1774-ben, 1778-ban és később a Mád-Uriszék itéletet hoz zsidó és keresztények ügyeigen. Érdekes, hogy sok esetben nem csak keresztények, hanem zsidók javára is döntenek. Adatok igozolják a század végéröl, hogy élénk a borkereskedelem külfölddel - föleg Lengyelország felé - és ezt föleg zsidók tartják a kezükben. 1791-ból származó rendelet magtilja a lengyeleknek, görögöknek, zsidóknak a borvásárlást.[5]

Nem lehetett különösen jó a viszony a zsidok és keresztények között a század végén, de ez nem nagyon zavarja a zsidókat mindennapi tevékenységükben. Kereskednek, termelik a bort és épitik hitközségi életüket. A század második felére esik (1750) Bal Sem Tovnak, a chaszidizmus atyjának mádi látogatóse. Jehuda Jekutiel Grinwald a hagyományokra hivatkozó tanusága szerint, Bal Sem Tov pénzgyüjtö körutján jut el Hegyaljára és Mádra is.[6]

1775-ben Hegyalján jár egy bolochovi (Galicia) zsidó borkereskedö és hébernyelvü útleirásában megemliti, hogy Mádon számos zsidó él.[7]

A falu eslö rabbija, rav Mose Wolf Litman, aki Lengyelországban született, és az 1771-es népszámlálásnál már olvassuk a nevét a többi zsidó között, 1799-ig szolgálja hitközséget és ott temetik el Mádon.[8]

A prágai Jehezkiel Landó a hires Noda B'Jehuda cimü könyvében megjelenik egy responsum, amely Wolf rabbihoz van cimezve. A responsum Mád nevének jiddis ortográfiájával foglalkozik.[9]

A hitélet és hitözségi élet felvirágozását tanusitja a század második felében Chevra Kadisa megalapitása és templom felépülése.

Rav Jehuda Hakohen könyvéböl (Kol Arje) kiderül, hogy 1774-ben megalakul a "Ner-Tamid" egyesület, majd 1769-ben a Chevra Kadisa.[10] Nem erdektelen, hogy 1793-ból fennmaradt irásos dokumentum, amely "Pinkasz Chevra Ner Lemeor" cimen irja le a mádi zsidó Chevra Kadisa alapszabályait. Kötelezi a chevra tagjait havi tagdij fizerésre, elrendeli két elnök, két gabe, valamint könyvelö választását. Dönt arról, - hogy változas csak az egyesület valamennyi tagjának beleegyezésével történhet.[11]

A század végén barokk stilusban épült gyönyörü zsidó temploma van a falunak,. Vannak adatok, amelyek azt igazolják, hogy már 1771-ben volt a faluban zsidó templom, de az, amely több mint 150 éven keresztül szolgálta a mádi zsidókat, csak 1798-ban épült fel. Feljegyzik a

MÁD ZSIDO HITKÖZSÉGÉNEK TÖRTÉNETE

Szomorú feladat kutatni a történetét Mád zsidó hitközségének, amely évszázadokon keresztül virágzott, mig végül letünt a zsidó élet térképéröl. Régi, elfelejtett okiratokat kell elökeresni, - poros, évtizedeken keresztül ki nem nyitott könyveket kell átlapozni, és miközben az iró adatokat keres, elöre tudja a véget: egy 700 éves magyar falu zsidó lakosságának megrázó katasztrófáját.

A történet kezdetén álljon itt két számadat: 1880 - a faluban 882 zsidó lélek él - 1972 - összesen öt.

700 éves multra tekint vissza a falu és egy 1920-s népszámlálas adatai szerint a lakosság 75% -a katolikus, 10% -a protestáns, 15% zsidó. Elszórt adatok igazolják, hogy már a 17.sz. elején találunk Mádon zsidókat, de szervezett hitközségi eletröl csak kb. 250 éve beszélhetünk.

250 éven keresztül, együtt élt Mádon a katolikus, a protestáns és a zsidó lakosság. Templomokat épitettek és benne dicsérték Istenüket. A zsidó hitközség nagy rabbikat, tudósokat adott a zsidóságnak és egy mártirt, Löwy Sándort, akinek a nevét arany betükkel jegyeztek be a magyarországi munkamozgalom, a kommunista párt történetébe.

Ma is állnak a templomok, de közülük egy üres. Ma is temetkeznek, de egy temetö elhagyott, ahol alig akad latogatója a hitközség multját hirdetö családi sirköveknek. Kapuja rég nincs, a ravatal használatlanul, félredobva hever. 1944 kiirtotta innen a zsidó életet.

A zsidó település kezdete Mádon.

A 17. sz. elején Magyarország három részre szakadt. Nyugaton a Habsburgok uralkodnak, az ország középsö része török hódoltság, mig Kelet-Eszakkelet az Erkélyi Fejedelemség ·fennhatósága alá tartozik. Hegyalja, és maga Mád is, a három hatalom ütközési pontján fekszik. Gyakran cserél gazdát Habsburg és török kézen. Mád pl. 1667-ben teljesen megsemmisül a török hordák dúlásai során.

A zsidók a század elején érkeztek Hegyaljára Galiciából, és azonnal bekapcsolódtak a szölö és borkereskedelembe. Egy kassai panaszlevél 1609-ból arról tanuskodik, hogy vannak zsidók ebben a korban már Mádon. A panaszos elmondja, hogy a zsidók felvásárolják a bort és a szölö venyigét, de nincs mit tenni ellenük, mert egy Alaghy nevü mádi magyar nemes védelmét élvezik.[1] Ugyancsak ebböl az idöböl származik R. Joel Szirkisz, a világhirü krakkói rabbi levele, amelyben beszámol koser bor termeléséröl a Mád mellett levö Zombor faluban.[2]

A 18.sz. elejéröl nagyon kevés adatot találunk arra nézve, hogy milyen a zsidó élet Mádon, de a század közepén megszaporodnak a hiteles adatok, és kibontakozik elöttünk a falu zsidó lakosságának gyors fejlödése

תמצית הונגרית

FROM THE SPEECH DELIVERED BY ZEEV SALCZER

The Torah says about Jacob: "And he knew it and said: It is my son's coat, an evil beast has devoured it", and the Torah continues: "and his sons and daughters rose to comfort him, but he refused to be comforted", Rashi remarks, that Jacob mourned for twenty two years, until the day that he found out his son was alive.

It is striking that after the death of the high priest Aharon mourning took place for only thirty days, and similarly after the death of Moses the Torah says. "And the children of Israel wept for Moses thirty days in the plains of Moab"

One wonders why did Jacob mourn for his son so many years, while the mourning period for Aharon and Moses ended after thirty days? Rashi answering this question says that one cannot be consoled when young people have been killed by beasts.

Our gathering at this memorial tablet is a tragic testimony to Rashi's views: Our children were demoured by beasts, and this is the reason that our mourning has not ended. We meet here not thirty days, but thirty years after their death, and our mourning has no end.

From the eulogy said by Mr. Yosef Salczer-Eliaz

The destruction of Jewish communities in Hungary was not the result of a catastrophe caused by natural forces; neither volcanic eruption, nor earthquake, nor flood destroyed these communities; the holocaust is in effect an event, which can not be logically explained; the human mind can not comprehend it. The more years pass since those dreadful days, the more diabolic appears that epoch in our eyes. Indeed one can not conceive those events, but as an apocalyptic vision. One is perplexed and confused and can not describe the cruelty of the Germans to annihilate the Jewish people. The holocaust happened at daylight, before the eyes of all nations, and nobody came to avoid it.

Standing in face of the memorial tablet of the small community Maad our sorrow is deep and we express our feeling by quoting the words of Lamentations, "How doeth the city sit solitary, that was full of people? "

We are still searching for the meaning of the holocaust, and we can bear the memory of those days, only if we believe in the age-old tradition, that any Jew who was killed for being a Jew, is a martyr, whose sacrifice strengthen the existence of the Jewish people. In line with this tradition the holocaust hastened the establishment of the Jewish State in Israel.

We mourn for those who dreamt about the Jewish state, but are not here with us. Let this tablet keep their memory and tell their martyrdom.

Jerusalem, Mount Zion, october 2, 1973
tishre 5, 5734

Jewish libraries contain more than twenty five books written by rabbis and rabbinical scholars of Maad. These books constitute objects of study for religious and secular scholars as well. Most of the students, studying these books were never in Maad and most probably, have never heard the name of the village.

The spiritual heritage of these books is the eternal monument of Jewish life in Maad, and this monument will outlast all marble tablets.

לוכ זיכרון לקדושי מאד במרתף השואה בהר ציון

THE FAILURE OF AN ATTEMPT

In 1945 when the greater part of Hungary was still under Nazi rule Maad was liberated by the Russians. The first Jewish survivors returned to Maad. In a short while seven Jews returned to Maad. They founded a collective, lived in one house and tried to build a new life. By 1946 there were already 40 Jews in the village. In 1947 they officially established a Jewish Community Organization. They reopened the synagogue and started to restore the Jewish institutions. There were again Jewish weddings in Maad and also burials. Apparently, life returned to its old patterns. In 1950 a Memorial Table was set up in the synagogue in memory of the martyrs of the Jewish community killed during the Nazi period. At its unveiling the village was represented by its officials but they were not asked to hold speeches. The Jews did not feel like hearing apologies. Anyway what could they have said?

In 1950 many of the Jews who returned left the village, and in 1956 only 4-5 Jewish families remained in the village. The attempt to rebuild Jewish communal life in Maad failed.

At the time this book is being published, in 1972, only one Jewish family and two Jewish widows are living in the village. The history of a small Jewish community in the north-eastern part of Hungary comes to an end.

The Unveiling of a Memorial Tablet At Mount Zion

On the 2nd October, 1973 about sixty survivors of the Holocaust from Maad and their families came together to unveil a memorial tablet for the martyrs. People came from all parts of the country, from the Galil and the Negev. Among them rabbinical and secular scholars, teachers, industrialists, businessmen, civil servants, military-men, workers and farmers. The survivors became citizens of Israel, and devoted their life to build their ancient-new country. They no longer live in a single small village, but some common memories keep them together: the memories of childhood, the memories of an abandoned synagogue, and of beloved persons.

Rabbi David Moskovits, one of the survivors, at present rabbi of the Belz-Yeshiva in Jerusalem, delivered a Misnayoth reading, to the congregation. Mr. Yosef Salczer spoke about the glorious past of the Maad community. Rabbi Pasternak mentioned his efforts to commemorate the martyrs of the village. Zeev Salczer read the list of the martyrs and Arieh Lewy spoke about the spiritual heritage of the village.

and to persuade people not to seek medical assistance when they felt sick because we knew what was the fate of those who asked for medical help. And above all were our efforts to remain together. – When the group was transferred from Auschwitz we stood together at the end of the row in order to make sure that all of us will be put into the same waggon. Unfortunately we failed in our attempt. When our turn came to enter the waggons – all of them were full, and they separated us and each one was put in a different one. Nevertheless we met again and remained together."

followed the concentration in synagogues, in the ghetto in the central city of the district, then deportation, and finally the concentration and annihilation camps.

The Jews of Maad were not ashamed to wear the David Star. Maad was a small community and people knew each other – but they wondered why should they be wearing it.

The order was given for conscription. The authorities demanded an up-to-date list of all Jews, young and old, healthy and sick.

Then came the great shock of their removal from their homes; they were concentrated in the synagogue and kept there for three days. The gendarmes kept them from escaping although no such surveillance was needed. Nobody wanted to escape. And at the end of three days they left for the ghetto in Satoraljaujhely, the regional capital. But only for a few weeks served this ghetto a station on their way to death. Life was organized in the ghetto: 4-5 families were housed in a single room. Public kitchens (mess) were set up for single persons who did not have families to look after them, Jewish charity started to work within the ghetto. Those who lost their property took care of those who had even less.[29]

Some relatives from Budapest, where meanwhile Jews were still free, came to the ghetto and tried to persuade the people to escape, to come to Budapest, but they did not want to leave behind their families.

A few days before Shevuoth the ghetto was eliminated. Transports were dispatched to Auschwitz. The 230 Jews of Maad were sent in three different transports, and when Shevuoth was over, about 110 of them, the aged and the children, were no longer alive. Their fate was – gas and fire. And about 120, those who survived, the first selection, started their fight and agony for survival – in various forced labor camps. Only 10-15 percent of those who were taken to Auschwitz survived.

It has often been claimed that those who were taken to Auschwitz did not fight for their lives, that they succumbed to fate without much resistance. However, when the survivors recount their memories it becomes obvious that they did fight. This generation, therefore, should not only feel deep compassion and pain for those who suffered such a cruel fate, but should also be fully conscious of their heroic struggle for survival.

Let the reminiscences of deportees from Maad bear witness to this end: "Our main purpose was to remain together" – tells one of them – "about ten persons from Maad stuck together and made an effort not to be separated one from the other. We stood in a line hiding always those who were weak. In the beginning we put the children in the second line, being afraid that they will be taken away because they were very young, and later on they stood in the first line hiding the old ones who became feeble. We did everything to keep up the spirit of the group. There was a case when we had to force somebody to take in the "food" we received,

Jerusalem. In the 1930's two familes from Maad emigrated for religious reasons to the Holy Land.

Since 1870 the Rabbi Meir Baal-Hannes alms-boxes could be found in the homes of Jews in Maad, collecting money for needy scholars in the Holy Land[26] and since 1930 there were also Keren Kayemeth collecting boxes in several houses. The extreme orthodox rabbis were strongly opposed to the Zionist movement, but nevertheless the youth found its way to Zion. Several youngsters went to the Hachsharoth of the Zionist Youth movement. One of them, Tova Lewy the leader of a Hachshara in Budapest, was arrested by the authorities on charge of conducting Communist propaganda disguised as Zionism.[27] Tova Lewy, Lea Lewy and Tibi Sigelbaum eventually succeeded to come to Palestine before the Second World War. Sigelbaum Tibi had the privilege of returning to the liberated Maad as soldier of the Palestine Jewish Brigade.

The young generation was dedicated to the Zionist idea in spite of it being prohibited by the local Jewish establishment. In the years 1937-47 the local Tifereth Bachurim Association was the carrier of the Zionist idea. They collected money for Keren Kayemeth, sold the Sheckel, etc., and finally a Bne-Akiva local branch was established in 1939.[28]

DEPORTATION

Anti-semitism became violent in 1939. It started with agitation against refugees from Poland. In 1941 when the first deportation of Jews took place from Hungary, three familes were deported from Maad in the Kamenic-Podols direction. Weeks passed by till the people of Maad found out that all of them were killed. One year later 15 families were arrested and measures were taken to expell them from Hungary. All of them were natives of the village and not Polish immigrants, and thus they were entitled to claim Hungarian citizenship according to the Hungarian law. Their only sin was that they did not possess such a certificate. The village people were shocked by this attempt and the gentiles also intervened. The 15 families were returned to Maad from the route of their deportation to Poland: they could stay in Maad for another short while.

In 1942 men aged 21-50 were drafted to the Hungarian army into special Jewish Labor Units. Many men aged 50-60 were also drafted. Almost all the men of Maad were taken to the labor forces and many of them found their death due to the atrocities of the Hungarian commanding officers.

In 1943 there was still hope that the Hungarian Jewry might perhaps evade the fate of its brethren in the rest of Europe. However, these hopes were vain. On the 19th of March, 1944, the organized annihilation of the Hungarian Jewry began. First they had to wear the yellow David Star, then

open, however, by 1890 Jewish children studied in the state elementary school, and since other denominations had their parochial schools, the majority of pupils in the state school were Jewish. In 1901 the parochial schools were closed down in Maad and children of all denominations studied in the state school. The state school was closed on Saturdays, an unusual arrangement for state schools.

The boys attended the cheder each morning before school, in the afternoons after returning from school and on school vacation days. These small cheder children returned home late in the evening walking along the village's dark street, carrying candle-lights in their hands.

INCREASING ANTI-SEMITISM

The fourth decade of the 20th century started with this peaceful coexistence between Jews and gentiles in Maad. There were no atrocities, no Jew-beating, and it happened several times that on 15th of March, the Hungarian national holiday, a Jewish child with corkscrew curls (orthodox peoth) would recite the "Talpra Magyar" (Petöfi poem) to the whole celebrating community of Maad. The anti-semite movement, which was gaining strength in Hungary, did not affect coexistence in Maad. In 1935 bourgeois circles established a club in the village in which Jews were accepted as members.

A central event in the village's life at the end of the thirties was the preparation of a monument for those who fell in the First World War. The decision to erect such a monument was taken at the beginning of the thirties and for several years the cultural activities of the village centered around raising money for that monument. The Jewish community took part in this effort. They prepared two shows in the Hungarian language, and not in Yiddish, and all notables (Jews and gentiles) attended the show. Everybody was pleased with the contents and the proceeds from the show.

When the monument was unveiled the Jewish community was represented in the celebration, and the rabbi of the neighbouring Szerencs community delivered in Hungarian a patriotic speech which deeply impressed the whole audience.

CONNECTION WITH ZION

Before dwelling on the tragic events of 1944, let us give a brief review of the Maad Jewry's connections with the Holy Land, during the last two centuries. As mentioned before R. Amram Chassida, the rabbi of Maad came to Safed in 1826. Schwarz mentions in his book a graduate of the Maad Yeshiva, called R. Tuvya Goldberg, who became a rabbi in

THE TWENTIETH CENTURY

The beginning of the 20th century marks a period of tranquility and thriving progress for the Maad Jewry. In the Yeshiva more than 100 students were studying, and the presence of Jews was felt in the village in activities of different sorts. The Weinhändler became famous in wine-trade and his products reached all the places where people consumed the Tokay wine. But the name Weinhändler which sounded Jewish was changed for Borsai. In the state elementary school, Jewish children with long earlocks (peoth) studied together with Catholic boys and girls, sitting in the same bench. The Jewish community was an integral part of the village, sharing the gentiles' lot for better and for worse.

Between the two World Wars the Jewish population decreased in the village. The cities attracted young persons and among them Jews. There was also some emigration to America. Young intellectuals seeking a better living left the village and settled in the neighbouring cities and thus the extremist orthodox elements carried increased weight in the community's life.

One of the centers of Jewish communal life was the Yeshivah. The date of its foundation is not known, but when R. Amram Chassida left Maad in 1826 for Safed R. Elimelech became the head of the Yeshivah.[24] The heads of the Yeshiva were well-known scholars. Students came to Maad from all over the country from Patak, Bonyhad, Tokaj, Margitas, Miskolc, Kassa, Eperjes etc. Many Yeshiva graduates became later-on famous rabbis in Hungary and in other countries as well.

From the beginning of the 20th century until 1932 the heads of the Yeshiva were Leopold Winkler, author of the Levushe Mordchai Responsum Collection, and Rabbi Hayyim Ehrencreich, author of Kav Hayyim Responsum Collection. Winkler was one of the most revered rabbis of the Hungarian orthodoxy and his personality attracted numerous students to the Yeshiva.

It should be noted that the heads of the Maad Yeshiva published more than 25 Hebrew books, some of them Respondum Collections, Sermon Collections, Talmud Commentary, Haggada Commentary and a Historical essay about the Maad rabbis.

The education of local children was shared by the state elementary school and the "cheder" or the Yeshiva. In 1736 there was already a Jewish teacher in Maad (praeceptor infantium Judeorum) but the Jewish school had been established only in 1788. In 1813 this school was closed down, but it was reopened in complaince with an order of the local authorities.[25] We do not know for how long that Jewish school remained

In 1881 Rabbi Abraham Jehusa Hakohen Schwartz was elected to serve as Rabbi of Maad. His descendants continued to serve as rabbis and dayyans until the Holocaust in many other Hungarian Jewish communities as well as in Maad. On his letter of invitation to serve as rabbi of Maad (1881) we find the signature of 115 Jewish heads of families. His son Naphtali Schwartz was the Rabbi of Maad at the time of the Millennium festivities in Hungary. In 1897 he delivered a sermon in the synagogue praising the king and the Hungarian authorities for granting freedom to the Hungarian Jewry. He exhorted his congregation to remain faithful to tradition because as he saw it the essence of freedom was – freedom to observe the Jewish laws.[23]

The year 1848 became a land-mark in Hungarian history. The Hungarian people rebelled against the Hapsburg rule, and led by Kossuth they fought for Hungarian independence. The chronicles tell us that the Jews of Maad supported financially the Hungarian fighters. They donated 300 fr. for this purpose.[18] According to local tradition a member of the Neuman family, who changed his name to Ujfy, joined the Kossuth troops and later followed the leader into exile.

In 1857 an Association of Wine Growers was established in Maad. Its purpose was to improve vine cultivating practice, increase wine-trade, arrange wine fairs, establish vocational schools for wine production, etc. The first president of that Association was the Count Andrassy, who later became Prime Minister of Hungary. Among its members we find Adolf Lichtman, Nathan Tajtelbaum, Mano Zimmerman, and several Jews from Maad. Their names appear in the proper alphabethic order together with names of courts, barons and other noblemen.[20]

In the 1860's changes were introduced into the Hungarian political life. A compromise was reached between the Hungarians and the Hapsburg dynasty and in its wake a process of modernization and economic prosperity spread all over the country. This affected Jewish life as well and they were granted emancipation. A great number of Jews took up secular studies and claimed that Jewish communal life and culture should be adjusted to the values of the environment. The rabbi had to be a scholar not only in talmudic studies, but also in the field of secular studies. Progressive Jewish elements calling themselves neologs, demanded the Magyarization of Jewish life. However, radical orthodox masses launched active opposition to these plans. According to orthodox view, the slightest secularization might ruin Jewish tradition. The orthodox circles opposed the use of the Hungarian language in talmudic studies, in religious sermons and in communal activities. For them only one language was acceptable, the Yiddish. They even opposed the usage of Yiddish-Deutsch (a mixture of Yiddish and German). The orthodox elements understood that they could not stop the process of secularization and therefore they strove to divide the Jewish communities into separate orthodox and neolog sections. The rabbis of Maad actively supported such a division. R. Amram Blum (the grandson of Amram Chassida, who emigrated to the Holy Land) was one of the important supporters of such a separation. He was one of the rabbis who signed the famous rabbinical court decree against the establishment of a Rabbinical Seminary in Budapest.[21] This approach found explicit expression in his responsum collection Beth Shearim. A public petition dealing with this issue was signed by the leaders of the Jewish community in Maad and despatched to the appropriate ministry in Budapest.[22]

In 1771 there was a synagague in the village, however soon it became too small for the expanding Jewish community and therefore a new, impressive synagogue was built at the end of the 18th century, which served the Jewish community till 1956. Its inauguration took place in 1789. This is a baroque-style building located on a high hill, overlooking the whole village. The synagogue of Maad is one of the most exquisite synagogues of Hungary.[12,13]

THE GOLDEN AGE OF THE JEWISH COMMUNITY

The 19th century brought changes in the life of the Jewish community. Maad became famous among the orthodox Jewry of Hungary. The scholarly rabbis coming to the village attracted students to the Yeshiva of Maad from all over the country, and it became one of the famous Torah centers in Hungary.

The Jews manifested interest in municipal and national problems, and at the end of the century when the thousand-year-old Hungary celebrated its Millennium all over the country, the Jewish commur.ity of Maad celebrated together with the gentiles.

The 1812 census listed 76 Jewish families living in Maad. It contained names of persons whose descendants lived in Maad till the Holocaust of 1944.[14]

No data are available about the occupations of Jews in Maad, but on basis of court decisions and responses in Rabbinical literature it may be inferred that most of them worked in wine-production and in wine-trade. In one document, for instance, we find that in 1812 Jews of Maad were accused of adulterating the famous wine of Hegyalja.[15]

In 1826 there occurred an important event in the life of the Jewish community of Maad. Its Rabbi, the famous R. Amram Rosenbaum Chassida whose scholarly commentary was printed in the well-known Wilna edition of the Jerusalem Talmud, left the community and immigrated to the Holy Land. Rabbi Rosenbaum settled in Safed and became one of the leaders of the chassidic community. Two of his manuscripts are presented in facsimile in his books. One appears in a contract of buying a temple seat in the synagogue of Maad in 1825, and the second in an agreement made between chassidic and non-chassidic Jews in Safed in 1829. The spiritual leader of the Maad community became the spiritual leader of the Jewish community of Safed. [17,17a].

THE BEGINNINGS OF JEWISH LIFE IN MAAD

In the 17th century Hungary was divided into three parts. The western part was ruled by the Hapsburg dynasty, the center was occupied by the Turks, whereas the eastern part constituted an independent Hungarian principality.

The Hegyalja region was at the collision point of these three powers. It changed hands several times between the Hapsburgs and the Turks. In 1667 Maad was destroyed entirely by the Turks.

Initially the Jews came to Maad at the beginning of the 17th century. In 1609 the citizens of Kassau complained that Jews bought wine in Maad.[1] One of the responses of Rabbi Joel Sirkis from Cracow (deceased in 1640) deals with kosher wine production in Hegyalja.[2]

Systematic data on Jewish life in Maad are available as from the middle of the 18th century. Presumably, Jewish community organizations in Maad were established at that time. The 1720 census mentions one Jewish family in the village, thd 1736 census lists eight Jewish families, and the 1746 census lists thirteen, one of them a teacher – "praeceptor infantium Judeorum".[3] The Jews of Maad enjoyed the protection of three noble landlords, owners of the local estates.[4]

Sources about Jewish communal life in Maad in the second half of the 18th century are abundant. In 1774 the local court issued several verdicts resolving conflicts between Jews and gentiles. It is of interest to note that in many cases the court protected the Jews against the gentiles.[5]

In 1750 the Baal Shem-Tov visited Maad during his journey in Hungary.[6] At the end of the century wine-trade with Galicia was flourishing, and the famous Jewish traveller, R. Ber from Bolichov, mentioned in his travelogue that in 1775 he found in Maad a prosperous Jewish Community.[7]

The first Rabbi of Maad was Moshe Wolf Littman who came to Maad from Poland. The 1771 census mentions his name and indicates that he is paying taxes and dwelling in his own house (in propria domu).[8] R. Yecheskiel Landau from Praha, the author of the Noda B'Jehuda responsum-collection wrote a response to Rabbi Littman discussing the validity of a divorce-letter in which the Yiddish transcription of the name Maad appears in an unusual orthographical form.[9]

In 1764 the Ner-Tamid Society was established in Maad, and in 1769 there existed already the Chevra Kaddisha.[10] The records of the Chevra Kaddisha were kept since 1793. On its first page there appears the constitution of the society. It obliges the members to pay monthly fees and prescribes rules for the election of two presidents, gabbies (curators) and a book-keeper.[11]

תמצית אנגלית

The Maad Memorial Committee Members
Chairman: Yosef Salczer-Eliaz, Haifa

David Tibor Flegman	–	Mexico D.F.
Tibor Siegelbaum	–	Ramath Hasharon
Leib Stern	–	Jerusalem
Menachem Zagon	–	Haifa
Arieh Zahori	–	Shear Yashuv

Mád Zsidó Hitközsége

The Jewish Community of Maad (Hungary)

Editor: Arieh Lewy
Editorial Board: Simcha Lewy, Josef Lefkovits

The Maad Memorial Committee
Jerusalem, 1974